

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

Совенко Богдана Василівна

УДК 348.819.3(477)(043.3)

**СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК
ПРАВОСЛАВНОГО КАНОНІЧНОГО ПРАВА
В УКРАЇНІ**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник:
Андрусишин Богдан Іванович
доктор історичних наук, професор

Київ – 2011

ЗМІСТ

ВСТУП	3
--------------------	---

РОЗДІЛ 1

ГЕНЕЗИС ПРАВОСЛАВНОГО КАНОНІЧНОГО ПРАВА В КОНТЕКСТІ ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ	12
---	----

1.1. Стан наукового розроблення теми дисертаційного дослідження.....	12
1.2. Витоки та джерела православного канонічного права	24
1.3. Система православного канонічного права	52

РОЗДІЛ 2

ВПЛИВ ПРАВОСЛАВНОГО КАНОНІЧНОГО ПРАВА НА РОЗВИТОК СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ	77
--	----

2.1. Вплив канонічного права на розвиток національної правової системи.....	77
2.2. Роль канонічного права у формуванні правової культури.....	104
2.3. Вплив досліджень православного канонічного права на юридичну науку.....	128
2.4. Перспективи взаємодії православного канонічного права з сучасною правовою освітою в Україні.....	145

ВИСНОВКИ	158
-----------------------	-----

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	166
---	-----

ДОДАТОК	195
----------------------	-----

ВСТУП

Актуальність теми. В основі розвитку будь-якого сучасного суспільства лежать наукові досягнення, які стимулюють поступ усіх напрямків знань та є одним із важливих показників інтелектуального життя суспільства. Вилучення з вітчизняної науки цілої галузі знань про канонічне право на досить тривалий період стало регресивним кроком у справі збереження вітчизняної духовної спадщини.

З часу проголошення незалежності України почалося переосмислення ролі канонічного права у сфері становлення і розвитку державності та права, і, як наслідок, відбувалося поступове його відродження. Звернення до правових здобутків із тисячолітньою історією християнства має важливе значення і нині.

Православне канонічне право є цілісною правовою системою і комплексною галуззю знань, яка поєднує елементи юридичної, історичної та богословської наук. Розгляд канонічного права в юридичному аспекті зумовлений тісними взаємозв'язками між правовою культурою, духовною спадщиною та національними традиціями українського народу, оскільки православне канонічне право є важливим джерелом національної правової системи. Тому відновлення юридичної актуальності та дослідницького інтересу до канонічного права є одним із завдань сучасної правової науки. Водночас належить приділяти увагу і прикладному значенню цієї галузі знань у суспільстві.

Дослідження канонічного права в контексті юриспруденції дає змогу повному окреслити значення та місце церковно-правових норм у національній правовій системі. Їхня актуальність зумовлена взаємним впливом канонічного та світського права у правотворчій і правозастосовній діяльності. Норми православного канонічного права потребують глибокого теоретичного аналізу, оскільки від наукового дослідження їх значною мірою залежить практичне

значення науки канонічного права, яка набуває все більшого розвитку в сучасних умовах.

Хоча канонічне право відіграло важливу роль у вивченні багатьох питань щодо становлення і розвитку держави і права, однак в юридичному аспекті воно досить поверхово досліджувалося у вітчизняній правовій науці, частіше – з погляду історичного чи богословського. Отже, виникає потреба в комплексному науковому дослідженні православного канонічного права у сучасній правовій науці.

Погляд на канонічне право крізь призму юридичної науки розширює правові уявлення про Церкву; дає змогу сформулювати правове бачення багатьох церковних явищ та пов'язаних з ними суспільних відносин, а також предметно проаналізувати вплив канонічного права на державно-церковні відносини, відображення правових принципів державної політики щодо Церкви та його значення в утвердженні міжконфесійного миру; відображає зовнішні відносини Церкви з іншими суб'єктами правовідносин. Тому лише в симбіозі богословсько-правової думки доцільно досліджувати та вивчати предмет канонічного права як окрему науку та галузь правових знань.

Нині спостерігаємо процес актуалізації цієї галузі знань через осмислення ролі, яку відіграло православне канонічне право в розвитку національної правової системи та державотворчих процесах в Україні.

Актуальність наукового дослідження полягає в утвердженні пріоритету загальнолюдських цінностей, які становлять основу православного канонічного права та національної правової системи загалом, а також у чіткому правовому врегулюванні державно-церковних відносин у сучасному українському суспільстві з огляду на поліконфесійність України.

Вибір теми наукової праці, її структура та зміст зумовлені, по-перше, фактичною відсутністю відповідних системних досліджень у сучасній правовій науці, по-друге, недостатнім практичним застосуванням їх на взірці міжнародного досвіду, що дало б можливість розширити наукові межі правових наук, підвищити теоретичний рівень викладання правових дисциплін,

визначити перспективи впровадження результатів таких досліджень у правотворчій і правозастосовній діяльності.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано як планове дослідження в рамках науково-дослідницької роботи Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за напрямком «Дослідження проблем гуманітарних наук» (ініціативна тематика; протокол № 5 засідання Вченої ради університету від 27 січня 2005 р.).

Тему кандидатської дисертації затверджено Вченою Радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 7 від 31 січня 2008 р.).

Мета і завдання дослідження визначені з урахуванням актуальності обраної теми та стану її розроблення.

Мета дисертаційного дослідження полягає у формуванні концепції впливу становлення і розвитку православного канонічного права на правову культуру, науку та освіту в Україні.

Для досягнення поставленої мети передбачено розв'язання таких *завдань*:

- проаналізувати передумови виникнення і розвитку православного канонічного права в Україні на різних історичних етапах, розкрити його юридичні та загальносуспільні наслідки;
- з'ясувати стан наукового розроблення теми дисертаційного дослідження та її джерельне забезпечення;
- виявити вплив канонічного права на формування та розвиток національної правової системи;
- визначити роль канонічного права у формуванні правової культури;
- дати періодизацію розвитку канонічного права;
- встановити вплив досліджень православного канонічного права на сучасну вітчизняну правову науку;

- окреслити основні шляхи взаємодії православного канонічного права з сучасною правовою освітою в Україні та перспективи його викладання як навчальної дисципліни для підготовки правознавців.

Об'єктом дослідження стали суспільні відносини, пов'язані із становленням і розвитком православного канонічного права в Україні.

Предметом дослідження є процес становлення і розвитку православного канонічного права в Україні.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої в роботі мети застосовано науково-дослідні методи, зокрема, філософські, загальнонаукові та спеціально-наукові. Визначальними є такі: формально-юридичний метод (забезпечив аналіз понять та явищ з правової позиції – підрозділи 2.1, 2.2); історично-правовий метод (використовувався під час дослідження особливостей розвитку канонічного права протягом різних історичних етапів, починаючи з його становлення, а також для виявлення тих історичних здобутків, які могли б вплинути на сучасні та майбутні правові перспективи науки канонічного права – підрозділи 1.2–1.4, 2.1, 2.3, 2.4); порівняльно-правовий метод (застосовувався для порівняння церковної та світської правових систем, а також для визначення рівня впливу візантійського та римського права на формування канонічного права та з'ясування тих положень, що увійшли до сучасної правової системи – підрозділи 1.4, 2.1); метод аналізу пам'яток права (використовувався для вивчення церковно-правових документів та нормативних актів різних історичних періодів та сучасності – підрозділи 1.2–1.4); системний метод (покладений в основу аналізу православного канонічного права як цілісної правової системи – підрозділи 1.4, 2.2); логічний метод (використовувався для систематизації та викладу фактичного матеріалу про православне канонічне право в логічній послідовності та завершеності – підрозділи 1.1–1.4, 2.3, 2.4).

Наукова праця ґрунтується також на методологічних принципах історизму, об'єктивності, науковості, єдності теорії та практики. Дослідження

окресленої теми проводилося з врахуванням принципу міжконфесійної толерантності.

Становлення і розвиток православного канонічного права в Україні досліджувалися в хронологічній послідовності: від запровадження християнства на Русі до нашого часу.

Науково-теоретичною базою дисертації стали праці фахівців із різних галузей знань (юриспруденції, богослов'я, історії, філософії, археології та ін.). Слід назвати дослідження таких вітчизняних та зарубіжних світських учених й богословів, як: М. Альбов, Т. Барсов, В. Бенешевич, І. Бердніков, І. Власовський, Є. Голубинський, М. Горчаков, С. Григоровський, протоієрей Ілля (Громогласов), М. Грушевський, М. Заозерський, М. Костомаров, М. Красножен, П. Лашкар'єв, В. Липинський, О. Лотоцький, єпископ Никодим (Мілаш), К. Неволін, митрополит Іларіон (Огієнко), М. Остроумов, О. Павлов, В. Певцов, І. Скворцов, єпископ Іоан (Соколов), І. Срезневський, К. Студинський, М. Суворов, Ф. Терновський, Ф. Тітов, митрополит Андрій (Шагуна), Я. Щапов, С. Юшков, архієпископ Петро (Л'Юїльє) та ін. Серед сучасних дослідників відзначимо праці таких, як: В. Акуленко, Б. Андрусин, П. Астапенко, архієпископ Григорій (Афонський), В. Бабкін, В. Бондаренко, Д. Боровий, М. Вар'яс, О. Васянович, В. Вовк, Д. Вовк, О. Волощенко, О. Гаранова, В. Глухов, О. Дорская, Р. Достдар, І. Заїкіна, А. Колодний, Л. Кушинська, В. Ластовський, М. Левчук, І. Міма, С. Місевич, В. Момотов, Н. Нижник, І. Озель, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Скрипнюк, Н. Толкачова, М. Трапезнікова, митрополит Калліст (Уер), В. Ульяновський, Т. Федоренко, Ю. Цветкова, протоієрей В. Ципін, Ю. Шемшученко та ін.

Наукова новизна полягає в тому, що виконана дисертація є першим у вітчизняній правовій науці самостійним, комплексним дослідженням православного канонічного права.

Унаслідок аналізу предмету дослідження сформульовано положення, які відображають наукову новизну:

уперше:

- сформовано концепцію впливу становлення і розвитку православного канонічного права на правову культуру, науку та освіту в Україні;
- запропоновано авторський підхід до комплексного дослідження православного канонічного права як джерела правової культури, правової науки, галузі права, що формується, та навчальної дисципліни;
- виділено юридичний напрямок серед вітчизняних наукових досліджень, що стосуються сфери канонічного права;
- проведено класифікацію періодів розвитку канонічного права від початку його зародження та становлення і до сучасного наукового етапу;
- сформульовано авторське визначення православного канонічного права як історично сформованої системи церковно-правових принципів і норм, які регламентують правове становище Православної Церкви в суспільстві, її устрій та взаємовідносини з іншими суспільними організаціями і державою;
- залучено до наукового аналізу широке коло джерел, зокрема архівні рукописні матеріали, які зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, що дало можливість всебічно опрацювати питання генезису православного канонічного права в Україні в межах сучасної юридичної науки.

удосконалено:

- класифікацію джерел православного канонічного права на основі їх правового аналізу;
- поняття канонічного та церковного права, їх відмінності і співвідношення на основі історико-богословських та сучасних теоретико-правових підходів.

набуло подальшого розвитку:

- положення про визначення ролі православного канонічного права в сучасній правовій освіті в Україні, а також тенденцій і перспектив його

викладання як окремої навчальної дисципліни у світських та духовних навчальних закладах;

- значення досліджень у цій галузі знань для сучасної вітчизняної правової, а також богословської науки;
- висновки про вплив православного канонічного права на формування і розвиток правосвідомості, правової культури та національної правової системи.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів.

Теоретичні здобутки роботи можуть бути використані для здійснення подальшої науково-дослідницької діяльності юристів, істориків, богословів, релігієзнавців та інших фахівців. Крім того, положення дисертації можуть служити матеріалом для подальших досліджень у правовій сфері та для запровадження їх у законотворчому процесі.

Водночас із теоретичним аспектом, дисертаційне дослідження містить пропозиції щодо **практичного застосування одержаних результатів.**

Зібраний та систематизований у науковій праці матеріал може бути використаний:

- у науково-дослідницькій діяльності – для написання магістерських та дисертаційних робіт з канонічного права та інших дисциплін;
- у методичній роботі – для розроблення спеціальних програм, методичних і практичних рекомендацій, а також підготовки підручників, навчальних посібників та іншого матеріалу з «Канонічного права», «Історії держави і права України», «Історії держави і права зарубіжних країн», «Релігієзнавства» та інших курсів;
- у навчальному процесі – запропонована наукова праця покликана сприяти поглибленню знань студентів-правознавців, юристів та інших фахівців щодо різних аспектів церковно-правових відносин, а також піднесенню загального рівня правової культури, правосвідомості та збагаченню правової лексики (Акт впровадження наукових розробок

дисертаційного дослідження у навчальний процес Інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова від 11.01.2011 № 3);

- у викладацькій діяльності – під час проведення лекційних і семінарських занять у світських та духовних навчальних закладах;
- у сфері законотворчості – для розроблення та вдосконалення національного законодавства з правового регулювання наявних та майбутніх відносин між державою та Церквою як однією з інституцій сучасного громадянського суспільства (щодо свободи совісті, віросповідання з урахуванням прав віруючих, їх об'єднань та діяльності релігійних організацій, а також з інших питань державно-релігійної політики). Внесено пропозиції з удосконалення чинного законодавства щодо реституції культового (церковного) майна в Україні до статті 17 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23.04.1991 № 987-XII у Комітет з питань культури і духовності Верховної Ради України (Довідка про впровадження результатів дисертаційного дослідження від 21.03.2011 №04-21/8/2-177(50331) Комітету з питань культури і духовності Верховної Ради України).

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційного дослідження обговорено, схвалено та рекомендовано до захисту кафедрою теорії та історії держави і права Інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Основні положення, висновки і пропозиції, що містяться в дисертації, доповідалися на 10 наукових конференціях: Всеукраїнській науковій конференції «Юридичні читання молодих учених» (Київ, 23–24 квітня 2004 р.); Науковій конференції «Державно-церковні відносини в Україні у контексті сучасного європейського досвіду» (Київ, 2004 р.); III Філософсько-богословських читаннях «Православ'я у світовій культурі» (Дніпропетровськ, 15–16 листопада 2005 р.); Міжнародній науковій конференції «Другі юридичні читання» (Київ, 2005 р.); Науково-

теоретичній конференції «Трансформація політичних систем на постсоціалістичному просторі» (Київ, 8–9 лютого 2006 р.); Науково-практичній конференції «Конституційні засади державотворення і правотворення в Україні: проблеми теорії і практики» (Київ, 26 червня 2006 р.); Міжнародній науковій конференції «Треті юридичні читання» (Київ, 25–26 квітня 2007 р.); Міжнародній науковій конференції «Четверті юридичні читання» (Київ, 3–4 квітня 2008 р.); Міжнародній науковій конференції «П'яті юридичні читання» (Київ, 23–24 квітня 2009 р.); Міжнародній науковій конференції «Шості юридичні читання» (Київ, 22–23 квітня 2010 р.).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження відображено в 14 авторських наукових публікаціях, з них 3 надруковано у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура дисертації зумовлена предметом, метою та завданнями дослідження. Праця містить вступ, два розділи, які поділено на сім підрозділів, висновок, список використаних джерел та додаток. У першому розділі розглядаються питання генезису православного канонічного права в контексті правового розвитку. Другий розділ присвячено питанням впливу православного канонічного права на розвиток сучасної правової системи України. У висновках узагальнено результати проведеного дослідження. У додатку відображено прикладне правозастосування в галузі канонічного права. Зокрема, подано пропозиції з удосконалення чинного законодавства щодо реституції культового (церковного) майна в Україні. Загальний обсяг дисертації становить – 208 сторінок, з них основного тексту – 165 сторінок. Список використаних джерел – 30 сторінок (253 найменування). Додаток – 14 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ГЕНЕЗИС ПРАВОСЛАВНОГО КАНОНІЧНОГО ПРАВА В КОНТЕКСТІ ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ

1.1. Стан наукового розроблення теми дисертаційного дослідження.

Науковцями минулих століть приділено мало уваги питанням православного канонічного права в контексті правової науки. Загалом серед дослідників канонічного права майже не було фахівців, які б вивчали юридичні аспекти канонічного права. У період наукового атеїзму канонічне право було не лише викреслено із навчальних програм, але й вилучено із самої науки.

Лише наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. діяльність Церкви в державі та її право почали бути предметом вивчення сучасних правознавців. Цей період ознаменувався для науки канонічного права другою хвилею піднесення. Саме тоді почалося введення канонічного права у сферу юридичної науки.

Відродження на теренах сучасної України канонічного права дає можливість дослідити його як в теоретичному, так в практичному аспектах: окреслити нові вектори державно-церковних відносин, визначити питання рецепції¹ його норм в сучасне українське законодавство, встановити перспективні напрямки дослідження в науці канонічного права тощо.

Сьогодні намітилася стійка тенденція до розвитку нового наукового юридичного напрямку в дослідженні канонічного права. Особливий інтерес в дослідженнях викликає висвітлення питань, що стосуються коріння нашої національної правової системи та культури. Однак, сучасний стан наукового розроблення аспектів становлення і розвитку православного канонічного права в Україні є недостатньо дослідженим і представлений лише фрагментарно деякими вченими.

¹ Термін «рецепція» (походить від лат. *receptio* – прийняття) вживається у значенні прийняття, запозичення, засвоєння правової системи, принципів та норм іншої держави як основи національного права.

З-поміж сучасних юридичних наукових праць із канонічного права та з дотичних тем слід відзначити роботи вітчизняних дослідників, а також російських колег.

Однією з перших праць в цій галузі стала монографія протоієрея В. Ципіна «Церковне право» (1994 р.), в 1996 р. виходить його однойменний навчальний посібник, а 2009 р. – оновлене та значно розширене видання під назвою «Канонічне право». Однак, його роботи представляють напрямок богословської науки.

Юридичне спрямування відображено в дисертації М. Вар'яса «Церковне право в романо-германській правовій системі» (Московська державна юридична академія, 1997 р.) В роботі проаналізовано історію виникнення та розвитку церковного права на Сході та Заході; проведено дослідження державно-церковних відносин та їх вплив на формування церковного права як першої наднаціональної правової системи в Європі; дається поняття корпоративного права, його особливості. Розглянуто правову природу церковних норм та самої Церкви. Попередньо у 1995 р. вийшла наукова стаття автора «Церковне право як корпоративна правова система», в якій надано комплексний аналіз церковного права як корпоративної (релігійної) правової системи. В 2001 р. виходить його навчальний посібник під назвою «Короткий курс церковного права», в якому систематизовано і представлено матеріал з погляду юридичної науки. Даний курс можна назвати базовим для підготовки юристів.

Теоретично-правові аспекти становлення канонічного права представлені в дисертації П. Астапенко «Римське імператорське законодавство IV століття про церкву та формування канонічного права» (Юридичний інститут МВС РФ, 1999 р.). В роботі досліджено роль та місце нормотворчості світської влади в процесі формування канонічного права, зокрема для католицької Церкви. Визначено її правовий статус, нормативно-правове регулювання її устрою, а також функціонування у суспільстві.

Суттєвий вклад в розроблення вивчаємої проблематики був зроблений науковим дослідженням Т. Федоренко «Вплив християнства на формування правової системи Київської Русі з кінця X по 40-ві роки XIII століття» (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2001 р.). Автором досліджено роль християнства у формуванні давньоруського права епохи Київської Русі наприкінці X – у 40-х рр. XIII ст. Висвітлено правові явища, що сформувалися під впливом християнства та соціальні механізми, які забезпечували даний вплив. З'ясовано шляхи становлення церковної системи права. В роботі зроблено висновок про комплексний характер церковної системи, що поєднувала канонічні та юридичні норми; про роль правової рецепції та християнства загалом на правосвідомість та правову культуру того періоду. Важливе значення мають також статті автора: «Місце церковного права у правовій системі Давньої Русі X – першої третини XIII ст.», «Розвиток церковної юрисдикції як динамічний аспект розвитку давньоруської правової системи», «Історико-правові аспекти визначення права церкви епохи Київської Русі», «Вплив християнського світогляду на правосвідомість і правову культуру Київської Русі (кінець X – перша третина XIII ст.)», в яких розкрито місце та значення церковного права для формування власної правової системи на Русі.

Грунтовним характером дослідження відзначається дисертація Н. Нижник «Правове регулювання шлюбно-сімейних відносин в контексті еволюції державно-правової системи Росії (IX–XX ст.ст.)» (Санкт-Петербурзький університет МВС Росії, 2003 р.). В роботі досліджено питання зародження та розвитку шлюбного права часів Давньоруської держави. Головну увагу приділено аналізу особливостей галузевого відокремлення правового регулювання шлюбно-сімейних відносин в період після прийняття християнства. Автором також розглянуто різні аспекти генезису правового регулювання умов вступу в шлюб, форм його здійснення (зокрема церковної),

припинення та розірвання, а також питання майнових та інших відносин, що витікають з шлюбних.

Дослідження Ю. Цветкової «Єфремівська Кормча – джерело права Київської Русі (кінець XI – початок XII ст.)» (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2003 р.) розкриває передумови та закономірності виникнення Кормчих книг на території Київської Русі, зокрема Єфремівської Кормчої. На прикладі даної пам'ятки, як джерела права (церковного права) Київської Русі, відображено загальні основи систематизації нормативно-правових актів через їх кодифікації та визначено вплив церковного права на світське. Автором також вивчено норми, які закріпилися у сучасній правовій системі України. Основні питання дослідження відображені у наукових статтях «Суспільно-правові, історичні та соціально-політичні передумови виникнення Кормчих книг на території Київської Русі», «Візантійські церковні джерела правових норм Єфремівської кормчої».

В роботі Д. Борового «Канонічне (церковне) право як нормативна система соціально-правового регулювання» (Північнокавказький ДТУ, 2004 р.), що являється комплексним теоретичним та історико-правовим дослідженням, руське канонічне (церковне) право представлено як нормативну систему соціально-правового регулювання. Автором розглянуто правову природу канонічного (церковного) права та його характерні особливості як регулятора суспільних відносин. Зазначено, що канонічне право знову розглядається як діюча соціальна, нормативно-правова система в державі.

Подібним предметом дослідження характеризується наукова праця О. Гаранової «Церковне право в правовій системі російського суспільства (загальнотеоретичний та історичний аспекти)» (Костромський державний технічний університет, 2004 р.). В ній проаналізовано місце та роль церковного права в правовій системі суспільства, його значення у розвитку сучасної правової системи, джерела та його соціально-юридична характеристика. Церковне право представлено як самостійну правову систему та різновид корпоративного права. Розглянуто співвідношення права та моралі в нормах

церковного права. Досліджено інститут церковного суду та його роль в розбудові системи судочинства.

До питань дисертаційного дослідження близьке відношення має робота С. Місевича «Джерела канонічного права (теоретико-правовий аналіз)» (Одеська національна юридична академія, 2005 р.). Автором визначено теоретико-правову специфіку джерел канонічного права східної християнської церкви як однієї з релігійних правових систем. Обґрунтовано зміст поняття джерел канонічного права як зовнішніх форм закріплення нормотворчої волі самостійного релігійного об'єднання. Проаналізовано специфіку джерел канонічного права відносно джерел світського права та інших релігійних правових систем; розглянуто матеріальні та формальні види джерел канонічного права, юридичну доктрину та з'ясовано особливості їх систематизації. Зміст роботи також додатково відображений у наукових статтях автора: «Біблія як фундаментальне джерело канонічного права православної церкви», «Канонічне право як окрема специфічна система права», «Особливості систематизації норм канонічного права», «Матеріальні джерела канонічного права», «Поняття джерел канонічного права», «Правовий звичай як джерело канонічного права східної християнської церкви», «Специфіка джерел канонічного права православної церкви як теоретико-правова проблема», «Українські джерела канонічного права», «Юридична доктрина (тлумачення визначних каноністів) як джерело канонічного права».

Наукова робота Р. Достдар «Рецепція принципів візантійської Еклоги сучасним сімейним та спадковим законодавством України» (Одеська національна юридична академія, 2005 р.) присвячена питанням історичного становлення сімейного права. Дисертація є комплексним дослідженням принципів цивільно-правових положень візантійської «Еклоги» і сучасного сімейного та спадкового законодавства України в аспекті проблеми їхньої рецепції. В роботі розглянуто сутність та правова природа цивільно-правових положень візантійської Еклоги і сучасного сімейного та спадкового права України, надано порівняльний аналіз їх основних принципів, досліджено

питання правового регулювання сімейних та спадкових правовідносин, з'ясовано межі та характер рецепції візантійського права вираженого в Еклозі у сучасному законодавстві України, визначено місце інститутів сімейного та спадкового права України у цивільному законодавстві. Зроблено висновок про визначальну роль рецепції візантійського церковного права на формування сімейного та спадкового давньоруського законодавства. Питання правової рецепції розкриті у статті «До питання дослідження візантійської традиції права: вплив Еклоги на національне законодавство IX – XIV ст.ст.».

Теоретичним питанням розвитку науки церковного права присвячена дисертація О. Дорської «Церковне право в системі права Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст.ст.» (Російський державний соціальний університет, 2008 р.), в якій проведено дослідження місця церковного права серед інших галузей права, які сформувалися в системі права Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст.ст. Визначено, що церковне право було галуззю дореволюційного російського права. Предмет дослідження висвітлено також у статті «Місце церковного права в системі права Російської імперії». Аналіз церковного права як правової навчальної дисципліни, а також визначення етапів її розвитку та занепаду на теренах Російської імперії висвітлено у статті «Церковне право в системі юридичної освіти Росії кінця XVIII – XX ст.ст.».

Питання рецепції норм церковного права в світське і навпаки на прикладі галузі кримінального права піднімаються у статті «Церковне та кримінальне право Російської імперії: проблеми взаємодії та взаємовпливу». Науковий інтерес представляють також інші, більше півсотні статей цієї дослідниці.

В роботі О. Волощенко «Право монастирської земельної власності на Лівобережній Україні (середина XVII – остання чверть XVIII ст.) (Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2008 р.) розглянуто правовий аспект монастирського землеволодіння, а саме – виявлено закономірності та узагальнення досвіду монастирів України періоду Гетьманщини у сфері реалізації та захисту права власності на землю та

з'ясовано особливості правового регулювання монастирської земельної власності. Також відмітимо статті автора «Канонічне/церковне право як наука та навчальна дисципліна», «Канонічне право як окрема система права», «Специфіка та своєрідність норм канонічного (церковного) права», «Норми церковного права в системі соціальних норм» та ін.

Одним із останніх наукових досліджень в цій галузі є дисертація М. Левчук «Церковний суд у Київській Русі (історико-правове дослідження)» (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2010 р.). Праця містить комплексне історико-правове дослідження історії становлення, місця та ролі церковного суду як одного з видів судів у Київській Русі (в період з часів прийняття християнства в X ст. і до першої половини XIV ст.) Автором досліджено обсяг судової юрисдикції, систему покарань, канонічні джерела та особливості церковного судочинства. У роботі відображено важливий вплив канонічного права на розвиток кримінального та процесуального права. Наукову значимість також мають наступні статті автора, в яких розкрито численні положення, що відносяться до предмету вивчення канонічного права: «Ханські ярлики як історичне джерело права», «Кримінальна юрисдикція церковного суду в Київській Русі», «Канонічні джерела церковного права на українських землях X-XV ст.» та ін.

Теоретико-методологічним підґрунтям дисертаційного дослідження є праці В. Бабкіна, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, Ю. Шемшученка та інших провідних представників правової науки.

Сучасна наука канонічного права трактується у комплексному розумінні, саме це відображено в наукових поглядах та розробках українських правознавців, істориків держави і права, філософів, а також інших дослідників.

Можна виокремити такі напрямки наукових досліджень, що стосуються питань канонічного права та його співвідношення зі світським правом. До них належить напрямок історії держави і права, який в своїх роботах представляють Б. Андрусишин («Пам'ятки історії держави і права України. Київська Русь» (Б. Андрусишин, А. Гуз), 2003), О. Васянович (дисертація «Правовий звичай як

форма права у сучасних правових системах», Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, 2010), Д. Вовк (дисертація «Право і релігія», Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, 2008; «Про природу релігійного права в аспекті співвідношення права і релігії», 2008), Ю. Задорожний (дисертація «Римське право – доктринальна першооснова права та юридичної науки в країнах романо-германської правової сім'ї та України», Київський національний університет внутрішніх справ, 2008), Л. Кушинська (монографія «Звичаєве право та його еволюція у східнослов'янському суспільстві (VI-XI ст.)», 2008), І. Міма (дисертація «Релігійно-правові норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин», Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2008), («Визначення поняття, змісту та місця канонів у системі релігійних норм», 2006, «Характеристика релігійних норм як різновиду соціальних норм»), О. Скрипнюк («Давньоукраїнська Церква і формування правової системи Київської Русі», 2003), Є. Харитонов (дисертація «Рецепція римського приватного права (теоретичні та історико-правові аспекти)», Одеський державний університет ім. І.І. Мечнікова. Юридичний інститут, 1997), Л. Ярмол (дисертація «Свобода віросповідання людини: юридичне забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження)», Одеська національна юридична академія, 2003).

Окремий потужний вектор складає дослідження актуальних проблем державно-церковних відносин. Цей напрямок ґрунтовно вивчається науковцями та представлений великою кількістю робіт. Він охоплює собою тривалий період, в якому представлена історія, сучасний стан та перспективи взаємовідносин Церкви і держави. Його репрезентують Б. Андрусишин («Формування християнського вчення про державу / Б. Андрусишин, В. Бондаренко, 2010, «Дипломатична спроба визнання автокефальної Церкви Вселенським патріархатом в добу Української революції», 2004, «Директорія УНР і автокефалія Української православної Церкви», 2004, «Запустіння у храмах – пустака у душах», 1993), М. Бабій (Державно-церковні відносини/

Релігієзнавчий словник/ За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика, 1996), І. Бальжик (дисертація «Відносини держави і церкви: «симфонія влад»», Одеська національна юридична академія, 2007), В. Ореховський (дисертація «Взаємовідносини Церкви і держави на євразійському та північноафриканському просторах (I–XVIII ст.)», 2009; монографічне дослідження «Держава та Церква в європейському просторі (I – XVIII ст.)»).

В цьому аспекті слід згадати наукову збірку «Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні» (В. Бондаренко, А. Колодний), (2001). Значну наукову цінність складає посібник «Державно-церковні відносини: історія, сучасний стан та перспективи розвитку» (Б. Андрусишин, В. Бондаренко), (2010), що присвячена актуальним питанням державно-церковних відносин, їх сутності, особливостям побудови в Україні з врахуванням світового досвіду, а також їх впливу на суспільні процеси, як у внутрішньополітичних так і зовнішніх міжнародних аспектах.

Питанням історії Церкви в українській державі, її правового статусу та суспільній консолідаційній ролі присвячені наукові розробки Б. Андрусишина (навчальний посібник «Церква в українській державі 1917–1920 рр. (доба Директорії УНР)», 1997), А. Киридон («Час випробувань: держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років», 2005), В. Ластовського (монографія «Історія православної церкви в Україні наприкінці 17 у 18-му ст.: історіографічні аспекти», 2006), В. Ульяновського («Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради)», 1997 та «Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського)», а також «Історія церкви та релігійної думки в Україні», 1994).

Філософсько-правовий аспект висвітлено у працях О. Бучми «Акти духовної влади» (1998), «Філософсько-правові погляди Памфіла Юркевича» (2004), «Державно-церковні відносини сучасної України на тлі суспільно-глобалізаційних змін» (2005), «Суспільство, релігія і право: функціональна

взаємодія в сучасній Україні» (2006), а також В. Вовк «Філософія права» (2006), «Практикум з основ римського приватного права» (2007), «Взаємозв'язок релігії, магії і права в римській культурі» (2008), «Релігієзнавство» (2009).

Актуальні питання відродження національного духовного надбання України, її правової культури, а також законодавчого регулювання реституції культурних цінностей (конфіскованої за радянських часів церковної власності) на рівні взаємодії міжнародного права з внутрішнім правом України, де переплітаються інтереси Церкви і суспільства представлені роботами В. Акуленка «Охорона пам'яток культури в Україні» (1991), «Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн.2. Правова охорона культурних цінностей» (1997), «Реституція культурних цінностей у сфері національних інтересів України» (2001), «Імплементация міжнародно-правових норм у внутрішнє законодавство України у сфері охорони культурної спадщини» (2006), «Міжнародно-правове співробітництво держав СНД у сфері правонаступництва, збереження і повернення культурних цінностей» (2010), а також В. Максимова «Деякі колізійні питання міжнародного права щодо культурних цінностей» (1996), «До питання про правові підстави повернення культурних цінностей» (1997), «Правова охорона культурних цінностей в Конвенціях ЮНЕСКО» (1997).

До сучасних науковців, роботи яких стосуються цього напрямку досліджень, відносяться О. Васянович («Канонічне право: історія та сучасність», 2007), С. Ковбасюк («До питання реформування церковного суду Руської Православної Церкви наприкінці синодального періоду (кінець ХІХ ст. – початок ХХ ст.)», 2009), В. Ластовський (посібник «Канонічне право: особливості еволюції в Україні в епоху феодалізму», 2002), В. Озель («Вплив християнства на формування сімейного права за часів княжої доби», 2007, «Вплив норм канонічного права православної церкви на формування та розвиток українського сімейного права, 2010), О. Скрипнюк («Місце і значення церковного права у формуванні правової системи Київської Русі», 2000),

Н. Толкачова («Вплив християнських релігійних норм на генезис давньоруського кримінального права», 1997).

Відзначимо також наукові роботи з богослов'я щодо питань канонічного права таких дослідників, як: Р. Гапонов («Церковний суд Російської православної Церкви в його історичному розвитку (XIX – XX ст.ст.)», Київ, Печерська Лавра, 1996), Є. Сагулін («Принципи застосування ікономії та акривії в Православній Церкві», Київ, Печерська Лавра, 2005), С. Деркач («Історичний розвиток церковних канонічних постанов. Принцип «тимчасовості» та «незмінності» канонів», Київ, Печерська Лавра, 2006).

В цьому науковому напрямку працювали також російські дослідники архієпископ Григорій (Афонський) (підручник «Вступ до канонічного права Православної Церкви: за вченням вітчизняної канонічної школи XIX-XX століть», 2001), В. Глухов («Становлення церковної юрисдикції в Київській Русі X-XI століть», 2006), І. Заїкіна (дисертація «Правове положення монастирів у Російській імперії XVIII – початку XX ст.ст. (державно-правовий і канонічний аспект), Ростов-на-Дону, 2004), В. Момотов (дисертація «Формування руського середньовічного права в IX-XIV ст.ст.», 2003) та його однойменна монографія того ж року, М. Трапезникова («Виникнення та розвиток законодавства про шлюбний договір у Давньоруській та Російській державі у X – на початку XX ст.ст.», Ставрополь, 2005).

Серед зарубіжних видань слід відзначити: «The Oxford Dictionary of Byzantium» (3 vol., New York/Oxford, 1991), Archbishop Peter (L'Huillier) «The Church of the Ancient Councils: The Disciplinary Work of the First Four Ecumenical Councils» (New York, 1996), «Православна Церква» митрополита Діоклійського Калліста (Уера) (Оксфорд, 2009).

Отже, проведений огляд вищезазначених наукових досліджень свідчить про значні позитивні тенденції у розвитку правової думки нашого часу в питаннях канонічного права. В той же час, багато сучасних науковців спираються на дослідження канонічного права Католицької Церкви, яке є більш розробленим, оскільки воно не припиняло свого існування та і досі функціонує

як достатньо самобутня правова система на рівні з національними європейськими правовими системами. Однак, ця гілка канонічного права ґрунтується на власних церковно-правових нормах та принципах, що є не завжди прийнятними для православного канонічного права з його ортодоксальною традицією.

Слід зазначити, що канонічне право тривалий час досліджувались лише в рамках Російської Православної Церкви. Проте, православне канонічне право на Україні, яке своїм корінням сягає часів Київської Русі, комплексно не вивчалось в розрізі правової науки.

В рамках сучасної української правової науки немає робіт спеціально присвячених досліджуваній проблемі (становлення і розвитку православного канонічного права в Україні), тому тема дисертації є актуальною і нині.

1.2. Витоки та джерела православного канонічного права.

Необхідність розкриття в нашому дослідженні питань, пов'язаних з історією канонічного права та його джерелами, обумовлюється тим, що без цього неможливо повне та всебічне висвітлення поняття про канонічне право взагалі. Вивчення джерел науки канонічного права є тією сферою, в якій найбільшою мірою проявляються зміст, яким поняття «право» та «Церква» поступово наповнюються в історії та в житті суспільства [76]².

Вся історія канонічного права має чіткі періоди свого розвитку. Перший період канонічного права – «апостольський» (раннього християнства), стосується I–III ст.ст. н.е. [121]³. Пам'ятки канонічного права цього періоду відображали церковно-правові звичаї та норми сформовані на основі Святого Письма та зібрання апостольських переказів, а також із практики церков, заснованих апостолами.

Другий період – «соборний», був тріумфом християнської законотворчості. Він охоплює собою епоху Вселенських та помісних соборів (IV–IX ст.), які сформулювали численні правила, що відображають різні сторони церковного життя. В цей час надзвичайного розвитку сягає імператорське законодавство з питань віри та християнської Церкви, а також формується право християнської Церкви, з яким вона входить в життя європейських народів. Праця церковних законодавців в цей час була спрямована, насамперед, на зібрання та впорядкування постанов, канонів, правил, законів, інших норм, їх хронологічний та систематичний звід, скорочення та уточнення відповідно до вимог часу.

Третій період – «церковного розколу», починається з X ст. – до XV ст. (до падіння Візантійської імперії, на теренах якої було сформовано православне

² [76] Джероза Л. Церковне право/Л. Джероза [пер. з нім. Н. Щиглевської]. – Львів: Монастир Монахів Студитського Уставу. Видавничий відділ "Свічадо", 2001. – С.57.

³ [121] Лашкарев П. Изъ чтений по церковному праву/ П. Лашкарев. – Гл.3. – Памятники церковного законодательства // Труды Киевской Духовной Академии. – 1886. – Т. III. – С. 183–184.

канонічне право). Розвиток канонічного права в цей період виражається в уже сформованому законодавстві. Праці церковних каноністів спрямовані здебільшого на вивчення та роз'яснення давнього канонічного права, хоча вже і з зверненням до місцевих джерел. Але, на жаль, розпочатий у цей час науковий рух у галузі церковного законодавства був паралізований несприятливими обставинами церковного та громадського життя в православних країнах Сходу та католицьких країнах Заходу. Починаючи з XII ст., канонічне право як наука досягло піку свого розвитку на Сході, водночас ставши початком свого подальшого розвитку на Заході.

Четвертий період – «інтеграції візантійського канонічного права» (з XV ст. – до XIX ст. подальший розвиток православного канонічного права був перенесений в окремі країни – у Грецію, на Балкани, зокрема і в Україну, а також у Грузію, Румунію та ін.).

П'ятий період в історії канонічного права – «новітній», розпочався з його відродження як науки лише на початку XIX ст., досягнувши свого найвищого рівня у його другій половині та знову призупинившись в 20-х рр. XX ст. (за часів державної політики атеїзму), аж до 90-х років XX ст.

Шостий період розвитку науки канонічного права – «сучасний» (90-і рр. XX ст. – донині), характеризується підвищенням наукового інтересу до вивчення канонічного права.

Перейдемо до розгляду пам'яток канонічного права кожного періоду. Основу всіх джерел канонічного права складає головний церковний закон – закон Божий, що містить основні заповіді, та викладений у Святому Письмі (Біблії), яке є джерелом всієї подальшої церковної законотворчості [219]⁴.

Також в давнину великим авторитетом користувалися правові норми апостольського походження. Для того, щоб ці норми не забувались та не підлягали видозміненню, їх записували, привласнюючи їх написання самим апостолам. Отже, початком власне юридичного канонічного права стали

⁴ Див.: [219] *Суворов Н.С.* Курс церковного права/ Н.С. Суворов. – Ярославль: Типо-лит. Г. Фальк, 1889. – 382 с.

«Правила Святих Апостолів»⁵. Це було давнє авторитетне церковне джерело канонічного змісту складене ще до першого Нікейського Вселенського Собору [164]⁶. Ця збірка церковних правил, викладених від особи апостолів, складається з коротких законодавчих визначень, що стосуються різних сфер церковного життя та юридичного розгляду цих питань. У 691 р. ці правила були затверджені отцями Трульського Собору [195]⁷. Збірка поділяється на 85 правил (спочатку вона включала 50, а пізніше ще 35 правил). Однак, Західна Католицька⁸ та Східна Православна Церкви, визнаючи різну кількість «Правил», започаткували тим самим початок розмежування, що в кінцевому підсумку призвело до «Великого розколу» 1054 р. Взагалі церковний розкол поставив історичне питання про власне католицьке канонічне право.

Наступний період охоплює церковно-правові джерела епохи Вселенських та помісних соборів (IV-IX ст.ст.). В цей час пам'ятками канонічного права стають грецькі та латинські збірники церковних та церковно-цивільних законів на Сході та Заході, а також праці відомих каноністів. Головним джерелом права були рішення I-VII-го Вселенських Соборів, помісних соборів та імператорське законодавство.

Значна частина церковних питань, які турбували в ті часи християнський світ, була виражена в законодавчій діяльності Вселенських Соборів, які прийняли та юридично затвердили непорушні догмати віри, а також видали канони, якими і досі керується Церква у своєму житті. Православна Церква визнає та приймає всі сім Вселенських Соборів, що відбулися протягом восьми століть – з 325 р. по 787 р. Вселенськими називалися такі собори у складі яких були єпископи з усіх областей Римської імперії, які скликалися за наказом імператора, що призначав місце та час їх проведення, для визначення суперечливих моментів та загроз з питань християнської віри.

⁵ Див.: Правовое поведение. – М.: Сибирская Благовонница, 2005. – 1333 с.

⁶ [164] *Никодим, еп. Далматинско-Истрийский (Милаш)*. Православное церковное право: Составлено по общим церковно-юридическим источникам и частным законам, действующим в автокефальных церквах/ Милаш Никодим; [пер. с сербского М.Г. Петрович]. – СПб.: В. В. Комаров, 1897.– С. 89.

⁷ [195] *Правила Вселенских Соборов Православной Церкви. – Трульський собор. – Правило 1 – [Електронний ресурс]*. Режим доступу: www.panteleimon.info/index.php?newsid=18.

⁸ Відкидає авторитет 35-ти останніх правил.

Перший Вселенський Собор, скликаний імператором Костянтином, відбувся в Нікеї у 325 р., з якого почалася епоха Вселенських Соборів. Він був першим собором, що діяв як загальний законодавчий орган християнської Церкви і його постанови стали першими для Церкви канонами, у значенні позитивних законів⁹. Наступні собори скликалися та діяли за зразком першого. Другий Вселенський Собор – Константинопольський, був скликаний імператором Феодосієм у 381 р. [75]¹⁰. На ньому було затверджено 7 правил (канонів). В східних збірниках (Кормчих книгах) їх 8, оскільки останнє правило поділене на два, а в західних – лише 4 перших правила, оскільки вважали, що наступні 3 прийняті не цим собором, а доповнені пізніше [163]¹¹. Третій Ефеський Собор 431 р. за Феодосія II (молодшого) прийняв 8 канонів, які не увійшли в канонічні збірки Західної Церкви. Четвертий Халкідонський Собор скликаний імператором Маркіяном у 451 р. прийняв 30 правил (27 із яких увійшли до «Синагоги» Іоана Схоластика та давніх латинських збірників). Цим же собором було затверджено статус Константинополя як нового (другого) Риму.

Як зазначав видатний богослов, дослідник законодавчої діяльності та канонічного матеріалу перших Вселенських Соборів – архієпископ Петро (Л'Юїльє): «Вклад перших чотирьох Вселенських Соборів в галузь церковної дисципліни являє безумовний інтерес при ознайомленні з правом та запровадженям давнього християнства», називаючи цей період «найбільш плідним періодом Церкви на Сході в галузі писаного права» [187]¹².

П'ятий Вселенський Константинопольський Собор 553 р. за імператора Юстиніана та шостий Константинопольський 682 р. при Костянтині Пагонаті – не видали жодних правил. І лише наступний п'ято-шостий Вселенський Собор,

⁹ З перших століть існування християнської Церкви єпископські собори були звичайною справою, але вони носили характер лише консультативно-дорадчого органу і такої великої кількості присутніх на них з усієї імперії ще не було. На цьому соборі були присутніми такі великі отці Церкви як святі архієпископ Миколай Мир-Лікійський та Спиридон Триміфунський.

¹⁰ [75] Деяння Вселенских соборов (изданные в русском переводе). – Казань, 1859. – С. 89.

¹¹ [163] *Никодим, еп. Далматинско-Истрийский*. Православное церковное право... – С. 66.

¹² [187] *Петр (Л'юилье), архиеп.* Правила первых четырех Вселенских соборов/ П. Л'юилье: [авториз. пер. с франц.]; Под ред. прот. В. Цыпина. – М., Изд. Сретенского м-ря, 2005. – С. 23.

який був скликаний в імператорській палаті м. Трула 691 р. за правління Юстиніана II (Ринотмета), засідав протягом цілого року. Цей собор був скликаний власне з законодавчою метою і тому залишив найбільшу кількість правил (102), ніж всі попередні собори разом. Завданням Трульського Собору було усунення прогалини за більш ніж 230-річну перерву та прийняття нових правил, а також видозмінення позитивного канонічного права відповідно до вимог часу [158]¹³. Отже, Трульський собор підсумував церковну правотворчість цілої епохи Вселенських Соборів. Сьомий Вселенський Собор названий II Нікейським, скликався у 783-787 рр. імператрицею Іриною та сином її Костянтином (Багрянородним), прийняв ще 22 нових правила.

Загалом за рішеннями всіх Вселенських Соборів було прийнято 189 правил [197]¹⁴.

Прийняті рішення соборів подавались на затвердження імператору. Унаслідок, підписи імператорів під рішеннями Вселенських Соборів надавали догматичним визначенням, що були прийняті на них, сили державних законів [12]¹⁵.

Постанови Вселенських Соборів були двоякого змісту: одні стосувалися предметів християнської віри та вчення, інші – відносились до зовнішнього устрою церковного життя. Перші мають у канонічному праві назву догматів, останні – відомі як канони. Матвій Властар у V главі «Синтагми» писав, що канони володіють більшою юридичною силою, ніж закони, оскільки останні затверджувались силою лише державного авторитету, а канони – авторитетом і державної (з боку імператора), і церковної влади (через отців Церкви). Отже, постанови Вселенських Соборів¹⁶, затвержені вищою церковною та

¹³ [158] Правила Православной Церкви с толкованиями Никодима... – С. 101.

¹⁴ [197] Див.: Правила святых Вселенских соборов с толкованиями. – Ч. I. Правила соборов 1–7. – Издание Московского общества любителей духовного просвещения, 2001. – 1438 с.

¹⁵ [12] Андрусишин Б.І. Державно-церковні відносини: історія, сучасний стан та перспективи розвитку: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів /Б.І. Андрусишин, В.Д. Бондаренко. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – С. 47.

¹⁶ Див.: [187] *Петр (Л'юилье), архиеп.* Правила первых четырех Вселенских соборов/ П. Л'юилье: [авториз. пер. с франц.]; Под ред. прот. В. Цыпина. – М., Изд. Сретенского м-ря, 2005. – 528 с.; [195] Правила Вселенских Соборов Православной Церкви. – [Електронний ресурс]: Режим доступу: www.panteleimon.info/index.php?newsid=18/; [197] Правила святых Вселенских соборов с

державною владою, мали всю силу державних законів, порушення яких підлягало покаранню.

Окрім постанов Вселенських Соборів залишались у силі і ті правила, якими керувалась Церква у період до Вселенських Соборів та які зберігалися у церковних звичаях. На сторожі юридичної охорони рішень соборів, скріплених з боку верховної державної влади підписами імператорів, стояло римське право. Воно не тільки не заперечувало, але й підтверджувало правове значення церковних звичаїв на рівні з позитивними законами з тих питань, за якими не існувало писаних законів [120]¹⁷.

Паралельно з Вселенськими продовжували збиратися й помісні собори, які відбувалися ще до I Вселенського Собору, та яким імператори силою своїх законів надали статус вищих урядових та судових органів з церковних справ. Постанови цих соборів хоча і не мали значення канонів, однак відіграли важливу роль у церковній правотворчості, та, починаючи з VI ст., почали використовуватися для пояснення позитивного права Церкви¹⁸.

Однак, починаючи з епохи видання Фотієвого Номоканона (883 р.), а потім і з розділом церков 1054 р. розвиток вселенського канонічного права якщо не зовсім зупинився, то достатньо уповільнився. Собор в храмі святої Софії 879 р. став останнім, правила якого були внесені до канонічного кодексу Вселенської Церкви. Отже, православне канонічне право було засноване на зібранні стародавніх текстів, які відображають церковно-державні відносини у перші століття християнської історії.

Наступною складовою православного канонічного права виступає імператорське законодавство з питань віри та християнської Церкви. З 439 р. загальнообов'язкового значення набув звід законів Римської імперії. Приймаючи закони імперії з питань, що стосувалися християнства чи загалом релігії, Костянтин Великий та його послідовники керувались основами

толкованиями. – Ч. I. Правила соборов 1–7. – Издание Московского общества любителей духовного просвещения, 2001. – 1438 с.

¹⁷ [120] *Лашкарев П.* Изъ чтений по церковному праву. Памятники церковнаго права с IV по IX вѣка/ П. Лашкарев // Труды Киевской Духовной Академии. – Октябрь, 1886. – С. 224–225.

¹⁸ Див.: Правила святых Поместных Соборов с толкованиями. – Вып. 1. – М., 1912.

давньоримського права (з релігійно-державних питань). Багатоманітність канонічно-церковних джерел вимагали упорядкування їх за певними параметрами, приведення їх до єдиного зводу – кодексу, з метою полегшення їхнього застосування на практиці. Загалом збірники періоду Вселенських Соборів поділяють за трьома типами: 1) канонічні збірники, що містили виключно церковні правила; 2) цивільні збірники, що містили державні закони з церковних питань; 3) змішані збірники, що об'єднували цивільні закони та канонічні норми.

Костянтин обмежився в свій час виданням лише декількох окремих розпоряджень по відношенню до християнства у сфері державних (цивільних) відносин. Жоден із найближчих його наступників не видав будь-яких загальних зводів, які б обійняли весь спектр цивільних прав Церкви, а обмежувалися лише виданням законів, які вирішували певні приватні питання, що виникали в процесі державно-церковних відносин. Всі наступні імператорські закони мали своєю метою заповнення прогалин та виправлення недоліків, поступово перетворившись у збірки з певних питань, чим вносили єдність та послідовність у різні сторони права. Це стосується особливо імператора Юстиніана, роботи якого мають важливе значення в історії римського та канонічного права (яке він не відділяв із загальної системи права). З'єднавши всі попередні закони в одній збірці Юстиніан видав у 529 р. «Кодекс постанов», доповнивши його п'ятдесятьма власними конституціями, а пізніше новелами (значна частина яких були присвячені канонічному праву). Пізніше вийшли ще три його збірки. Загалом Юстиніанівські кодифікації та його численні закони з церковних питань стали основою для церковної правотворчості православних каноністів на Сході. Отже, Юстиніан закінчив важливий період в історії християнства – період формування церковно-цивільного права.

Наступна історія візантійського законодавства з церковних питань відображена у збірниках римсько-візантійського права, а саме: «Еклога законів» (тобто вибране з законів) Лева Ісаверянина та Костянтина Копронима

(739-741 pp.)¹⁹, «Прохирон»²⁰ («Ручна книга законів») Василя Македонянина та його синів – Костянтина і Лева (870-878 pp.) та «Василики»²¹ («Царські закони») (886-911 pp.). Цією збіркою, що виступала мірилом правосильності застосування законів, закінчується епоха офіційної кодифікації канонічного права.

Перші роботи у напрямку систематизації канонічного права почалися за часів царювання Юстиніана. Саме в цей період у православних країнах Сходу значного поширення набувають збірники, що включали як державні закони («номоси»), так і церковні канони. Тому їхня назва – номоканони, цілком характеризує їхній зміст. Номоканони стали основоположними кодифікованими збірниками з канонічного права. Найголовніші з них – «Номоканон Іоана Схоластика» та «Номоканон з XIV титулів» невідомого автора.

Важливі праці з канонічного права з'являються також у XII ст. у вигляді думок авторитетних каноністів з церковно-правових питань – І. Зонари, О. Аристина та Т. Вальсамона,²² (перший і останній з яких відзначилися першістю у науковому розробленні православного канонічного права). Отримавши загальноцерковне визнання, їх почали включати у церковні законодавчі збірники у вигляді канонічних тлумачень. Взагалі тлумачення раніше виданих правил є особливістю канонічного права візантійської епохи. У XIV ст. з'являється «Синтагма Матвія Властаря»²³ (друга назва «Алфавітна Синтагма»), яка служила своєрідним словником із канонічного права тому, що містила церковні та відповідні їм цивільні закони за алфавітним покажчиком предметів, до яких вони відносилися.

¹⁹ Яка будучи перекладена на слов'янську мову увійшла в Кормчу книгу (слов'янський номоканон) під назвою «Закон судний людем Царя Константина Великого» або друга назва «Судебник царя Константина».

²⁰ Який теж увійшов в Кормчу книгу.

²¹ У XII ст. у Візантії юридичну силу мали лише ті закони, які були включені у «Василики».

²² Теодор (Феодор) Вальсамон був антіохійським патріархом при царюванні Ісаака Ангела в 1193 р., а також великим знавцем світського та церковного права. Писав тлумачення на Правила Апостолів і соборів після Іоана Зонари та Олексія Аристина та співставляв між собою церковні правила з державними законами. Вирішував різноманітні юридичні питання, що впливали з церковної практики тієї епохи.

²³ Матвій Властар був афонським ченцем (іеромонахом), який до постригу був юристом.

Отже, епоха завершення розвитку канонічного права була епохою кінцевого відокремлення Західної Римської Церкви від Східної Константинопольської. Вона пов'язана з великим церковним розколом 1054 р., який призвів до такого розділення між церквами та поділив світ на православних і католиків [12]²⁴. Але разом з тим вона є і тією новою епохою, з якої починається (з IX ст. – на Балканах, з X ст. – на Русі) історія християнства серед слов'ян.

Провівши огляд загальних джерел православного канонічного права, перейдемо до розгляду найвизначніших українських пам'яток, які складають зміст нашого національного канонічного права. Дослідження національних джерел канонічного права має важливе теоретичне і практичне значення, та охоплює період від часу християнізації Київської Русі (кінець X ст.) до періоду розпаду Російської імперії (початок XX ст.).

Як зазначає В. Ульяновський «відсутність значного й постійного зовнішнього церковного впливу сприяла виробленню в українській церкві специфічних пам'яток і норм церковного права» [229]²⁵. Проводячи аналіз обсягу українських церковно-правових пам'яток зазначимо, що далеко не всі джерела нашої національної церковної законотворчості, які складають величній пласт нашої історії, культури та права, збереглися до теперішнього часу²⁶; багато з пам'яток були навмисно сфальсифіковані чи знищені під час релігійної боротьби на Україні її конфесійними противниками або під час державної антирелігійної кампанії періоду атеїзму.

Усі джерела права Православної Церкви можна поділити за їх змістом. Матеріал суто церковного змісту складають джерела внутрішнього права (власне церковного права), а пам'ятки зовнішнього права Церкви

²⁴ [12] Андрусишин Б.І. Державно-церковні відносини ... – С. 46.

²⁵ [229] Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні: навч. посібник у 3-х книгах/ В.І. Ульяновський. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 1. – С. 128.

²⁶ Див.: Студинський К. Пересторога. Руський пам'ятник початку XVII віка. – Історично-літературна студія. З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка/ Під зарядом К. Беднарського/ К. Студинський. – Львів, 1895. – 193 с.

(взаємовідносини Церкви з іншими суспільними організаціями та державою) становлять її канонічне право.

Зупинимося на короткому оглядові кожного з них. Розпочнемо з джерел внутрішнього права Церкви. Тривалий час важливе значення для формування церковної правосвідомості мали *церковні звичаї*. Зазвичай більшість канонів спиралась саме на звичаї, особливо на ті, що визнавалися законними [187]²⁷. Звичай – з юридичної точки зору, це регламентований образ дій, обов’язковість якого заснована не на прямій вказівці закону, а на загальному переконанні в тому, що він є необхідний, правомочний та традиційний. Звичай породив звичаєве право народів (зокрема слов’ян), також він являється джерелом для правотворчості державної влади. Значення звичаєвого права для канонічного права звужується в міру появи позитивного законодавства. Видатний юрист та богослов Тертуліан писав: «Якщо будь-що не визначено в письмовій формі, а поміж тим всюди зберігається, значить, що воно затверджено звичаєм, який заснований на (Священному) Переказі» [164]²⁸.

Щодо співставлення звичаєвого та канонічного права відмітимо, що звичаєве право було водночас і джерелом, і правом, оскільки на момент запровадження християнства воно не оформилось в єдиний документ, а було усною системою понять, котрі виникли й закріпились здебільшого природним шляхом [117]²⁹. «Питання взаємодії канонічного та звичаєвого права у широкому значенні означало вирішення питання співвідношення візантійської та руської правової культури», зазначає Л. Кушинська³⁰.

Головним джерелом канонічного права є *Біблія* [145]³¹. В Україні та й взагалі на всіх слов’янських землях не було повної Біблії аж до виходу з друку Біблії Костянтина Острозького, яку було видано в Острозі 1580 р. (та 1581 р. з

²⁷ [187] *Петр (Л’юилье), архиеп.* Правила первых четырех Вселенских соборов... – С. 25.

²⁸ [164] *Никодим, еп. Далматинско-Истрийский (Милаш).* Православное церковное право... – С. 52.

²⁹ [117] *Кушинська Л.А.* Звичаєве право та його еволюція у східнослов’янському суспільстві (VI–XI ст.): Монографія./ Л.А. Кушинська. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. – С. 86.

³⁰ Цит. – Там само.

³¹ [145] *Див.: Місевич С.В.* Біблія як джерело канонічного права / С.В. Місевич // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наукових праць. – Вип. 75: Правознавство. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 27–31.

поправками). Це було єдине і перше видання повної слов'янської Біблії серед усього православного слов'янського світу.

Найціннішою та найстарішою пам'яткою українського перекладу Євангелія вважається Пересопницьке Євангеліє, перекладене 1556 р. в м. Пересопниця на Волині [132]³². Оригінал Перисопницького рукопису до нашого часу не зберігся, а лише список з нього. Нині Євангеліє зберігається в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського в Києві. І досі українські Президенти під час церемонії інавгурації складають присягу на вірність своєму народу перед Богом, кладучи руку на цю величну книгу.

Наступними за Святим Письмом важливими пам'ятками, що вплинули на формування церковної правосвідомості стали *богослужбові книги*, найбільш поширеними серед яких були Євангелія, послання та діяння святих апостолів, псалтир, «Життя Святих»³³ або «Чет'ї Мінеї» (місячні читання) святителя Димитрія митрополита Ростовського, требники, служебники, чиновники, часослови, тріоди, октоїхи, акафістики.

Важливе місце серед джерел християнської правосвідомості посідали *символічні книги*, що точно формулюють та систематично викладають церковні основи православної віри. Найважливіше значення для всієї української Церкви мала фундаментальна праця тодішнього її голови митрополита Петра (Могили) – катехизис, що був затверджений Київським Собором у соборі Святої Софії 1640 р. Твір українського митрополита був прийнятий всім православним світом, закріплений авторитетом найвищої на той час церковної влади (затверджений всіма Східними патріархами) під заголовком «Православне Ісповідання віри Церкви православної і апостольської Христа», визнаний за символічну книгу для всієї Східної Церкви. Перекладений в подальшому більше ніж на десяток мов він і досі залишається православною символічною

³² [132] Лотоцький О. Українські джерела церковного права./Репринтне видання.– Варшава, 1931р./ О.Лотоцький. – Видавництво св. Софії УПЦ в США, Бавдн Брук – Нью-Йорк, 1984.– 2-е вид. – С. 28.

³³ Див.: Жития святых на русском языке, изложенные по руководству Четых-Миней святителя Димитрия Ростовского. – В 12 т. – Свято-Успенская Киево-Печерская Лавра. – К., 2007/ [Репринт. Изд.: М., 1903].

книгою [53]³⁴. Вважається, що оригінал рукопису нині зберігається в Національній Бібліотеці в Парижі [107]³⁵.

Наступним джерелом права Церкви став грецький *Номоканон* на Русі. Греки, ведучи просвітницьку діяльність серед слов'ян, впровадили разом з християнською вірою власне церковне законодавство, що вже на той час мало певний кодифікований вигляд та було відображено у канонічних кодексах – Номоканонах. Візантійський номоканон, крім самих канонів та канонічних статей різних століть, включав разом з тим закони Юстиніана та закони, видані у відміну юстиніанових, а також кодекси цивільного та кримінального права, що навіть взаємно себе виключали. А потрапивши на Русь, він доповнився ще більшою кількістю церковно-правового матеріалу. Тому, як влучно зазначає М. Суворов, вже в давній Русі не можна було говорити про практичну силу Номоканона як діючого закону [220]³⁶.

Сама назва «Номоканон» з'явилася у монгольську добу та походить від двох грецьких слів: «номос», що перекладається як закон та «канон» – правило. Більш вживаною на Русі стала назва «Кормча книга» («Книга, глаголемая кормчая, рекше правило закону, грецким языком номоканон»). Номоканони були візантійськими церковно-правовими систематизованими збірниками змішаного типу, які водночас з нормами світського державного греко-римського права [231]³⁷ (номосами), містили й канонічні норми – церковні правила (канони). Паралельне відображення, а іноді й об'єднання церковних та світських правових норм в одне спільне законодавство було основною характеристикою візантійських Номоканонів. Ці пам'ятки вплинули на основи правових кодифікацій на Русі та стали для нас новими правовими пам'ятками не лише церковного, але й світського права.

³⁴ [53] *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви / І. Власовський. – Том II. – Нью-Йорк-Бавнд-Брук. 1956. – С. 174.

³⁵ [107] Див.: Катехизис Петра Могилы : Оригінал 1645 року / Упор.: Аркадій Жуковський., перек. : Валерія Шевчука.; Наукове товариство ім. Шевченка в Європі. – Київ-Париж : Воскресіння, 1996. – 288 с.

³⁶ [220] *Суворов Н.С.* Церковное право как юридическая наука / Н.С. Суворов // Юридический Вестник. – Москва. – 1888. – Август. – Т. XXVIII. – С. 523–524.

³⁷ [231] *Федоренко Т.М.* Вплив християнства на формування правової системи Київської Русі з кінця X по 40-ві роки XIII століття: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01/ Т.М. Федоренко. – Київ, 2001– 190 с.

Яскравим прикладом церковно-правових збірників, що набули поширення серед слов'ян, став візантійський «Номоканон в XIV титулів» [193]³⁸, що використовувався Церквою протягом декількох століть, постійно доповнюючись та редагуючись. Саме цей збірник у дещо переробленому вигляді став основним джерелом змісту численних списків та переважної більшості Кормчих книг поширених на території Київської Русі, особливо ранніх редакцій та списків, серед яких Єфремівська Кормча, як зазначав видатний дослідник канонічного права О. Павлов³⁹, є найдавнішою. Серед інших видатних вчених, які приділяли увагу вивченню змісту Кормчих книг Київської Русі, можна відзначити роботи І. Срезневського [214]⁴⁰, Я. Шапова [249, 250]⁴¹.

Кормчі книги об'єднували в собі правові пам'ятки, що існували на Русі з різних правових питань. Їхній зміст відображає стан розвитку тогочасного канонічного права. Вони служили основним джерелом правових норм, якими регламентувалась діяльність всієї поширеної на території Великокиївського князівства християнської Церкви.

З часу прийняття християнства слов'яни мали грецькі збірники церковних правил. Тому на Русі постало питання перекладів необхідних грецьких книг на слов'янську мову, які почалися лише при Ярославі Мудрому [177]⁴². Загалом, не було майже жодного канонічного джерела зі Сходу, яке б не було перекладене (в повному, скороченому вигляді, або хоча б у частинах) та містилося у пам'ятках давньоруської писемності [121]⁴³. Перший переклад грецьких текстів правил на слов'янську мову був здійснений першими

³⁸ [236] *Цветкова Ю.В.* Візантійські церковні джерела правових норм Єфремівської кормчої/ Ю.В. Цветкова // Держава і право: Зб. наук. праць. Юрид. і політичні науки. Вип. 17. – К., 2002. – С. 53–58.

³⁹ Див.: *Павлов А.С.* Первоначальный славяно-русский Номоканон/ А.С. Павлов// Приложение к «Ученым запискамъ» Казанского университета за 1869 г.– Казань, 1869. – 100 с.

⁴⁰ [214] *Срезневский И.И.* Обзорение древних русских списков Кормчей книги/И.И. Срезневский //Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – Т. 65.– СПб., 1897. – С. 16–48.

⁴¹ [249, 250] *Шапов Я.Н.* Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII веках/ Я.Н. Шапов. – М.: Наука, 1978. – 291 с.; *Шапов Я.Н.* Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. / Я.Н. Шапов.– М., 1989. – 231 с.; *Шапов Я.Н.* Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. / Я.Н. Шапов. – М., 1976.; *Шапов Я.Н.* Княжеские уставы и церковь Древней Руси XI–XIV веков/ Я.Н. Шапов.. – М.: Наука, 1972. – 338 с.

⁴² [177] *Павлов А.С.* Курс церковного права/А.С. Павлов. Св.-Троице Сергиевская Лавра, 1902. – С. 111.

⁴³ [121] *Лашкарев П.* Изъ чтений ... – С.391.

просвітителами слов'ян – святыми Кирилом та Мефодієм (в кінці IX ст.). Як сказано вище, оскільки першими руськими єпископами були греки, то і Номоканон, яким вони керувались був укладений грецькою мовою. Після Ярослава про переклади грецьких книг літопис згадує лише один раз, вказуючи на митрополита Кіпріана та на святого Максима Грека. Література від південних слов'ян – болгар, була також досить поширеною на Русі.

Розповсюдження Кормчих книг серед слов'ян відбувалося шляхом складання списків, зроблених за перекладами автентичних грецьких збірників. Проте, численні переписування часто віддаляли текст першооснови від подальших списків, хоча й залишаючи при цьому головний зміст, однак значно видозмінюючи та, як правило, доповнюючи його. Унаслідок цього, поступово сформувалася нова самобутня законотворча традиція, яка стала корінням сучасної правової системи України [237]⁴⁴. Отже, Кормчі книги, ставши джерелом національного канонічного права, в основу яких був закладений грецький Номоканон, містили в собі як привнесені (візантійські) правові норми, так і норми створені власною національною церковною та світською владою. Кормчі книги також виступали цінними правовими пам'ятками у якості практичного кодексу, яким визначався обсяг церковної юрисдикції. Так був створений український тип Кормчих книг [229]⁴⁵.

Відомий покайний Номоканон константинопольського патріарха Іоана Постника (582-595 рр.) послужив основним джерелом для створення «Номоканона, или Законного Правила» або так званого Київського Номоканона [166]⁴⁶, надрукованого в Києво-Печерській Лаврі в Києві 1620 р. (як збірки канонів)⁴⁷. Цей факт безперечно є свідченням багатой української церковної правотворчості. З часом, 1872 р. видатний російський дослідник та каноніст,

⁴⁴ [237] *Цветкова Ю.В.* Єрфемівська Кормча – джерело права Київської Русі (кінець XI – початок XII ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень». – К., 2003 – С. 15.

⁴⁵ [229] *Ульяновський В. І.* Історія церкви ... – С. 132.; Див.: *Павлов А.* Заметки о Кормчей люблинского священника Василия, писанной в 1604 г. /А. Павлов // Памятники русской старины в западных губерниях. – Т. 8. – СПб., 1885. – С. 223.

⁴⁶ Див.: [166] Номоканон: [фотопередрук] / видання 3-є митрополита Петра Могили ; фотопередрук Олекси Горбача. – Рим : [б.в.], 1989. – 206 с.

⁴⁷ Див.: *Алмазов А. И.* Законоправильник при русском Тренике/ А.И. Алмазов. – СПб., 1902.

професор О. Павлов присвятив свою монографію цій українській пам'ятці канонічного права – Київському Номоканону (хоча і лише з погляду його значення для пізнішої московської пам'ятки – Великого Требника) під назвою «Номоканон при Большом Требнике».⁴⁸

Провідним органом церковної правотворчості були *церковні собори*. Відомості про перші з них приходяться 1147 та 1168 рр., що розглядали питання незалежності української Церкви спершу від константинопольського патріарха, а за декілька століть по тому (на соборах 1415 р. та 1685 р.) незалежності і від російської Церкви. Потрібно відзначити й інші важливі для долі Церкви собори : собор 1274 р. (період після татарської руйни), собор 1509 р. («О церковних вещах і о ісправленії діл духовних»), собор 1640 р. (на якому було ухвалено «Ісповідання віри» та «Требник» митрополита Петра (Могили)), Берестейський собор 1596 р.⁴⁹ – православний та уніатський (унаслідок якого відбувся конфесійний поділ української Церкви на дві частини). За час підпорядкування української Церкви московській, аж до 1918 р., була перервана соборна українська традиція (жодного собору за більше як 200-річний період не збиралося).

Авторитетним джерелом права української православної Церкви стали *патріарші грамоти*. Ними являються грамоти чотирьох східних патріархів, які опікувалися молодого українською Церквою та відображали питання, які на той час ще не були врегульовані попередніми церковно-правовими нормами Східної Церкви з причини виникнення нових обставин церковного життя на Русі. Вони набувають провідного значення для українського канонічного права та самі стають правовими актами у церковній сфері. Значна частина грамот XVI-XVII ст.ст. стосувалися заснування та регулювання діяльності братств (через складання їх статутів) як осередку давньої національної традиції участі громадського елемента (мирян) у церковних справах. Як наслідок, утворилися

⁴⁸ Див.: Павлов А. Номоканон при Большом Требникѣ. – М., 1897. – 520 с.

⁴⁹ Див.: Тимошенко Л.В. Берестейська унія 1596 р. – Навчальний посібник. – Дрогобич: Коло, 2004. – 197 с.

львівське, мінське, київське братства, при яких з часом були створені видатні школи, які керувалися статуарним правом⁵⁰.

В умовах розвитку церковно-правової думки на Україні в кінці XVI ст., значного піднесення зазнають тогочасні українські школи – Києво-Могилянська колегія, Острозька школа, Львівська братська школа та ін. Вихованці цих шкіл складають та друкують цілі церковно-правові трактати наукового значення. Як правило такими працями, що також виступили джерелами національного канонічного права, стали *пам'ятки полемічної літератури* XVI – XVIII ст.ст. Вони відображали загострені тогочасні міжконфесійні та національно-політичні відносини, а також питання становища Церкви у державі й інші питання, що безпосередньо входили в обсяг канонічного права.

Окремої уваги серед правових пам'яток канонічного права (цивільного характеру) заслуговують *заповіти* – як форма вияву останньої волі, що відображали тогочасні церковно-національні суспільні настрої. Найстаршою такою пам'яткою є заповіт 1125 р. під назвою «грамотка» князя Володимира Мономаха, який був складений в продовження розпочатої князем Ярославом Мудрим сімейної традиції.

Велику другу частину джерел складають пам'ятки зовнішнього права української Церкви (власне канонічного права) [132]⁵¹. До них, передусім, належать законодавчі акти українських князів, серед яких найвідомішими є Церковні устави князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Ці пам'ятки, відображаючи національний характер права руської Церкви ще на початку християнського становлення Русі, регулювали значний обсяг питань, що торкалися державно-церковного життя: обов'язки духовенства; обсяг справ та коло осіб, що підлягали церковному суду; церковні правопорушення та покарання за них; класи, що входили в тодішню церковну громаду; та інші

⁵⁰ Статуарне право – це право корпорацій, які здійснюють законодавчу діяльність на основі делегованих їм повноважень тими церковними інстанціями, які мають самостійну законодавчу владу. До таких корпорацій належать монастирі, братства, спілки.

⁵¹ [132] *Лотоцький О.* Українські джерела церковного права./ Репринтне видання. – Варшава, 1931/ О. Лотоцький. – Видавництво Св. Софії УПЦ в США, Бавдн Брук – Нью-Йорк, 1984. – С. 203–298.

церковно-правові питання. Однак, як зазначає І. Огієнко, ці пам'ятки не були «невільничими перекладами грецького Номоканону – це свої переробки його, пристосовані до місцевих обставин» [167]⁵².

*Церковний Устав князя Володимира Великого*⁵³ про десятини і церковних людей є найдавнішою та найважливішою пам'яткою нашого національного законодавства [18]⁵⁴. Устав, будучи першим актом вільної рецепції візантійських правових норм у законодавстві давньої руської держави, укладений відповідно до державно-церковної християнської традиції та перероблений у дусі національної правосвідомості, є джерелом та основою руських церковно-правових пам'яток.

Оскільки старі часи не знали авторського права, Устав, будучи писаним церковно-правовим актом, дійшов до нас у великій кількості списків, які були зроблені з тексту оригіналу. Всі списки були розподілені на групи, та з них окремо виділяються ті переробки Уставу, які увійшли в окремі збірники та старовинні переклади іноземними мовами [179]⁵⁵. Устав переписувався з тими змінами, які вимагалися потребою його практичного вживання, а основою та джерелом йому служив церковний кодекс Вселенської Церкви – грецький Номоканон. Всі редакції Уставу мали одну автентичну основу, яка у зв'язку з особливостями часу часто розширювалася, до основного тексту додавалися інші правові елементи, що витікали із звичаю, практики чи навіть інших юридичних актів. Інколи редагування, навпаки, мали характер скорочення обсягу пам'ятки через виключення з неї деякого матеріалу.

В основі Уставу лежить грамота про виділення десятини церкві Богородиці, яку було видозмінено в Устав на початку XI ст. Це старовинне князівське положення про десятину з прибутків, відображене в Уставі, стало нормою права, яку можна віднести до витоків податкового законодавства.

⁵² [167] *Огієнко І. І.* Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви: У 2 т. / І.І. Огієнко. – К.: Україна, 1993. – Т. 1–2. – С. 83.

⁵³ Мав коротку, середню та просторову редакції.

⁵⁴ [18] *Андрусишин Б.І.* Пам'ятки історії держави і права України. Київська Русь/ Б.І. Андрусишин, А.М. Гуз. – К., 2003. – С. 48–53.

⁵⁵ Див.: [179] *Памятники древне-русского канонического права.* – Ч. 2. – Вып. 1.– Петроград, 1920. – 102 с.

Спершу десятина була встановлена для спорудження й утримання першої кам'яної Церкви в Києві – Десятинної, збудованої у 989-996 рр., а пізніше, набувши поширення, стягувалось 10% з різних прибутків – із торгівлі, домів, суду, зібраного врожаю, табунів тощо.

За своїм змістом пам'ятка ділиться на чотири частини з передмовою та закінченням. В передмові сказано про причину вибору та зміни віри (про видужання князя, по хрещенню, від тяжкої хвороби; про прийняття від патріарха – першого митрополита Михаїла, який хрестив Русь науки про основи віри та Церкви). В першій частині йдеться про десятину, установлену князем (десяту частину княжих прибутків, десяту частину торгового мита, яка збирається для князя). Друга частина розглядає питання про церковний суд, тобто про судову компетенцію Церкви, до якої були віднесені шлюбно-сімейні справи (про розлучення, зраду, гвалтування, шлюби між близькими родичами, побиття сином батька чи дочкою матері, вбивство матір'ю немовляти та ін.), спадкові, злочини проти віри та моралі (чародійство, еретицтво тощо). Отже, було чітко встановлено коло церковного відомства. Щодо кола осіб, що підпадають під юрисдикцію церковного суду згадуються всі церковнослужителі, як одружені та їх сім'ї, так і ченці, аж до простого люду. Окремою постановою згадується в Уставі доручення князя єпископам доглядати міру та вагу (схоже право згадувалося ще в новелах імператора Юстиніана, де зразкові міра та вага зберігалися в міських церквах). Така ж традиція підтримувалась і на Заході⁵⁶.

Устав князя Володимира Великого (пізніше доповнений Уставом князя Ярослава Мудрого) став першим законом, що визначав відносини християнської Церкви в новохрещеній державі. І першим у нас церковним законодавцем виступив князь Володимир. Отже, керуючись нормами державних і церковних постанов кодексу Вселенської Церкви – грецького

⁵⁶ Див.: Суворов Н.С. Следы западнокатолического церковного права в памятниках древнего русского права/ Н.С. Суворов. – Ярославль, 1888. – 243 с. – С. 204

Номоканона, який є джерелом та основою руських церковно-правових пам'яток, утворились перші національні державно-церковні акти.

Церковний Устав князя Ярослава Мудрого («Церковний суд Ярослава»). Церковно-правова пам'ятка князя Ярослава, який, як зазначає М. Суворов, згадується у літописі як князь-законодавець та засновник юридичного життя на Русі, дійшла до нас не у тому вигляді, який був укладений за часів князя, лише основа її належить до першої доби християнства. Устав існує у двох відомих редакціях: російській або «Восточно-русской» (як зазначається в російській науковій літературі) та українській або «Западно-русской» (більш відомою під назвою «Свиток Ярославль», текст якого визнається за більш давній, затверджений грамотами литовських князів та польських королів). Ця пізня (українська) редакція церковного уставу набула значної популярності на українських землях у XV ст. у вигляді загальноприйнятого кодексу з канонічного права, про що вперше згадується 1443 р. у грамоті князя Юрія Семеновича Лингвеневи́ча Онуфрієвському монастирю [229]⁵⁷. В цій редакції, на відміну від російської, відсутні покарання за злочини нецерковного характеру (крадіжки, вбивства, остриження голови та бороди та ін.). Її положення стосувалися компетенції виключно церковного суду, тобто злочинів проти віри та моралі, а також компетенції церковної влади. Паралельне існування цих двох варіантів пам'ятки, що походять від однієї основи, може свідчити про те, що ще до формального поділу руського племені на дві державні частини, склалися різні передумови розвитку їхньої державності [18]⁵⁸. Текст Уставу стосується ймовірно XI ст. (1051-1054 рр.), хоча за даними різних вчених щодо часу його виникнення, згадується навіть XIV–XV ст.ст.

Отже, відображаючи основні риси церковно-правового життя та державно-церковних відносин, а також співвідношення світського та канонічного права, церковні Устави, які займали одне з найважливіших місць

⁵⁷ [229] Ульяновський В.І. Історія церкви ... – С. 129–130.

⁵⁸ [18] Андрусишин Б.І. Пам'ятки історії держави і права України... – С.48–53.

серед правових документів епохи Київської Русі, залишили по собі відбиток як визначні правові пам'ятки тієї епохи та вплинули на подальшу церковну правотворчість.

Церковно-уставні грамоти удільних князів. Важливе правове значення мали також грамоти удільних князів у церковних справах⁵⁹. Удільні князі, беручи приклад з великих князів, також впорядковували в своїх уділах церковно-правові відносини через церковне законодавство. При кожній єпископській кафедрі в удільних князівствах такі відносини регулювалися спеціальними грамотами, які мали між собою відмінності, що відповідали місцевим особливостям, в основі яких лежали великокняжі грамоти. До нашого часу збереглося лише чотири грамоти XII ст. В оригінальному вигляді збереглася грамота 1137 р. князя Святослава Ольговича з Новгорода про заміну десятини річним князівським утриманням – платнею (що також засвідчувала давній звичай віддавати десяту частину прибутку Церкві). Спочатку вони встановлювали (поширювали або конкретизували) певні права духовенства і носили установчий (законодавчий) характер, а з XV ст. грамотами почали затверджувати і матеріальні права духовенства.

Закони татарських ханів. За часів політичної залежності України її церковне законодавство розширювалось разом з її правовим розвитком, який не припинявся навіть в її новому державному статусі. Унаслідок, серед інших правових пам'яток, що стосувалися канонічного права, маємо закони татарських ханів – це, так звані, ханські ярлики, які регулювали відносини Церкви до власної (національної) державної влади та до влади завойовників [127]⁶⁰. Сам термін «ярлик» має тюркське походження і означає – наказ, веління (аналогічно слов'янським грамотам). Татарські навали справляли руйнівний територіальний вплив, та, як не дивно, на релігійному ґрунті вони проявили

⁵⁹ Див.: Бодрухін В.М. Князівська влада та проблеми державності в Україні: удільний період (XII – XIV ст.ст.): дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: 07.00.01./ Володимир Миколайович Бодрухін. – Донецький національний університет. – Донецьк, 2005. – 419 с.

⁶⁰ [127] Левчук М. Ханські ярлики як історичне джерело права // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Серія: Юридичні науки. – Вип. 72/73. – Київський університет: 2006. – С. 38–41. А також див.: Петрунь Ф. Ханські ярлики на українській землі (До питання про татарську Україну) // Східний Світ. – N 2. – 1928. – С. 170–187.

себе достатньо віротерпимо. Навпаки, своїми наказами визнавали за Церквою належні раніше їй права та навіть розширювали їх. Загалом хани, проявляючи толерантність до всіх вір, захищали недоторканність віри та Церкви та не чинили примусу до її зміни. Вони затвердили звільнення духовенства (та їх сімей) всіх релігій від різного роду податків на користь татарської влади, дали дозвіл митрополиту обирати кандидатів у духовні сани з мирян, закріпили право на церковний суд у всіх цивільних та кримінальних справах. Порухення ярликів каралося смертною карою. Серед всіх ханських ярликів, які збереглися, історичне значення для України мають два ярлики: ярлик 1279 р. хана Менгу-Темира митрополитові київському Кирилові III та ярлик хана Узбека митрополитові Петрові.

Пам'ятки литовсько-польської та козацької доби. Державне законодавство з церковних питань подальшого часу засвідчено у грамотах і законах литовських князів та польських королів. Литовські князі, ставши спадкоємцями українських князів, продовжили традицію патронатства над Церквою, закріплюючи її права та привілеї у своїх княжих грамотах (XV-XVI ст.ст.)⁶¹. Їхні грамоти, будучи пам'ятками законодавчого характеру, стосувалися переважно загальних прав Церкви та духовенства у межах литовсько-польської держави. До них відносяться грамоти князя Ягайла, його сина Владислава III, Вітовта, Сигізмунда, Казимира та ін. З часом законодавчі акти XIV-XVIII ст.ст., які ставали джерелом канонічного права української Православної Церкви у тогочасній Польщі, були поміщені у законодавчій збірці Речі Посполитої – *Volumina legume*. Існували й інші юридичні акти, що визначали права української Православної Церкви в литовсько-польській державі. До пам'яток, що стосувалися оборони прав Церкви належать грамоти-звернення українських митрополитів до польського короля Сигізмунда III, що породили грамоту-відповідь про недоторканність прав православного

⁶¹ Див.: Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год / Под ред. В.Антоновича, К.Козловского. – К., 1868.

духовенства на рівні з римо-католицьким та про посмертне збереження майнових прав (а саме – церковних маєтностей) духовних осіб за Церквою.

В окрему групу юридичних пам'яток, що стосуються зовнішнього становища Церкви слід виділити пам'ятки доби піднесення церковно-громадського життя на Україні (XVII-XVIII ст.). Після Берестейського собору важливою пам'яткою в обороні прав Православної Церкви стає праця митрополита Іова (Борецького) «Протестація» (1621 р.) щодо затвердження королем нового митрополита та єпископів для тієї частини українських віруючих, яка не прийняла унії з Римом – тобто про фактичне (юридичне) визнання королем канонічності української духовної ієрархії. Подібною за змістом є наступна праця цього ж митрополита – «Юстифікація» (1622 р.). Відзначимо також працю єпископа М. Смотрицького «Оправдання невинності» (1621 р.), та такі твори щодо прав Православної Церкви, як «Суплікація» Л. Древинського, «Синопис» (або короткий огляд прав, привілеїв, свобод і вольностей, даних литовськими князями та польськими королями народові руському).

Пам'ятки доби української національної революції XVII ст. Державні литовсько-польські пам'ятки щодо Церкви стосуються лише західних українських земель, що перебували у складі Речі-Посполитої до другої половини XVII ст., інша частина – східна, перебувала у складі Московської держави. Тому, відповідно, і пам'ятки цієї доби представлені у договорах гетьмана Б. Хмельницького з московською та польською державами, з одного боку, та у московських законах – з іншого.

Важливим державним актом у справах української Церкви з другої половини XVII ст. стала Зборівська угода (1649 р.), укладена між українською козацькою армією на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким та польським урядом (про права Церкви, зокрема майнові),⁶² у відповідь на яку польський король 1650 р. видав диплом, яким затверджував права Православної Церкви. У 1658 р.

⁶² Смолій В.А. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)/ В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 352 с. – С. 138–140.

гетьман І. Виговський уклав Гадяцькі пункти, в яких йшлося про зрівняння в правах Православної Церкви з Католицькою⁶³. Пізніше Ю. Хмельницький у 1660 р. уклав під Чудновим аналогічну угоду, а у 1670 р. гетьманом Правобережної України М. Ханенком були укладені Острожські пункти. У зв'язку з подальшими історичними подіями відбулася зміна політичного державного вектору. Був укладений федеративний союз України з Російською державою, що відобразився в Переяславській угоді. Проте, українська Церква⁶⁴, очолювана митрополитом, не погоджувалась з діями політичної влади направленої на підзвітність московській Церкві, посилювалась на її давні привілеї та права, а також на безпосередні відносини з константинопольським патріархатом. Слідом за цим мало місце тривале листування гетьмана І. Самойловича з московським царем та патріархом, однак, в кінцевому підсумку, була отримана відповідь про зверхність московського патріарха над київською митрополією.

Розвиток церковної правотворчості в період Російської імперії. Пам'ятки доби Російської імперії, яка постала в XVIII ст., були відображені в указах російських царів стосовно церковних справ. З другої половини XVI ст., під час царювання Івана Грозного, у церковній практиці з'явився єдиний загальний збірник з церковних справ, відомий під назвою «Стоглавник»⁶⁵ (оскільки був поділений на сто глав), що складався з численних постанов Московського собору 1551 р., які стосувалися найголовніших сторін церковного життя. «Стоглавник» був діючим до Великого Московського собору 1667 р. (в якому брали участь Східні патріархи: Олександрійський та Антіохійський), який відмінив його та прийняв новий збірник. З часом постанови цього собору були відображені в «Духовному Регламенті» як діючі закони.

⁶³ Див.: Мицик Ю. Гадяцький договір 1658 року у висвітленні українських літописців / Юрій Мицик. // Гадяцька унія 1658 року / ред. кол. : П. Сохань, В. Брехуненко, Д. Бурім, З. Когут, О. Маврін, Ю. Мицик, М. Нагельський; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, НаУКМА, Канадський ін-т укр. студій. – К. : [б. в.], 2008. – С. 110–118.

⁶⁴ Див.: Візер С.О. Роль православної та уніатської церков у національно-визвольному русі в Україні у 1596–1686 рр.: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Світлана Олександрівна Візер/Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. — К., 2004. — 246 арк.

⁶⁵ Див.: Стоглав. – Изд. 3. – Казань: Центр. тип., 1911. – 204 с.

Загалом у XVI-XVII ст.ст. церковно-правові відносини регулювалися також і державним законодавством, тому окрім церковних соборів в Москві паралельно скликалися і Земські собори. У 1675 р. та 1682 р. відбулися собори, що прийняли ряд постанов. Також збереглися численні архієрейські грамоти, архіпастирські послання та повчання. Пізніше ці різноманітні документи були включені до збірника «Полное собрание законов Российской Империи», що надало їм юридичної сили.

З часом і сама великоруська Церква, підпавши під політичні впливи світської влади (спочатку володимиро-суздальських і московських князів, а потім і російського монарха), почала втрачати свою незалежність, взаємовідносини між державною та церковною владою почали змінюватись, що у кінцевому підсумку призвело до повної втрати церковної автономності навіть у церковних справах (виходячи з принципу абсолютизму державної влади) та до церковної реформи царя Петра I, який, слідуючи прикладу протестантських церковних порядків, заснованих на принципі територіалізму⁶⁶, разом з архієпископом Феофаном (Прокоповичем) утворив синодальну колегію на чолі з його главою всеросійським монархом, замість патріарха.

Її діяльність регулювалася своєрідною церковною конституцією Православної Церкви у межах Російської держави – «Духовним Регламентом» (1720 р.)⁶⁷, який став правовою основою нового становища Церкви в державі, що визначав нову систему управління, за якою церковна влада підпадала в цілковите підпорядкування світської влади, з правом останньої втручатися у внутрішні права Церкви. Такий новий церковний орган мав колегіальну форму правління, чим виправдовувалися його переваги над одноосібною патріаршою. Загалом реформа не відповідала канонічним порядкам, оскільки її було проведено без соборної участі Церкви. Унаслідок, колегіальністю була порушена основна церковна засада – соборності, і сам Синод мав характер

⁶⁶ Принцип територіалізму проявляється у главенстві світського правителя над всіма релігійними общинами, підвладної йому території.

⁶⁷ Регламент духовный. – Санкт-Петербург, 1721. – розд.паг.

виконавчого, а не представницького органу, який базувався на призначуванні, а не виборній основі.

Фактично відбулося перетворення порядку вищого духовного управління: скасування патріаршества в Російській імперії з його соборною традицією, а натомість утворення Священного Синоду, який став вищим органом церковної влади. З цього часу почалася нова епоха церковного життя – синодальна, яка ознаменувалась перетворенням всього вищого церковного управління. В цей період церковна влада повністю контролювалася світською, собори більше не скликалися, а Синод отримав від царя не лише всю повноту церковної влади, але навіть і світські урядові повноваження.

Унаслідок вищезазначених змін система церковного законодавства стала поділятися на два типи законів: 1) ті, які видані органами державної влади (сюди відносяться імператорське церковне законодавство та державне законодавство про Церкву); 2) ті, які видані органами церковної влади (укази Священного Синоду).

В 1832 р. на заміну «Кормчої книги» виходить збірка під назвою «Книга правил», що, на відміну від попередньої, включала у повному вигляді канони, які не втратили юридичної сили та були чинними. На місцевому рівні, аналогічно Духовному Регламенту, порядок церковного управління здійснювався відповідно до Статутів Духовних Консисторій 1841 р. (зі змінами та доповненнями 1883 р.). З часом Синод було перетворено на «відомство православного ісповідання», після чого імператор оголосив себе главою Церкви.

1868 р. розпочався друк збірки «Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания» з метою приведення до єдиного порядку (кодифікації) раніше виданих церковно-правових актів. Наступна важлива збірка – багатотомник «Полное собрание законов российской империи» містив закони, якими регулювалося церковне життя й української Церкви. У подальші часи кодифіковане державне законодавство у справах Церкви містилося у збірці «Свод законов Российской империи».

1905 р. ознаменувався радикальним перетворенням державного устрою Російської імперії. Окрім імператора, в ранг вищого законодавчого органу стали Державна Рада та Державна Дума, що приймали нові закони, які стосувалися Священного Синоду. У 1917 р. знову відбувся помісний собор як вищий канонічний орган Російської Православної Церкви, що видав ряд постанов відносно церковного управління, шлюбно-сімейного права, правового становища Церкви в державі тощо, які замінили собою попередні («Духовний Регламент» з подальшими доповненнями). Наступний собор відбувся аж 1945 р., на якому затвердили «Положение о Русской Православной Церкви» з подальшими змінами на соборі 1971 р., яке було чинним до 1988 р., коли наступний помісний собор з нагоди тисячоліття хрещення Русі ухвалив «Устав Русской Православной Церкви» як основного закону для помісної Церкви, який є діючим і досі.

Отже, право російської Церкви, що сформувалося до ХІХ ст., складалося із Закону Божого, який викладався у Святому Письмі, «Кормчої книги», «Соборного уложення», постанов Великого Московського собору 1667 р., Духовного Регламенту з наступними доповненнями до нього (у вигляді Найвищих указів та Найвищих ухвал Священного Синоду, Інструкцій благочинним і церковним старостам, Статуту духовно-учбових закладів, Правил про місцеві засоби утримання духовенства та ін.).

Часи українського визвольного руху. На початку 1918 р. в Києві було скликано Всеукраїнський церковний собор, який виступив за створення незалежної від московського патріархату української Церкви. Однак, 19 січня 1918 р. робота собору перервалася наступом більшовиків на Київ. Вже в добу Директорії Української Народної Республіки спеціальним декретом було встановлено незалежність (автокефалію) української православної Церкви від російського патріархату [133]⁶⁸. Першим правовим актом щодо церковних справ (а по-суті, установчим актом українського державно-церковного права)

⁶⁸ Див.: [133] *Лотоцький О.* Церковно-правні основи автокефалії/О. Лотоцький. – Варшава: Друкарня синодальна, 1931. – 71 с.

став закон Української Народної Республіки від 1 січня 1919 р. про вищий уряд Української Автокефальної Православної Церкви (далі – УАПЦ). Цим законом була затверджена діяльність Всеукраїнського Церковного Собору, якому надавалися вищі повноваження в сфері церковно-законодавчої, адміністративної та судової влади та утворено Український Церковний Синод (з числа священства та мирян) для управління церковними справами – релігійними, адміністративними, господарськими, освітніми, контрольноревізійними та судовими. Зі своєї сторони держава брала на себе зобов'язання по утриманню церковної влади УАПЦ з усім її урядовим складом коштами Державної Скарбниці [9]⁶⁹.

Яскравим представником з боку української державної влади, що відстоював питання автокефалії української Церкви у своїх відносинах до інших церков під головуванням київського митрополита та в канонічному зв'язку з іншими самостійними Церквам виступав міністр ісповідань Української Народної Республіки О. Лотоцький.⁷⁰ Після видання 1 січня 1919 р. урядом УНР закону про автокефалію української Церкви [14]⁷¹, Всеукраїнська Церковна Рада стала органом, який взяв на себе управління церковними справами та оголосив незалежність від московського патріархату та невіддільність йому. Пізніше, він передав меморандум в справі визнання автокефальності української Церкви блюстителю патріаршого престолу Вселенської константинопольської Церкви митрополиту Дорофею. Проте, патріаршою грамотою 9 березня 1920 р. була надана відповідь про неможливість на той час здійснити визнання автокефалії, оскільки була

⁶⁹ Див.: [9] *Андрусишин Б.* Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба Директорії УНР): Навч. посібник/ Б.Андрусишин. – К.: Либідь, 1997. – 176 с.

⁷⁰ Олександр Гнатович Лотоцький (1870–1939 рр.) — вчений-каноніст, знаний український історик церкви і церковного права, дипломат, письменник, поет і публіцист, визначний громадський і державний діяч. Надзвичайно важливим вкладом у розвиток вітчизняної науки церковного права стала його праця – «Українські джерела церковного права» (1931 р.).

⁷¹ Див.: [14] *Андрусишин Б.І.* Директорія УНР і автокефалія Української православної Церкви/ Б.І. Андрусишин // Пам'ять століть. – 2004. – № 6. – С. 3–16.

вакантна патріарша кафедра, а тому, згідно святих канонів та правил, благословлялося з надією чекати на таке визнання [13]⁷².

Наступного року Всеукраїнська православна церковна рада скликала Всеукраїнський православний собор з метою проголошення автокефалії православної церкви в Україні, який відбувся 14 – 30 жовтня 1921 р. у храмі святої Софії в Києві.⁷³ В січні 1930 р. з наказу влади в Києві відбувся надзвичайний церковний собор, який ухвалив ліквідувати УАПЦ та всі її керівні органи. У грудні 1930 р. влада несподівано змінила свою позицію і дала дозвіл на скликання ще одного надзвичайного церковного собору, на якому було відновлено Українську Православну Церкву, але без назви автокефальна, яка проіснувала до 1936 р. А з 1937 р. і до початку Другої світової війни були ліквідовані майже всі прояви УАПЦ в радянській Україні.

Сучасні українські православні церкви, розділившись на три гілки, функціонують в Україні, визнаючи різну юрисдикцію церковної влади. До них відносяться Українська Православна Церква Московського патріархату (УПЦ МП), Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ) та Українська Православна Церква Київського патріархату (УПЦ КП). У своїй діяльності вони керуються, передусім, загальними джерелами канонічного права вселенського та українського православ'я, а також спеціальними внутрішніми церковно-правовими нормами (уставами, рішеннями помісних соборів та ін.), які діють у межах цих церков, щодо їхньої церковної організації та управління. Питання об'єднання розділених українських церков та канонічності створення власного патріархату й досі залишаються відкритими для України.

⁷² Див.: [13] *Андрусишин Б.І.* Дипломатична спроба визнання автокефальної Церкви Вселенським патріархатом в добу Української революції / Б.І. Андрусишин // *Україна дипломатична.* – 2004. – Вип. 5. – К., 2005. – С. 649–661.

⁷³ *Колодний А.М.* Історія релігії в Україні. – [Електронне джерело]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com.ua/19920401/religiyeznavstvo/sprobi_ukrayinizatsiyi_avtokefaliyi_pравoslavnoyi_tserkvi_20–30-ti_roki

1.3. Система православного канонічного права.

Канонічне право як наука характеризується своїм предметом вивчення, а також предметом та методом правового регулювання.

Предметом вивчення науки канонічного права є позитивне право Церкви (тобто сукупність норм, заснованих на принципах християнської моралі, що регулюють особливу сферу суспільних правовідносин).

Предметом регулювання в канонічному праві виступають відносини Церкви у її внутрішній та зовнішній сфері, що мають правовий характер. Тому канонічне право охоплює суспільні відносини, що складають симбіоз церковних та правових відносин. Воно має власне коло суб'єктів, які володіють специфічною право- та дієздатністю (сукупністю прав і обов'язків, та відповідальністю за їхні порушення).

Методами правового регулювання церковних відносин є особливі способи правового впливу. Всі наукові методи правового впливу на суспільні відносини можна поділити на дві групи: імперативні (централізовані), які передбачають юридичну нерівність волі сторін, та диспозитивні (договірні, локальні), які передбачають їх юридичну рівність та свободу діяти за власним розсудом. Канонічному праву притаманні обидва ці методи.

До групи імперативних методів можна віднести метод акривії. Акривія (від грецького «ακριβεια των κανονων» – «точне виконання правил») – це вирішення питань з позиції чіткої визначеності, що не допускає відступів від основних положень християнського вчення. Цей метод застосовується в тих випадках, коли мова йде про основоположні догматичні першооснови церковного життя та про саму сутність Церкви.

Метод ікономії, що належить до групи диспозитивних методів, вдало врівноважує попередній метод. Термін «ікономія» (від грецького «οικονομια») мав широке застосування у значенні поблажливого ставлення Церкви до

певного явища, яке не відповідало прийнятим нормам [203]⁷⁴. В своїй суті він мав вираз певного послаблення відповідно до обставин, що передбачає поблажливість у ставленні до людської слабкості. Тобто припускається певне відхилення від канонічних правил, які не мають основоположного догматичного та морального значення, а також часткова заміна законності практичною доцільністю. Отже, канонічно-правові норми ґрунтуються на двох взаємнопротилежних методах – ікономії та акривії⁷⁵.

Говорячи про предмет та метод науки канонічного права, потрібно згадати думку російського каноніста О. Павлова, який зазначав, що головний предмет православної науки канонічного права складає право Російської Православної Церкви (яка на той час охоплювала своєю юрисдикцією і Українську Православну Церкву), але не потрібно залишати осторонь право тих церков, які є частиною Вселенської Церкви, а також право інших церков (римо-католицької, протестантської, вірмено-григоріанської). «При викладі головного нашого предмету, тобто православного церковного права, – зазначав російський каноніст, – потрібно притримуватися історико-догматичного методу, що виходить із головних начал кожного церковно-юридичного інституту, враховуючи при цьому ті місцеві національні політичні впливи під дією яких цей інститут досяг свого теперішнього вигляду. Завданням же науки церковного права є побудова системи церковного права на основі його власних позитивних начал та із його власних джерел» [178]⁷⁶. Наука має бути завжди поєднана з діючим правом Церкви (як Вселенської, так і української як її частини). Тому завданням сучасної науки канонічного права є впровадження канонічно-правових норм в суспільно-правовий простір та національне законодавство.

⁷⁴ Див.: [203] *Сагулін Е.* Принципы применения икономии и акривии в Православной Церкви: дис. ... канд. богословия/ Е. Сагулин. – К., Печерская Лавра, 2005. – 156 с.

⁷⁵ Див.: *Иванов А.И.* Сущность и выражение терминов «акривия» и «икономия» в Православной Церкви. – Рукопись № 673. – СПбДА.

⁷⁶ Цит. за: [178] *Павлов А.С.* Сокращенный курс лекций церковного права/ А.С. Павлов. – М., 1895/6. – С. 45–47.

Інколи вищезазначений метод називають ще історико-генетичним, оскільки виходячи із історичних джерел, канонічне право проходить певні етапи свого розвитку. Використовуючи цей метод, канонічне право своїм завданням має сприяти розвитку позитивного права Церкви, практичній стороні її відносин із державою та іншими суспільними організаціями, надаючи матеріал для спільного законодавства та подальшого розвитку права.

Щодо змісту науки канонічного права, то деякі з науковців (серед них такі дослідники, як М. Горчаков, А. Шагуна) розглядали його в об'єктивному та суб'єктивному значеннях. В об'єктивному значенні воно є сукупністю всіх церковно-правових норм, якими визначаються права та обов'язки Церкви, а також її членів. В суб'єктивному значенні воно є сукупністю прав, які на основі позитивних законів, належать Церкві у її справах та внутрішніх і зовнішніх відносинах [241]⁷⁷. З такої ж позиції розглядає канонічне право і професор В. Певцов: в об'єктивному значенні воно складає сукупність всіх норм та законів, якими регулюється життя та відносини Церкви як частини суспільства; в суб'єктивному значенні – як сукупність прав та обов'язків, що належать членам Церкви відповідно до їх статусу в церковному суспільстві [185]⁷⁸.

Тобто канонічне право визначалось як наука, яка поєднує в собі церковні права. В той же час, ця наука є мистецтвом творити церковні закони, які визначатимуть права Церкви та обов'язки її членів, для застосування їх у приватних випадках. Отже, воно є не просто сукупністю випадкових дисциплінарних правил і постанов, але його зміст складають «норми життя, виклад необхідного закону для морального розвитку церковного суспільства та церковного права...»⁷⁹.

Зважаючи на науковий підхід до вивчення права Церкви, завданням науки канонічного права, як зазначає В. Певцов, є «...вивчення змісту основних

⁷⁷ [241] *Шагуна А.* Краткое изложение канонического права единой, святой, соборной и апостольской Церкви. – СПб, 1872. – С. 17–19.

⁷⁸ [185] *Певцов В.Г.* Лекции по церковному праву/ В.Г. Певцов. – С-Петербург: Типо-литография С.-Петербургской одиночной тюрьмы, 1914. – С. 3.

⁷⁹ Див.: *Михаил, иеромонах.* О задачах церковного права/ иеромонах Михаил // Христианское чтение. – СПб., 1902. – Ч.1.– Декабрь. – С.753–759.

церковних законів у їх основі та історичному розвитку, представлення їх в систематичному порядку та у взаємозв'язку, відповідність діючих правил меті та особливостям Церкви, основним законам її життя, а також – їх практична застосовність» [185]⁸⁰.

Перейдемо до розгляду питання співвідношення канонів з догматами і законами. Канонічні правила – канони (κανόνες) відносяться як до сфери незмінних та таких, що охороняють віровчення, так і до таких, які пов'язані з певним історичним періодом. Канони, на відміну від догматичних визначень соборів (ορός), являються тією частиною канонічного права, яка може зазнавати змін чи доповнень в процесі правозастосування.

Основоположні догмати складають внутрішній прошарок Церкви, в той час, як канони – зовнішній, який охороняє внутрішній. Самі по собі догмати не утворюють канонічне право чи юридичні постанови, однак вони є джерелом канонічного права, служать основою церковного законодавства, та через нього набувають юридичної форми⁸¹.

Як зазначав архієпископ Берлінсько-Германський та Великобританський Марк в своїй доповіді «Віровчення та канонічне право як основа єдності Церкви» на православному з'їзді 26-28 грудня 1999 р. в Мюнхені, у застосуванні канонів немає «механіки» [199]⁸². І тому саме Церква має роз'яснювати різні способи застосування канонів. Канонічні норми можуть і мають бути модифіковані відповідно до вимог часу. Вони володіють широким діапазоном застосування відповідно до життєвих обставин.

Канони є основними церковними законами, які є фундаментом діючого права Церкви в усіх помісних православних церквах протягом всієї церковної історії. Церква завжди охороняла свої святі канони. Це навіть знайшло вираження у присязі священника перед хіротонією.

⁸⁰ Цит. за: [185] *Певцов В. Г.* Лекции по церковному праву... – С. 3

⁸¹ Там само... – С. 5.

⁸² [199] Православный съезд в Мюнхине //Вестник Германской Епархии РПЦ за границей. – №2/2000.–15 мая 2000. – [Електронний ресурс]. Режим доступу:<http://www.rocor.de/Vestnik/20002/html/sjezd.htm>.

Питання незмінності церковних канонів на рівні з догматами було піднято у XIX-XX ст.ст. богословами та каноністами російської канонічної школи [68]⁸³. Про сталість та змінність церковних канонів багато теоретизував О. Павлов. У своєму «Курсі церковного права» він писав: «Ми зобов'язані постійно мати на увазі зв'язок церковного права з самою сутністю Церкви, з догматичними основами церковно-юридичних інститутів. З точки зору цих основ відкривається те, що являє істотне зерно кожного церковно-юридичного інституту, а що є лише зовнішньою його оболонкою, яка змінюється з часом і яка не потребує одного постійного та твердого вигляду. Такий історичний і, разом з тим, раціональний метод ясно вкаже нам, що слід визнавати в праві Церкви істотним та незмінним, і що випадковим і несуттєвим. Це нам покаже, як далеко можна йти в церковних перетвореннях, не торкаючись суті Церкви та не порушуючи основ її права» [177]⁸⁴.

Так само І. Бердніков пропонує історико-догматичний метод у вивченні канонів. Він зазначає, що «потрібно звернутися до вивчення самої дисципліни та представити її в поступовому розвитку; потрібно викласти історію та розвиток церковної дисципліни в перші три століття, в період Вселенських Соборів та в пізніший час, і донині включно. Тоді б самі по собі з'ясувалися і закони розвитку, і зміни церковної дисципліни, точно б визначилися справжні межі її змін, а також визначилося б і те, які давньоцерковні правила повинні бути віднесені до діючих правил, а які втратили своє практичне значення»⁸⁵. Також він зазначав, що не всі заповіді Ісуса Христа використовувалися на практиці як норми позитивного права, оскільки багато з них мають значення основ [35]⁸⁶. Отже, він поділяв канони на істотні (незмінні) та історичні (змінні).

⁸³ [68] Григорій (Афонский), архиепископ. Введение в каноническое право... – С. 30.

⁸⁴ Цит. за: [177] Павлов А.С. Курс церковного права... – С. 31.

⁸⁵ Цит. за: Бердников И. К вопросу о церковной дисциплине/ И. Бердников //Православный Собеседник. – Июль–Август, 1902. – С. 110.

⁸⁶ [35] Бердников И. С. Краткий курс церковного права Православной Церкви. Вып. 1 – Изд. 2/ И.С. Бердников. – Казань, 1903. – С. 5.

Натомість, П. Лашкар'єв критикував О. Павлова (зокрема його працю про 50 главу Фотієвого Номоканону), оскільки вважав, що канони так само незмінні, як і догмати, і тому мають вічне правове значення.

Важливим є також питання співвідношення канонів та законів, виданих світською владою, у правозастосуванні. Визначний коментатор церковних канонів Ф. Вальсамон наголошував на відмінності канонів (κανον, κανων) від законів (lex, νομος) саме за їх походженням від церковної, а не світської влади. Ще за часів Римської імперії мудрі правителі-язичники зупиняли гоніння на християн, постановляючи при цьому керуватися лише чинними законами з метою запобігання зловживань у звинуваченні таких осіб за їх релігійні переконання. Саме тому в свій час апостол Павло апелював до суду кесаря, щоб звільнитися від небезпеки, яка загрожувала йому з боку єрусалимських юдеїв (Дії. 25, 9-12). Відповідне підтвердження цьому знаходимо в словах Ісуса Христа про розподіл майна між двома братами: «Людино, хто мене поставив суддею чи ділителем над вами?» (Лк. 12, 14), а також в його повчанні: «Не думайте, що Я прийшов порушити закон чи пророків; не порушити прийшов Я, але виконати» (Мв. 5, 17).

Держава вправі надати деяким церковним правилам статус державних законів, обов'язкових для виконання всіма громадянами (як це відбулося незабаром після видання Міланського едикту 313 р.⁸⁷), змінюючи тим самим зовнішнє канонічне право. Однак, жоден державний закон не правосильний внести зміни у внутрішнє церковне право без його ратифікації органами церковної влади. Зрощення канонічного права з державним законодавством являє собою явище, яке охоплює лише певний історичний відрізок часу (що бере свій початок з Костянтинівської епохи і закінчується відокремленням Церкви від держави).

Однак, норми канонічного права є більш універсальними як в часовому проміжку, так і на територіальному рівні, оскільки їхня дія не обмежується

⁸⁷ У 313 р. імператор Костянтин видав Міланський едикт про віротерпимість, який припинив переслідування християн. А в 323 р., коли він став єдиним імператором всієї Римської імперії – розширив закон Міланського едикту про свободу християнського віросповідання на всю імперію.

сферою дії національного законодавства та не залежить від їх ратифікації світськими органами влади.

Саме поняття «канон» не є тотожним юридичній нормі в сучасному розумінні цього слова, та навіть в самій його структурі часто відсутня санкція, оскільки в православ'ї «канони» ніколи не претендували на звання «законів».

Порушення канону тягне за собою лише духовне покарання, на відміну від світських законів. Важливо зазначити, що у візантійських «Номоканонах», завжди можна відокремити церковні канони (κανων) від світських законів (νομος). І хоча канонічне право органічно поєднувалася зі світським правом, але Церква в православних країнах на Сході ніколи не надавала принципового значення своїй власній законодавчій діяльності в цій сфері.

Якщо звернутися до історії канонічного права другої половини ХІХ ст., то можна простежити актуальність питання про суверенітет Церкви в сфері власної церковної законотворчості, що напряду пов'язане з проблемою рівноправності союзу Церкви та держави. Ця тема жваво обговорювалася серед таких каноністів, богословів та правників, як І. Бердніков, М. Суворов, єпископ Іоан (Соколов) та ін. Зокрема, з приводу наявності у Церкви права здійснювати законодавчу діяльність, яке завжди визнавалося всіма богословами й каноністами, багато теоретизував єпископ Іоан (Соколов)⁸⁸, «людина зі славою першого російського каноніста»⁸⁹. Аналогічного погляду дотримувався І. Бердніков [34]⁹⁰ і його однодумці. Визначний юрист М. Суворов, навпаки, розділяв у Церкві адміністративну та ієрархічну владу, визнавав за нею лише право морального законодавства та вважав, що всі повноваження Церкви делегуються державою і що, в принципі, закон є тотожним канону [181]⁹¹.

⁸⁸ Див.: *Иоанн (Соколов), епископ Смоленский. Церковь и государство/* еп. Иоанн (Соколов) // *Христианские Чтения.* – 1865. – Ч.1. – С. 510 – 537; [159] *Иоанн (Соколов), епископ Смоленский. О церковном законодательстве /* еп. Иоанн (Соколов) // *Христианские Чтения.* – 1865. – Ч.1. – С. 365 – 404.

⁸⁹ *Казанская Духовная Академия // Православная Богословская Энциклопедия* – Т. VIII. – СПб., 1907. – Стлб. 732.

⁹⁰ Див.: [34] *Бердников И. Основные начала церковного права.* – Казань, 1902. – 398 с.

⁹¹ [181] *Суворов Н.С. Каноническое право как юридическая наука/* Н.С. Суворов // *Юридический Вестник.* – 1888. – Август. – Т. XXVIII. – С. 522–545.

Однак, сучасні канони можуть лише тоді бути частиною діючого права, коли вони відображають та регулюють практичні потреби – тобто є практично діючими законами.

В колі інших актуальних аспектів канонічного права постає й питання характеру цієї науки та її зв'язку з іншими науками. Канонічне право як наука має подвійний характер. З одного боку воно вивчає Церкву та церковне життя, що належить до сфери богослов'я, з іншого боку – воно стосується саме правових явищ, правової сторони Церкви і тому має також характер юридичної науки [98]⁹².

Східне православне канонічне право є відносно молодого наукою. Як окрема галузь наукового знання воно сформувалося лише в середині XIX ст. На території Російській імперії, до складу якої входила значна частина українських земель, канонічне право як наука почало активно розвиватися у XVIII ст. Її еволюція пов'язана з розвитком філософії права. Значний вплив на зростання інтересу до канонічного права в XIX ст. відіграла історична школа права. В цей час почалися перші спроби наукового опрацювання та систематизованого викладу загальних основ церковного права. В кінці XIX ст. соціологічний напрямок в юриспруденції поставив нову мету – вивчення Церкви поряд з державою і правом, що знайшло своє відображення у вивченні взаємодії та взаємовпливу церковного права з іншими галузями права [81]⁹³.

Необхідність загального розуміння поняття про право для каноніста доводиться самою історією науки канонічного права. Загальним її недоліком було те, що до 70 рр. XIX ст. каноністи часто змішували її з догматикою та іншими богословськими науками. Тому курс каноніки набував суто богословського спрямування, хоча каноніст, перш за все, повинен вивчати правову сторону та природу того чи іншого правового поняття чи явища. Як приклад наведемо наукову думку М. Соколова, який ще у 1875 р. поставив

⁹² [98] ІР НБУВ – Ф. 160. – № 2630. – А.С. 1.

⁹³ [81] Дорская А.А. Место церковного права в системе права Российской империи/ А.А. Дорская // Правоведение . – 2006. – №4. – С. 237–247.

питання про виділення курсу каноніки з інших богословських наук та дисциплін [212]⁹⁴.

Будучи церковною наукою, канонічне право тісно пов'язано з системою богословських дисциплін: церковною історією, еклезіологією, догматичним і пасторським богослов'ям, церковною географією, а також хронологією, статистикою, археологією та ін. Так, його вивчення в тісному зв'язку з моральним богослов'ям спричинило перенесення юридичного методу формальної інтерпретації текстів в галузь морального богослов'я. Безумовно, вивчення канонічного права потребувало також знань із філологічних наук, оскільки дослідження прадавніх джерел Православної Церкви було б неможливо без знання базових грецької та латинської, а також німецької, французької та інших мов для аналізу різноманітних пам'яток християнського світу та праць іноземних учених.

Як правова дисципліна воно входить у систему юридичних наук, особливо тісно стикаючись з римським правом, звичаєвим правом слов'ян, германців та інших християнських народів, а також з нині діючим правом тих держав, у яких є помісні православні церкви, і нарешті, з теорією та історією держави і права. При вивченні церковно-правових джерел не можна обійтися і без допоміжних дисциплін: археології, дипломатики, текстології, палеографії [238]⁹⁵.

До недавнього часу канонічне право розглядалося світською наукою в історичному та в науково-атеїстичному аспектах. Погляд на нього часто було обмежено лише його богословським значенням та розумінням. Так, один з останніх атеїстичних словників, спеціально присвячених православ'ю, визначає канонічне право як сукупність чисто релігійних норм, які нині не мають юридичного характеру⁹⁶. І не дивно, що в країні, де викладався науковий атеїзм, не було місця не тільки праву Церкви, але й Церкві взагалі.

⁹⁴ Див.: [212] Соколов Н.К. Из лекций по церковному праву/ Н.К. Соколов. – М.: Унив. тип., 1875. – 359 с.

⁹⁵ [238] Цытин В.А. Церковное право... – С. 27.

⁹⁶ Православие. Словарь атеиста/ Под общ. ред. Гордиенко Н.С. – М., 1988. – С.103–104, 258.

Безумовно, канонічне право, як система норм та правил Церкви, є однією з фундаментальних богословських наук і не викликає сумніву, що вказані норми є релігійними і відносяться до сфери релігії, однак, це зовсім не виключає їх правового характеру. Запозичення з богословських наук не змінюють основного, юридичного характеру канонічного права як науки, оскільки вона стосується виключно права Церкви, в якому богословські елементи впорядковуються у вигляді правових норм. Наведемо приклад: хрещення як таїнство Церкви вивчається догматичним богослов'ям, а як зовнішній акт компетентної церковної влади, через який отримується членство у Церкві та набувається загальна церковна правоздатність, досліджується крізь призму права та є правовим актом. Саме внутрішнє дійство хрещення не входить в правову галузь, оскільки не має юридичного підґрунтя, однак завдяки праву можна вирішити зовнішні питання – встановити юридично значимі факти. Отже, християнські моральні правила та церковні догми, які охоплюються змістом науки канонічного права, повинні мати певну юридичну конструкцію. В такому разі, присутність богословського елемента не заважає бути церковному праву юридичною наукою [178]⁹⁷.

Як бачимо, значення канонічного права для юридичної науки набагато ширше, ніж його історичне та власне богословське розуміння. Як приклад, розглянемо тепер класичні погляди на характер науки канонічного права, які були характерні для другої половини XIX ст. – періоду розквіту каноніки. Так, І. Бердніков, доктор церковного права, професор Казанської духовної академії та Казанського університету, відстоював традиційну точку зору, що канонічне право є наукою богословською, частиною практичної теології [25]⁹⁸. За прадавніми канонами він визнавав «основоположне значення при виданні нових постанов, значення мірила, яким потрібно перевіряти діючі норми

⁹⁷ [178] Павлов А.С. Сокращенный курс... – С. 22–24.

⁹⁸ [25] Бердников И.С. Каноника/ И.С. Бердников // Православная Богословская Энциклопедия. – СПб., 1913. – Стлб. 422.

кращого зразка» [34]⁹⁹. Канони він пропонував розуміти не буквально, а керуючись методом ікономії (тобто тлумачити канон залежно від обставин, у кожному окремому випадку по-своєму), а за канонічним правом визнавав авторитет єдиного надійного «кормчого» серед різнорідних та нерідко антицерковних впливів світської думки й громадського життя.

На противагу йому, М. Суворов [219]¹⁰⁰, видатний юрист, доктор церковного права Московського університету, перекладач праць німецьких вчених із каноніки, будучи випускником юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету, вважав, що каноніка є наукою чисто юридичною, а не богословською [218]¹⁰¹. Однак, оскільки вона будується на догматичному вченні, яке складає предмет богословської науки, тому безпосередньо ґрунтується на ній. Він також зазначав, що «західноєвропейська юриспруденція являється «плодом» багатовікової культури юридичного мислення, яка вироблялася там близько восьми століть, в середні віки йшла пліч-о-пліч із римським правом і в новій історії є однією із багатьох юридичних дисциплін» [220]¹⁰². Отже, він визначав «право» як таке, що повністю запозичене з Заходу, і що в Росії до 80-х років XIX ст. зовсім не існувало церковного (канонічного) права як науки.

Загалом у формуванні науки та системи канонічного права можна чітко виділити богословський та юридичний напрямки. Перший представлений митрополитом Філаретом та Макарієм, єпископом Іоаном (Соколовим), протоієреєм І. Скворцовим, П. Лашкарьовим та іншими, які вважали, що канонічне право є похідним від релігійної догматики. Другий можна персоніфікувати в особі архімандрита Гавриїла (Воскресенського), М. Горчакова, М. Красножена, М. Остроумова, О. Павлова, М. Соколова

⁹⁹ [34] *Бердников И.С.* Основные начала церковного права православной церкви/ И.С. Бердников. – Казань, 1902. – С. 384 – 385.

¹⁰⁰ [219] *Суворов Н.С.* Курс церковного права/ Н.С. Суворов. – Ярославль, 1890. – Т. 2. – С. 1.

¹⁰¹ [218] *Суворов Н.* Учебник церковного права/ Н.С. Суворов. – Ярославль, типо-литографія Е.Г.Фальк, 1898. – С. 17.

¹⁰² [220] *Суворов Н.С.* Церковное право как юридическая наука ... – С. 522.

та ін. [79]¹⁰³. Головна відмінність між цими двома підходами полягала у тому, що представники богословської течії брали Церкву та державно-церковні відносини за основний елемент системи канонічного права, а представники другого підходу за основу вивчення брали правовий статус віруючих. Однак, обидва ці напрямки займалися вивченням церковно-майнового (цивільного), шлюбно-сімейного, карного (кримінального) та процесуального канонічного права.

Були також інші дослідники з різними науковими підходами щодо обґрунтування правової основи науки канонічного права, такі як М. Заозерський [92]¹⁰⁴, М. Альбов¹⁰⁵ та ін.

Але в наш час розглядати науку канонічного права у вузькому значенні (суто церковному богословському чи навпаки світському правовому) є однобоко. Тому сучасна наука канонічного права розглядається безумовно у комплексному розумінні, а саме це відображено в історично-правових поглядах та наукових працях, які особливо набули поширення починаючи з кінця ХХ та на початку ХХІ ст., що ознаменувався як період другої хвилі піднесення науки канонічного права.

Розглядаючи різні аспекти існування права в державі потрібно зазначити, що право є одним із найважливіших чинників розвитку держави. Тому вивчення канонічного права в юридичній науці здійснюється часто через призму праворозуміння [42]¹⁰⁶. При чому, позиції сучасних вчених відрізняються від думок науковців минулих століть.

В сучасній правовій теорії з точки зору позитивно-нормативного аспекту праворозуміння (при якому право розуміється як сукупність загальнообов'язкових правил поведінки, які встановлені та охороняються державою) право розглядається невіддільно від держави, а це виводить за

¹⁰³ [79] Дорская А.А. Место церковного права в системе права ... – С. 245.

¹⁰⁴ [92] Заозерский Н.А. Право православной греко-восточной русской церкви как предмет специальной юридической науки/ Н.А. Заозерский. – М., 1888. – С. 141.

¹⁰⁵ Альбов М.П. Краткий курс лекций по церковному праву/ М.П. Альбов. – СПб., 1882. – С.28.

¹⁰⁶ [42] Боровой Д.Д. Каноническое (церковное) право с позиции современного правопонимания/ Д.Д. Боровой// Труды юридического факультета СевКавГТУ: Сборник научных трудов. Выпуск 2. – Ставрополь, 2004. – 216 с. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ncstu.ru>.

рамки права звичаєве право, корпоративне право та, зокрема, канонічне право. Тому розгляд права в такому розрізі є досить звуженим, та не відображає ті реальні обставини, які впливають на життя сучасного суспільства, зокрема, релігійний чинник. Отже, потребують вивчення і ті соціальні відносини, які незалежно від того, чи регулюються вони нормами права чи ні, все ж таки є правовими за своєю суттю.

Саме тому в правовому науковому підході виник перехід від позитивістського розуміння права до природно-правового, соціологічного, а останнім часом до інтегративного розуміння права. На думку вчених (С. Муромцев, Р. Халфіна, Д. Керимов, М. Вар'яс) такі нові підходи у праворозумінні дозволяють переглянути місце канонічного (церковного) права як соціально-правового явища в системі права, а також як діючої нормативно-регулятивної системи в межах Православної Церкви.

Отже, розглядаючи канонічне право з позиції різних теорій праворозуміння, як логічний висновок випливає, що дана галузь безумовно має правове підґрунтя, оскільки вона існує в суспільстві з метою врегулювання відносин, які виникають у особливій суспільній інституції – Церкві (як всередині її, так і зовні), через специфічні групи норм, які виступають соціально-правовими регуляторами різноманітних сторін суспільного життя.

Отже, канонічне право можна розглядати як систему правових норм соціального регулювання, якій також притаманні загальноправові ознаки (в позитивно-об'єктивному розумінні): нормативність, системність, механізми забезпечення та ін.

Важливою є позиція деяких вчених щодо дослідження канонічного права як корпоративної правової системи та розгляд Церкви як публічної корпорації. В сучасному праворозумінні канонічне (церковне) право можна розглядати як діючу корпоративну правову систему, яка регулює конкретні, реально існуючі відносини людей всередині особливого релігійного суспільства – Церкви [49,

50]¹⁰⁷. У цьому значенні Церква виступає корпорацією особливого роду (як особливе корпоративне суспільство), яка включає в себе певні інститути, які охоплюють значну частину публічно-правової сфери.

Первинним елементом канонічного права, як і будь-якої іншої правової системи, є норма. У своїй сукупності норми канонічного права – це одна із відносно автономних корпоративних правових систем, що складається із багатьох підсистем та елементів¹⁰⁸.

Більшою мірою від держави залежить те, чи визнавати Церкву в своїй сфері публічною корпорацією. Однак, у будь-якому разі, «це не значить що Церква не може існувати та її право не може діяти без визнання зі сторони держави», зазначав О. Павлов [178]¹⁰⁹.

Натомість деякі дослідники вважають, що сучасне канонічне право слід розглядати як автономну надкорпоративну правову систему, яка являється частиною сім'ї релігійного права [147]¹¹⁰.

Оскільки саме явище корпоративного права¹¹¹ є досить умовне, збірне утворення, то канонічне право, в науковому значенні, являє собою частину комплексного явища – корпоративного права, залишаючись при цьому самостійною правовою системою в рамках Церкви.

Також важливим питанням для будь-якої науки є питання системи цієї науки. У римському праві вся система права поділялася на три частини: об'єкти, суб'єкти та процес (*res, personae et actiones*), відповідно до поділу права на приватне та публічне. У середні віки за патріарха Фотія була вироблена нова система.

¹⁰⁷ [49, 50] *Варьяс М.Ю.* Церковное право как корпоративная правовая система: опыт теоретико-правового исследования / М.Ю. Варьяс // Правоведение. – № 6.– 4 декабря 1995 г.; *Варьяс М.Ю.* Церковное право в романо-германской правовой системе: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук/ М.Ю. Варьяс. – М., 1997. – С. 20–21.

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ [178] *Павлов А.С.* Сокращенный курс церковного права. - М., 1869. – С. 16.

¹¹⁰ Див.: [147] *Місевич С.В.* Джерела канонічного права (теоретико-правовий аналіз): дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.01\ Місевич Сергій Васильович. – Одеса, 2005. – 185 с.

¹¹¹ Поняття корпоративного права М. Вар'яс визначає як соціальне явище, яке виступає у вигляді системи правил поведінки, що розроблені різними корпораціями для регулювання своїх внутрішніх відносин, а також відносин між ними та іншими зовнішніми суб'єктами (іншими корпораціями, приватними особами, державою), забезпечених силою корпоративного або державного примусу.

У сучасній науці канонічного права всю сукупність церковно-правових норм також можна поділити на дві частини:

1) внутрішнє право, яке поділяється на: а) статику – вчення про церковний устрій; б) динаміку – вчення про церковне управління;

2) зовнішнє право, що визначає відносини Церкви до суспільства загалом (держави), а також до осіб, які знаходяться поза Церквою (представників інших конфесій, єретиків) [98]¹¹².

Отже, систему канонічного права також можна розглядати з огляду на його подвійну природу. З одного боку (в суб'єктивному значенні), воно є сукупністю прав та обов'язків віруючих як суб'єктів цього права в залежності від їх правового становища в Церкві. З іншого боку (в об'єктивному значенні), воно виступає як система норм, які визначають взаємовідносини Церкви з іншими суспільними інститутами. Отже, перший напрямок являє собою внутрішнє право Церкви, а другий – її зовнішнє право.

Такий поділ здійснюється в залежності від того, яку сторону церковних відносин регулює право, її внутрішнє життя чи її відносини з іншими релігійними, громадськими і політичними утвореннями, перш за все, з державою. Зовнішньоцерковні відносини підпорядковуються певному порядку відповідно до внутрішньої суті та призначення Церкви, і з цим порядком вона вступає у правову галузь, як зазначає О. Павлов, подвійним чином: по-перше, як носій власного права (тобто яке регулює саме внутрішньоцерковні правовідносини) та по-друге, як суспільний союз, що існує поряд з іншими людськими союзами (як політичними, так і релігійними), та який вступає з ними у взаємовідносини. Тому як внутрішньоцерковні, так і зовнішньоцерковні відносини потребують юридичного врегулювання. Отже, «норми та правила, які регулюють як внутрішнє життя Церкви у її общинно-інституційному аспекті, так і її відносини з іншими суспільними союзами релігійного та політичного характеру складають канонічне право» [238]¹¹³.

¹¹² [98] ІР НБУВ. – Ф. 160. – № 2630. – А.С. 38–39.

¹¹³ Цит. за: [238] *Цытин В.А.*, прот. Церковное право... – С.6.

Згідно зі стандартами загальної теорії права можна вибудувати й систему канонічного права, беручи за основу інші галузеві юридичні науки. Зокрема, було б доречно поділити канонічне право на дві частини: загальну та особливу, подібно до більшості галузей права. Загальна частина мала б включати питання правового статусу Церкви (еклізіології), церковного устрою та влади, а також загальні основи корпоративної канонічно-правової відповідальності та ін. До інститутів особливої частини можна віднести окремі види церковної влади та управління, а також шлюбно-сімейне, цивільне (майнове), процесуальне, зовнішнє право Церкви, окремі види церковних покарань.

Розглянемо також деякі аспекти щодо визначення місця канонічного права в системі права. В ХІХ – на початку ХХ ст. все більше дослідників у пошуках місця канонічного права в системі права почали обґрунтовувати юридичне значення цієї науки. Однак, представники різних напрямків (богословського та юридичного) по-різному ставилися до цього питання. Представники богословського напрямку не хотіли визнавати провідну роль держави у закріпленні багатьох норм канонічного права, натомість їх опоненти намагались надати нормам релігійного характеру світської юридичної конструкції. Однак, оскільки вплив канонічного права на інші галузі світського права був беззаперечним, його почали розглядати як самостійну галузь права або особливу правову систему.

Якщо розглядати місце канонічного права в системі права, то зазначимо, що в своїх відповідях на це питання юристи значно розходяться між собою. Загальноприйняте в радянській юридичній науці визначення права, дане у «Великій радянській енциклопедії», наступне: «Право – це сукупність встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових правил поведінки, дотримання яких забезпечується заходами державного впливу» [41]¹¹⁴. Це визначення виводить за рамки права канонічне право, оскільки ставить існування права в обов'язкову залежність від існування та

¹¹⁴ [41] Большая Советская Энциклопедия. – 3-е изд. – Т.20.– М., 1975. – С. 475.

функціонування держави. У зв'язку з цим канонічне право протягом тривалого часу взагалі не розглядалося у розумінні правової науки.

Однак, оскільки загальною метою будь-якого права є регулювання відносин в суспільстві шляхом встановлення обов'язкових для всіх правил поведінки, тому й канонічне право також виступає регулятором суспільних відносин, які визначаються церковними нормами, що дозволяє нам говорити про існування особливого права, відмінного та достатньо автономного від світського права держави.

Воно пов'язане як безпосередньо з правовим регулюванням в Церкві, так і з галузями світського права. Зокрема, канонічне право з огляду на сфери регулювання суспільних відносин пов'язане, найперше, з шлюбно-сімейним, та частково з цивільним та кримінальним правом.

Щодо місця канонічного права в системі сучасної юриспруденції зауважимо наступне. Всю систему юридичних наук можна поділити на три основні групи: теоретико-історичні, галузеві та спеціальні юридичні науки. Канонічне право на теперішньому етапі належить до першої групи юридичних наук, оскільки воно не включається нині до системи державного права.

У наш час практично немає спеціалістів, які б займалися вивченням юридичних аспектів канонічного права. Тому наближаючи його до практичної діяльності, з метою запобігання відриву права від реальних життєвих процесів, воно автоматично входить в сферу сучасної юриспруденції, оскільки норми та принципи канонічного права виражаються у законодавстві, яким регулюються наявні суспільні правовідносини у цій сфері.

З цією метою проаналізуємо відповідність канонічного права характеристикам галузі права в загальній теорії права. Визначний український правознавець, організатор вітчизняної юридичної науки і освіти Ю. Шемшученко підкреслює, що перед правознавцями постають нові завдання, які «пов'язані з розширенням сфери правового регулювання суспільних

відносин, виділенням нових галузей права і правових інститутів у системі національного права»¹¹⁵.

Сучасна українська теорія права визначає галузі права як відносно автономну в системі права сукупність правових норм та інститутів, якими регулюються однорідні суспільні відносини [16]¹¹⁶. Як зазначає академік Б. Андрусишин: «Учасники суспільних відносин ставляться в особливе правове становище, яке можна кваліфікувати як юридичний режим, в рамках якого визначаються їхні юридичні позиції. І якщо в рамках якоїсь сукупності норм суб'єкти набувають своєрідного юридичного статусу – ми можемо говорити про специфічний метод правового регулювання і, отже, про ознаку галузі права» [15]¹¹⁷.

Головними критеріями поділу права на галузі є предмет і метод правового регулювання. У канонічному праві предметом регулювання є церковно-правові відносини; також йому притаманні власні методи правового впливу на ці відносини. Однак крім цих критеріїв для кожної галузі права притаманні й інші кваліфікаційні ознаки, такі як: власний понятійний апарат, джерела, принципи та функції, внутрішня структура, механізм регулювання тощо [10]¹¹⁸.

Як ми вже зазначали раніше канонічне право має також власні методи правового регулювання суспільних відносин. Методами канонічного права є приписи, зобов'язання, дозволи і заборони, рекомендації тощо [17]¹¹⁹.

Галузі права є основними елементами структури права [244]¹²⁰. І канонічне право так само взаємодіє з іншими галузями, а також з системою

¹¹⁵ Шемшученко Ю.С. Нові організаційні форми здійснення правових наукових досліджень / Ю.С. Шемшученко // *Правова держава: щорічник наук. праць Ін-ту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України*. – К., 2002. – Вип. 13. – С. 3.

¹¹⁶ [16] Андрусишин Б.І. Освітнє право України: шлях та перспективи розвитку/Б.І. Андрусишин // *Освіта*. – № 50. –8–15 грудня 2010 р. – С. 7.

¹¹⁷ [15] Андрусишин Б.І. До проблеми самовизначення галузі «освітнє право України» /Б.І. Андрусишин // П'яті юридичні читання: матеріали Міжнародної наукової конференції 23–24 квітня 2009 року. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – С.15.; Андрусишин Б.І. Освітнє право України: шляхи та перспективи розвитку /Б.І. Андрусишин // *Освіта*. – № 52. –22–29 грудня 2010 р. – С. 11.

¹¹⁸[10] Андрусишин Б.І. Освітнє право в процесі його становлення і розвитку /Б.І. Андрусишин // *Держава і право у світлі сучасної юридичної думки: Збірник наукових праць на пошану академіка Юрія Сергійовича Шемшученка. До 75-річчя від дня народження*. – К.: Видавництво «Юридична думка», 2010. – С. 129.

¹¹⁹ [17] Андрусишин Б.І. Освітнє право України: шляхи та перспективи розвитку /Б.І. Андрусишин // *Освіта*. – № 52. –22–29 грудня 2010 р. – С. 11.

права загалом. У своєму курсі з церковного права О. Павлов розглядав церковне право як особливу самостійну галузь права, яка об'єднується з іншими галузями права загальним логічним поняттям про право [178]¹²¹. Від інших галузей права вона відрізняється, здебільшого, своїм предметом (церква), а не формою. Однак, з точки зору сучасної вітчизняної теорії права, ми ще не можемо говорити про існування канонічного права як традиційної галузі сучасного права. Тому нині доцільно говорити про канонічне право як галузь, що формується.

Зазначимо також, що в системі вітчизняного права виділяють такі галузі права, як: профільні (фундаментальні), інші основні та комплексні. Оскільки норми канонічного права охоплюють суспільно-правові відносини, що знаходяться на межі правового регулювання цивільного, сімейного, кримінального та інших галузей права, тому воно є комплексною галуззю.

Отже, канонічне право як галузь правових знань має такі ознаки: має власну джерельну базу, предмет та об'єкт; виступає особливою правовою системою; є відносно автономною в системі права; складається з сукупності правових принципів, норм та інститутів, якими регулюються однорідні суспільні відносини; має свій понятійний апарат. Якщо характеризувати канонічне право як галузь права, то внутрішнє та зовнішнє право можна зарахувати до його підгалузей.

Канонічне право є архаїчною та найбільш сталою галуззю, оскільки в її основі лежать правові норми, які ґрунтуються на церковних догматах та канонах. Приватні норми чи канони, маючи одне спільне джерело, являються чіткою системою, яка може бути поставлена поряд з римським правом¹²². У цьому значенні право Церкви складає предмет особливої правової науки та комплексної галузі права, що формується.

¹²⁰ [244] *Шемшученко Ю.С.* Галузі права // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. Шемшученко (від ред.) та ін. – К.: «Укр. Енцикл.», 1998. – Т. 1: А–Г. – 624 с.: іл. – С. 549.

¹²¹ [178] *Павлов А.С.* Сокращенный курс... – С. 21.

¹²² Див.: *Барсов Т.В.* Каноническое право/ Т.В. Барсов. – СПб., 1879. – С. 3–4.

У багатьох сучасних державах (Греція, Фінляндія, Швеція, Німеччина) канонічне право є однією з галузей права, оскільки Церква в цих державах або має державний статус, або має статус корпорації публічного права.

Наявність правових по природі відносин у Церкві та розгляд канонічного права як діючої нормативної системи, що регулює конкретні, реально існуючі відносини всередині особливої релігійної спільноти – Церкви, логічно допускає і наявність у неї позитивного права. Застосування правових категорій до життя Церкви дозволяє поширювати ознаки права (його суспільно-інституційний характер, опору на санкції, принцип справедливості, що лежить в його основі) і на канонічне право.

Розглянемо тепер, наскільки канонічне право відповідає вимогам, що висуваються до позитивного права. По-перше, норми канонічного права мають традиційну структуру: гіпотеза, диспозиція, санкція. По-друге, цю норму можна визначити як загальне корпоративно-обов'язкове правило поведінки, що виражає волю Церкви загалом або її окремої складової частини, що характеризується офіційністю та забезпечене можливістю корпоративного примусу.

Щодо місця примусу та ролі санкцій у структурі церковно-правової норми потрібно зазначити наступне. Іноді помилково вважають, що, оскільки церковно-правові норми не забезпечені силою державного примусу та не мають офіційного державного закріплення, то вони не мають обов'язкового спонукання до їх дотримання. Проте, право не набуває таких ознак завдяки лише державному припису до його виконання та санкціям за його порушення, тому що примус взагалі не є суттєвим елементом права чи обов'язковим критерієм права (і не лише канонічного), він є лише зовнішньою гарантією здійснення права та виконання правових норм, крайнім засобом для надання праву виконавчої сили.

Оскільки можливість користування певними духовними благами та правами стоїть у прямій залежності до виконання церковних настанов, тому дотримання церковних вимог дає можливість Церкві (без звернення за

допомогою до держави) впливати власними засобами дисциплінарного впливу на порушників у випадку добровільного недотримання її норм. Тому за І. Бердніковим канонічне право має загалом морально-примусовий характер [34]¹²³.

Юридичний порядок не може існувати лише за підтримки сили та страху примусовості, оскільки найбільшою гарантією дотримання права є, найперше, внутрішня мотивація та усвідомленість необхідності дотримання таких норм, за словами апостола Павла «не лише за страхом покарання, але за совістю» (Римл. 13, 5).

Хоча канонічному праву також притаманний в деякій мірі примусовий характер у зв'язку з існуванням в Церкві загальнообов'язкових законів, але заходи примусу, які застосовує церковна влада, кардинально відрізняються від тих, які застосовує державна влада, оскільки Церква не використовує в своїх діях матеріальну силу, на відміну від держави. Взагалі, сутність права (в т.ч. канонічного) полягає не у фізичному, а психічному примусі його норм [98]¹²⁴.

Примус, який у разі необхідності може бути застосований Церквою, у жодному разі не суперечить основним християнським догматам про свободу волі, оскільки Церква нікого насильно не примушує вступати з нею в союз. Однак, якщо хтось бажає користуватися благами, що пропонуються Церквою, то тоді така особа зобов'язана підкорятися її законам. Таке підпорядкування церковним законам здійснюється на основі того, що завданням канонічного права, як і будь-якого права взагалі, є регулювання відносин між людьми, шляхом встановлення певних правил їх поведінки, обов'язкових до виконання всіма суб'єктами такого права. Тому сама наявність церковних канонів нічим не обмежує богоданну свободу людини та не суперечить їй, навпаки ж, містячи в собі істини християнського життя, церковні правила сприяють та спонукають до неї – «пізнайте істину, та істина зробить вас вільними» (Ін. 8, 32) [74]¹²⁵.

¹²³ Див.: [34] *Бердников И.* Основные начала ... – 398 с.

¹²⁴ [98] ІР НБУВ. – Ф. 160. – №2630. – А.С. 10–11.

¹²⁵ [74] *Деркач С.Ф.* Историческое развитие церковных канонических постановлений. Принцип «временности» и «неизменяемости» канонов: дис. ... канд. богословия/ С.Ф. Деркач. – К., Печерская Лавра, 2006. – С. 149.

Отже, в разі потреби, передбачається застосування заходів примусу для забезпечення виконання церковних правил всіма суб'єктами церковних правовідносин та для припинення неправомірних дій. Але, заходи, які застосовує Церква до правопорушника ґрунтуються на добровільній згоді підкорятися її законам, оскільки не може бути ніякого примусу до прийняття в церковну громаду до тих пір, як людина стане її членом (членство отримується унаслідок хрещення особи), тим самим взявши на себе обов'язок підкорятися церковним (канонічним) законам. Причому підпорядкування цим законам характеризується усвідомленою необхідністю: внутрішньою та зовнішньою. Внутрішня необхідність полягає у підпорядкуванні Божественним і церковним законам без яких неможливо досягнути порятунку, заради якого особа ставала членом Церкви. Хоча, зазначимо, що у сферу загального права не входять внутрішні мотиви людських вчинків, на відміну від сфери канонічного права. Зовнішня ж необхідність гарантується діяльністю церковних інстанцій, які володіють хоча й духовною, але цілком реальною владою. Тому, як зазначав О. Павлов, «звідси видно, що у церковному праві, на відміну від світського, моменти свободи та необхідності цілком співпадають» [178]¹²⁶.

Зазначимо, що канонічне право, як і будь-яке інше право, полягає у регламентації поведінки людей та їх дій, та також ґрунтується на санкціях, які передбачаються по відношенню до порушників встановленого правопорядку. І хоча норма канонічного права не має підтримки своїх санкцій з боку держави, зауважимо, що для віруючих правила Церкви є обов'язковими і без державної санкції, в силу самого лише їх церковного авторитету.

Необхідність існування санкцій у церковному праві обумовлюється також тим, що взаємовідносини між членами Церкви регулюються не лише внутрішніми мотивами та моральними заповідями, але й загальнообов'язковими нормами, порушення яких призводить до застосування санкцій (хоча й зовсім особливого характеру, що не збігаються із санкціями, які

¹²⁶ [178] Павлов А.С. Сокращенный курс лекций церковного права/ А.С. Павлов. – М., 1895/6. – С. 15.

передбачаються державним правом). Існування таких санкцій обумовлене також імперативним характером норм права.

Отже, санкції, з юридичного боку, захищають правопорядок та допомагають забезпечувати непорушність норми, хоча така запорука виявляється лише деякою мірою, а саме – через зовнішній чинник. Тому санкції забезпечують виконання церковних норм зовні. Однак, справжня сила права проявляється у внутрішньому переконанні – усвідомленні необхідності дотримання правових норм. Хоча вже саме фактичне існування санкцій, передбачених законодавцем, є своєрідним превентивним засобом, що впливає на внутрішні мотиви (свідомі – умисел чи несвідомі – необережність), а також захищає правову норму від її порушення та слугує для відновлення правопорядку.

Однак, примус, як механізм захисту норм права має свої особливості у праві Церкви по відношенню зі світським правом держави. У нормах канонічного права він виражається, перш за все, у відсутності силового (фізичного) примусу, хоча це і не заважає норми канонічного права визнавати правовими нормами¹²⁷.

На думку П. Лошкарьова (прихильника відносин цезарепапізму), праву потрібна санкція держави, яка володіє силою державного примусу. Саме тому в перші три століття Церква не створювала правові норми, а лише моральні настанови. І лише з IV ст., завдяки визнанню їх державою, виникло справжнє право Церкви.

Проте, санкції канонічного права мають відмінний від інших правових санкцій характер. Оскільки Церква не може зливатися з державою, то і церковна санкція не повинна зливатися з державною санкцією, як така, що має інші цілі закладені в її суті. Головною їх особливістю є те, що навіть найсуворіші з церковних покарань застосовуються не лише заради відновлення та підтримки церковного правопорядку, однак, перш за все, для духовної

¹²⁷ Див.: Красножен М.Е. Основы церковного права. – М., 1992. – С.5–6.

користі самого порушника церковних законів. Мета церковних санкцій – не відплата правопорушнику (чи навіть злочинцю) рівноцінними вчиненій шкоді засобами, однак, найперше, та найголовніше – його виправлення.

Хоча мета виправлення злочинця притаманна і державним (світським) санкціям, однак, на відміну від церковних, вона є другорядною по відношенню до завдання охорони суспільного благополуччя.

В той час, коли християнство мало державний статус, церковні санкції досить активно застосовувалися державою. До них відносилися: процедура відлучення (позбавлення членства в Церкві), єпитимія, позбавлення певних пільг та прав (наприклад, позбавлення церковного чину поховання та ін.), які могли бути повернуті після каяття та проходження відповідних покутних процедур, передбачених нормами канонічного права.

Також важливо відзначити, що в основі церковного правопорушення лежить поняття гріха, і не лише як зовнішнього його виразу через сам вчинок (злочин), але не менш, та навіть, більш важливим є його внутрішній прояв – у людській свідомості. Зазначимо також, що у церковному праві поняття злочину та гріха можуть не співпадати, оскільки гріх не завжди може мати матеріальний вираз, однак може так і залишитися у свідомості особи, на відміну від злочину.

Отже, православне канонічне право має міцну основу закладену в перші століття становлення християнства, що виражається у вигляді численних церковно-правових пам'яток, які відображали розвиток суспільного життя на морально-правових засадах християнства.

Оскільки протягом перших десяти віків християнський світ ще не був розділений догматичними поглядами, тому відповідно і джерела, якими керувалася християнська Церква були єдиними. Історія розвитку власне православного канонічного права починається з часу розколу єдиної християнської Церкви на дві гілки – східну православну та західну католицьку в 1054 р. Це стало визначним фактором для розвитку церковної законотворчості та предметом всіх подальших конфесійних суперечностей.

В наш час усвідомлюється необхідність розгляду канонічного права з правової позиції, оскільки юридична складова є невід'ємним елементом впорядкування суспільних відносин, зокрема й у релігійних питаннях.

Канонічне право є частиною національного надбання нашої держави, і разом з тим – частиною світової історично-правової та культурної спадщини. Тому кожна країна, яка поважає себе, повинна бережливо ставитися до надбань попередніх поколінь.

РОЗДІЛ 2

ВПЛИВ ПРАВОСЛАВНОГО КАНОНІЧНОГО ПРАВА НА РОЗВИТОК СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

2.1. Вплив канонічного права на розвиток національної правової системи.

Витоки формування національної системи права пов'язані з хрещенням України-Руси та становленням її Православної Церкви, запровадженням і застосуванням у суспільно-політичному житті країни системи канонічного права [210]¹²⁸. Це змінило не лише правосвідомість та правову культуру слов'ян, але й призвело до формування цілої правової системи на Русі.

Вивчення впливу канонічного права дозволяє дослідити коріння нашої національної правової культури, виявити місце цієї галузі як зовнішнього чинника, що зіграв важливу роль у формуванні сучасної правової системи в багатій спадщині української держави.

Починаючи з міжнародних договорів X ст. між візантійськими імператорами та князями Київської Русі були закладені основи для формування національного канонічного права. Особливий вплив на нього справили привнесені норми візантійського канонічного права, які доповнювались власним національним законодавством.

Зародження та розвиток національного канонічного права як нової комплексної галузі права (яка поєднує в собі норми шлюбно-сімейної, цивільної, кримінальної, процесуальної галузей права) відбувалося на фоні відсутності власного законодавства, а також з врахуванням авторитету римського та візантійського права.

Поширення християнства з його системою моральних цінностей сформувало новий рівень суспільних правовідносин в державах, які його прийняли. До своєї християнізації Київська Русь ще не мала такої сформованої

¹²⁸ [210] *Скрипнюк О.* Давньоукраїнська Церква і формування правової системи Київської Русі / *О. Скрипнюк* // Український богослов. – 2003. – №2. – С. 236.

правової системи, яку на той час мала Візантійська імперія. Тому, закономірно, що разом з прийняттям нової віри до нас прийшла й нова система моральних цінностей.

Саме із запровадженням на Русі християнства як офіційної релігії, відносини Візантії з Київською Руссю стали на одну площину, що посприяло обміну світовими надбаннями культури, досвідом державного устрою та юриспруденції.

Р. Хачатуров в своїй праці «Становлення права на матеріалі Київської Русі»¹²⁹ підкреслює, що Церква та її право відіграли надзвичайно важливу роль у становленні давньоруської правової системи.

Під впливом нових морально-правових державно-церковних норм утворювалися нові (місцеві) законодавчі розроблення на ґрунті власних національних традицій [131]¹³⁰. Також відбулися зміни звичаєвого права на користь нових норм церковної моралі та перехід норм моралі у норми права. Водночас відбулося й розширення законодавчої бази внаслідок правової рецепції національним законодавством правових норм, основним джерелом якої було візантійське державне право.

Унаслідок зміни релігії в Київській Русі була сформована нова церковна організація зі своєю ієрархією, також привнесеною із Візантії. А оскільки новоутворена Київська митрополія підпорядковувалася візантійському патріарху як главі Церкви, то з початку свого заснування вона отримувала своє перше вище духовенство (митрополита та єпископів), яке було дано їй відразу по хрещенню Русі, також відповідно грецького походження. Ним же й було започатковано застосування візантійського законодавства.

Спочатку привнесені юридичні норми застосовувались у незмінному вигляді, а пізніше, внаслідок їх пристосування та адаптації до нових національних умов, була проведена систематизація, яка вже відображала нові

¹²⁹ Див: *Хачатуров Р.Л.* Становление права на материале Киевской Руси/ Р.Л. Хачатуров. – Тбилиси: Изд-во Тбилисского ун-та, 1988. – С. 196.

¹³⁰ [131] *Лотоцький О.* Українські джерела церковного права/ О. Лотоцький/ Репринтне видання. – Варшава., 1931р. – Видавництво Св. Софії УПЦ в США, Бавдн Брук – Нью-Йорк, 1984. – С. 83.

суспільні потреби давньоруського суспільства. Тому відповідно й прийняття візантійських церковно-правових норм здійснювалося не в механічному їх застосуванні, але у їх переробці відповідно до національних особливостей.

Візантійське право відіграло значний вплив на формування давньоруської правової системи, однак, у зв'язку з особливостями культури та звичаїв руського народу, воно з часом почало втрачати свою актуальність. В кінцевому підсумку необхідність точно дотримуватись чужорідних державних приписів відпала, коли на їх місце було прийняте відповідне національне законодавство.

Хрещення Русі дало їй не лише нову ідеологію, однак і новий напрямок її політичного життя та нову систему права. У зв'язку з цим, раніше поєднані звичаї, релігія та мораль тепер виходять на рівень трьох окремих систем: 1) давнє язичницьке звичаєве право; 2) рецепційовані візантійські церковно-правові норми, які вимагалися новим державним та ідеологічним життям; 3) нові правові норми, що регулювали суспільне життя, відповідно до принципів християнської моралі, однак з врахуванням місцевих національних особливостей, правової культури та звичаїв, оскільки не всі норми звичаєвого права суперечили церковним нормам. «Ті ж звичаєві норми, що не суперечили церковному праву, але й не були з ним узгоджені, пристосовувались до останнього. Вони набули зовнішньої форми християнських правил», зазначає Л. Кушинська [117]¹³¹.

Як правило, науковці диференціюють підходи відносно питання рецепції правових норм візантійського канонічного права в давньоруське право. Існують прихильники різних поглядів, особливо які виникають при аналізі українських джерел канонічного права. Такі науковці, як Є. Голубинський, О. Лотоцький визнавали пряму рецепцію східних церковних канонів. Відмінну позицію мають І. Еверс, Н. Дювернуа, В. Чернов. Інші вчені, такі як Т. Коструба, взагалі наголошували на південнослов'янському (а саме на болгарському) основоположному чиннику, під впливом якого сформувалося подальше руське законодавство, обґрунтовуючи свою позицію тим, що візантійська церковно-

¹³¹ [117] Кушинська Л.А. Звичаєве право ... – С. 87.

юридична збірка «Номоканон 14 титулів» (629 р.) (більш пізня редакція 883 р. «Номоканон Фотія») існував на Русі за часів князя Ярослава Мудрого у вигляді Єфремівської кормчої XI ст. [237]¹³² у давньоболгарському перекладі, паралельно з ним існував «Номоканон Іоана Схоластика», що був ще більш розширений болгарами. Тому можна зробити висновок про визначну роль синтезу грецьких (візантійських) та болгарських правових джерел на формування власної давньоруської правової традиції, яка була породжена новими обставинами релігійного життя – християнізацією Русі.

Як зазначає дослідник історії права С. Юшков, давньоруське право є не просто сукупністю юридичних документів та правових норм, але є процесом органічного розвитку правових інститутів, що мали адаптуватись та налаштуватись на суспільні, політичні та економічні зміни в києворуській державі¹³³.

Отже, з прийняттям християнства Київською Руссю сформувалася нова правова система, яка склалася із двох підсистем – звичаєвого руського права, що утворилося на основі власних звичаїв правового спрямування, та канонічного права на основі рецепції давньоруською державою правових норм з римських, юдейських, візантійських та болгарських джерел, однак без галузевого об'єднання їх між собою та з тими національними відмінностями, що були притаманними слов'янській культурі.

Зупинимося більш детально на особливостях давньоруського канонічного права та розглянемо його головні відмінності від візантійського права.

Правові норми візантійського законодавства, які стали основою давньоруської правової системи, лише частково нею були прийняті, оскільки обставини національного життя на Русі не дозволяли механічно засвоїти чужі привнесені норми.

¹³² Див.: [237] *Цветкова Ю.В.* Єфремівська Кормча – джерело права Київської Русі (кінець XI – початок XII ст.): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01/ Ю.В. Цветкова. – КНУТШ. – Київ, 2003 – 209 с.

¹³³ Див.: *Юшков С.В.* К вопросу о методологии истории права/ С.В. Юшков // Записки научного общества марксистов. – 1928. – №1(9). – С. 115–122.

Як зазначав М. Суворов: «Якщо ж із декількох сотень грецьких канонів знайшлась би невелика кількість таких, які припускають буквально їх застосування в церковній практиці, то це означало б лише, що деякі канони освячені силою національного звичаю та підтвержені чи рецепійовані національним церковним законодавством» [220]¹³⁴.

Прийнявши християнство, а разом з ним автоматично і його законодавчі акти у вигляді візантійських та болгарських правових пам'яток (які принесли на Русь наші перші верховні ієрархи), руська Церква зіткнулася з питаннями та проблемами, породженими новими особливостями життя за релігійними нормами. Церковно-правові норми візантійського права були породжені при зовсім інших національно-державних умовах, в світі старої християнської культури та не могли в повній мірі забезпечити вирішення питань, що сформувалися в обставинах нового релігійно-державного життя з часу хрещення Русі. Тому постала необхідність правового закріплення суспільних відносин релігійного змісту на державному рівні. Як наслідок, в Київській Русі були сформовані власні нові джерела канонічного права.

Загалом же давньоруська правова система, у порівнянні з візантійською, була значно ширшою внаслідок доповнення привнесеного законодавства власними національними нормами. Можемо констатувати, що церковна правова система давньоруського суспільства одержала національне забарвлення. Врахування місцевих звичаїв відіграло важливу роль у розвитку власної церковної юрисдикції в розрізі правових норм та канонів Східної Церкви, поштовхом до якого послужила християнізація руських земель.

Тому власне національне право не було поглинуте візантійським, навпаки воно збагатилося новими нормами, що значно розширило сферу його правозастосування.

Органічна взаємодія і співпраця світської та церковної влади було найбільш характерною відмінністю візантійського права, яке перейшло у

¹³⁴ Цит. за: [220] *Суворов Н.С.* Церковное право как юридическая наука / Н.С. Суворов // Юридический Вестник. – 1888. – Август. – Т. XXVIII. – С. 526

духовну спадщину слов'янам. Унаслідок спільної правотворчості цих двох гілок влади на Русі були сформовані перші національні акти церковно-правового характеру. Це були правові норми, що сформувались за допомогою місцевих церковних і державних законів та звичаїв, які стали основою національної системи давньоруського канонічного права. Ними були пам'ятки часу Київської Русі, які митрополит Іларіон (Огієнко) [94]¹³⁵ визначив як «зовнішні», оскільки вони регулювали зовнішньо-суспільне життя. До них відносяться результати князівської законодавчої діяльності, які стали прикладом місцевого канонічного права – церковні Устави князів Володимира Великого та його сина Ярослава Мудрого¹³⁶, два помісні устави Всеволода, Святослава, Ростислава, а також численні церковно-уставні грамоти окремих удільних князів [180]¹³⁷. Крім суто церковних законів, що спиралися на загальні церковні канони, вони містили норми церковно-цивільного характеру та цивільні закони (тобто місцеві церковні та державні закони), що в певній мірі належали до церковних справ та спирались на національні звичаї, які не суперечили канонічним засадам церковного правопорядку. Однак, регулюючи сферу державно-церковних відносин, Устави майже не торкалися питань внутрішньо-церковного життя, на відміну від подібних законів візантійських імператорів [238]¹³⁸.

Загалом за допомогою Уставу вдало вирішувалася проблема узгодження нової ідеології, привнесеної християнством, та традиції застосування руського звичаєвого права. Вирішення питання взаємодії канонічного та звичаєвого права у широкому значенні означало вирішення питання співвідношення візантійської та руської правової культури [117]¹³⁹.

Церковний Устав князя Володимира Великого став першим актом самостійної (вільної) рецепції норм християнського візантійського права в

¹³⁵ Див.: [94] *Іларіон, митрополит* Вінніпегу та всієї Канади. Українська церква: Нариси з історії УПЦ; (У 2 т.). Т. 1–2 /Іларіон, митрополит; За ред. прот. С. Ярмуся. – 2-ге вид., поправлене й доп. – Вінніпег: Консисто́рія УГПЦеркви в Канаді, 1982. – 366 с.: портр. – Видається з нагоди 1000-річчя хрещення України.

¹³⁶ Збереглись їх переробки XIII–XIV ст.ст.

¹³⁷ [180] *Памятники русского права*. Под. ред. С.В. Юшкова. – Т. 1. – М., 1952. – С. 235–262.

¹³⁸ [238] *Цытин В.А.* Церковное право... – С. 101.

¹³⁹ [117] *Кушинська Л.А.* Звичаєве право ... – С. 86.

законодавстві давньої руської держави, укладений згідно церковно-державних християнських традиції та перероблений в дусі національної правосвідомості.

Отже, перші церковно-правові законодавчі пам'ятки були прикладом симбіозу канонічно-правових традицій привнесеної та слов'янської культур в системі давньоруського права. Вони відображали взаємозв'язок світської та церковної правових систем; були виразом практичного застосування візантійських Кормчих книг на національному ґрунті; встановлювали вектор розвитку державно-церковних відносин, розмежувавши сферу світської (княжої) та церковної юрисдикції; визначали власні національні особливості розвитку давньоруського канонічного права; зіграли важливу практичну роль у становленні та розвитку права на Русі.

Як зазначав І. Власовський «національна церковна правотворчість... відповідає місцевим особливостям, характеру, обставинам державного і суспільного життя народу» [53]¹⁴⁰. Особливо це було відображене в Уставі Ярослава, оскільки більшість церковно-правових норм, що містилися у ньому, були засновані не на візантійському законодавстві, а на місцевих (національних) звичаях та правозастосовній практиці. Норми цього Уставу також значно розширили сферу церковної підсудності справ, оскільки, по-перше, ті категорії справ, що за візантійським законодавством підпадали під юрисдикцію світського суду (відповідно до грецького «Номоканону в XIV титулів»), на Русі були передані до церковного суду, наприклад, образа, крадіжка, навмисне знищення чужого майна. А по-друге, давньоруськими церковними судами розглядалися навіть ті справи, які за візантійським правом взагалі не підлягали підсудності ні церковній, ні світській. До них відносились: укладання шлюбу не за християнським обрядом, відповідальність батьків за доведення до самогубства внаслідок перевищення своїх повноважень (через насильне одруження чи навпаки небажання віддавати доньку заміж) та ін.

¹⁴⁰ [53] *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви. У 4 т., 5 кн. – [Репринтне відтворення видання]/ І. Власовський: Нью-Йорк, Бавнд-Брук: УПЦ, 1955. – С.44.

Існували й деякі інші відмінності між візантійським та давньоруським канонічним правом, обумовлені національними особливостями. По-перше, характерною рисою візантійської системи покарань був їх виключно церковно-дисциплінарний характер незалежно від самого характеру правопорушення (церковного чи світського). Натомість, покарання в церковно-правовій практиці Руської держави носили загалом цивільний, а інколи й подвійний характер. По-друге, особливістю давньоруського канонічного права, на відміну від візантійського права, є наявність повного імунітету від світського судочинства церковних осіб. У Візантії ж будь-яка церковна особа (чи мирянин, чи представник духовенства) могла бути притягнута до імператорського суду.

Отже, усталені норми старої державної і церковної культури були пристосовані та видозмінені відповідно до умов життя новохрещеного та ще не зовсім християнізованого народу з його тогочасним правовим світоглядом. Саме тому правовій системі Київської Русі було притаманне лише часткове запозичення норм візантійського права в давньоруське законодавство.

Принесення на Русь нової віри стало переломним періодом у національній правовій культурі слов'ян через зіткнення двох течій в тодішньому правовому світогляді: першої – національного звичаєвого права (де законами виступали старі язичницькі звичаї), другої – течії канонічного права (з новими законами, породженими християнством та привнесеними на Русь греками), що породило зміну форм права зі звичаєвого на християнське.

Оскільки релігія у Візантійській імперії мала державний статус, то відносини між державною та церковною владою в рамках східної традиції християнства були побудовані за принципом «симфонії». Її суть полягає у взаємному співробітництві, підтримці, відповідальності «без вторгнення жодної із сторін у сферу виключної компетенції іншої. При симфонічних відносинах держава шукає у Церкві духовної, моральної підтримки своєї діяльності, спрямованої на забезпечення добробуту громадян, а Церква чекає від держави створення належних умов для донесення людям, які одночасно є громадянами

держави, моральних заповідей, що йдуть від самого Бога» [12]¹⁴¹. Початок «симфонії», як особливої моделі державно-церковних відносин, було покладено у VI новелі Юстиніана. Вона виникла на межі переходу до феодального ладу та остаточно сформувалася на Сході в IX-XIII ст.ст.

Якщо звернутися до періоду визнання християнства державною релігією, то саме в цей час «... формуються остаточні християнські доктрини щодо відношення нової релігії до держави» [21]¹⁴². Отже, у перші століття нової ери у християнських джерелах намітилися дві тенденції щодо держави: юдейсько-апокаліптична та примиренно-апологетична, в яких вперше формулюється теорія походження будь-якої влади від Бога (зокрема і світської, державної), на противагу теорії походження земної влади не від Бога.

Зазначимо, що органи церковної влади були у постійному взаємозв'язку та підтримці від світської (княжої) влади, тому канони, закріплені церковною владою, були ухвалені державою в якості основоположних для всієї подальшої державної законотворчості та визнавались на рівні з нормами права. Це державне визнання породило виникнення низки правових норм, заснованих на церковних канонах, які з часом були об'єднані в тексти законів, що слугували для регулювання різних видів суспільних відносин християнської держави.

З часом, в процесі розвитку державно-церковних взаємовідносин, унаслідок синтезу інститутів державної і церковної влади, церковне законодавство, забезпечене силою державного примусу, отримало імперативний характер та стало застосовуватись і для регулювання світських суспільних відносин.

Загалом, давньоруське національне право водночас було і світським, і церковним, оскільки стосувалося та регулювало не тільки внутрішньоцерковні, але найперше суспільні відносини, чим значно доповнювало світське право.

¹⁴¹ [12] *Андрусишин Б.І.* Державно-церковні відносини... – С. 10, 44, 46, 47.

¹⁴² [21] *Андрусишин Б.І.* Формування християнського вчення про державу/ Б.І. Андрусишин, В.Д. Бондаренко//Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. – Серія економіка і право. – Випуск 8. – 2010. – С.125–130.

Отже, канонічне право впливало на правотворчість та розширювало сферу дії національного права.

Перейдемо тепер до розгляду питання взаємозв'язку світської та церковної правових систем. Унаслідок розвитку давньоруського права постала необхідність правового врегулювання і закріплення на державному рівні нових суспільних відносин, які б відповідали вимогам церковних норм християнської моралі. До них включались відносини, які не були визначені у попередньому законодавстві Східної Церкви давньої Візантійської держави, а також відносини, які не були врегульовані нормами світського права, або коли норми світського права застарівали та поступово втрачали своє значення як чинного джерела права.

В тих випадках, коли фактичне застосування норм візантійського права слов'янами в значній мірі йшло в розріз з візантійськими звичаями, однак не суперечило головним християнським догматам, це служило приводом до власної національної законотворчості з метою усунення колізій та прогалин між законодавством двох різних держав та культур.

Тому внаслідок спільного становлення, розвитку та взаємодії світської та церковної правових систем, які з часом органічно переплелись, відбулося зрощення світського та канонічного права, що знайшло своє відображення у новому типі правових норм, які вміщували в собі елементи як світського, так і релігійного характеру [231]¹⁴³. Це сприяло появі багатьох церковно-правових збірників, головною ознакою яких було те, що вони об'єднували в собі правові норми світського та церковного походження, як вираз взаємодії двох систем права.

Взагалі характерною особливістю країн, які приймали християнську віру, було те, що разом із новими релігійними догматами вони переймали частину законодавства, яка вміщувала як церковні канони, так і частину світських норм,

¹⁴³ Див.: [231] Федоренко Т.М. Вплив християнства на формування правової системи Київської Русі з кінця X по 40-ві роки XIII століття: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01/ Т.М. Федоренко. – Київ, 2001– 190 с.

які досить часто включалися до канонічного права, та які інколи опосередковано стосувалась або й взагалі не мали відношення до церковних справ. Слов'яни також продовжили цю традицію розміщувати у збірниках з канонічного права власні національні світські закони, що деякою мірою стосувалися церковно-правових питань. Отже, у процесі розвитку національного канонічного права мало місце розгалуження системи світського права.

Під впливом канонічного права виник також і ряд нових правових принципів, критеріїв та інститутів, які в подальшому увійшли до системи світського права, та є підтвердженням зв'язку цих двох систем.

В юридичній практиці світське право часто впливало на канонічне, і навпаки. Тому в процесі розбудови правової системи та державності на теренах прадавніх українських земель державне право розвивалось та тісно перепліталось з канонічним. Особливо цей симбіоз права був виражений у процесі кодифікацій церковно-правових збірників, які продемонстрували тісний зв'язок та взаємовплив світських та церковно-правових відносин у державотворчому та законотворчому процесах.

Приходимо до висновку про значний вплив норм православного канонічного права на формування та розвиток світського права, вираженого зокрема у його галузях – цивільній, сімейній, кримінальній, процесуальній.

У цьому значенні прикладну роль відігравав церковний суд, що займав особливе місце в адміністративній системі держави та існував для врегулювання церковних правовідносин у відповідності до чинного законодавства. Загалом прийняття християнства суттєво вплинуло на сферу судочинства та роль суду, як важливої суспільної організації. Оскільки релігія у Візантії мала державний статус, то відповідно всі справи, віднесені до сфери релігії та моралі, розглядалися цивільними судами, в той час, коли новосформована руська Церква отримала ранг органу правосуддя. Тому факт взаємодії світської та церковної влади мав результатом чітке розмежування сфери церковної та світської юрисдикції.

В Київській Русі в епоху її хрещення «діюче світське право ще не виходило за рамки звичаєвого народного права, однак воно не могло зрівнятися з уже широко розробленим римським правом, яке лежало в основі юридичного життя Візантії. Тому церковна ієрархія, яка прийшла до нас з Візантії після хрещення Київської Русі, отримала в свою юрисдикцію багато справ, які у Візантії були підсудні цивільним магістратам»¹⁴⁴. Як зазначав В. Певцов: «церковний суд, передусім, був правом Церкви на охорону своїх законів та порядку від порушень їх членами» [185]¹⁴⁵.

В дохристиянський період звичаєве право узгоджувалось з князівською правотворчістю. Однак, з прийняттям нової релігії виникла необхідність співвідношення звичаєвого та канонічного права. І саме церковний суд, який з'явився на Русі, представляв собою органічно нову установу, яка вступала у протиріччя зі звичаями, оскільки базувались на новій християнській ідеології [117]¹⁴⁶. На противагу йому, князівський суд був відгомонам племінного суду, оскільки князі, як і старійшини, вважалися «особливими», «Богом обраними» людьми.

В системі світського права Київської Русі не було правових норм, які б регулювали шлюбно-сімейні відносини. Згідно з «Руською Правдою» (першим вітчизняним письмовим правовим зводом 1035 р.) до юрисдикції світської влади відносились справи, що стосувалися питань, які загалом поширювались на сферу дії сучасного кримінального та частково цивільного права. Устави ж віднесли надзвичайно широке коло справ, що стосувалися сімейного та шлюбного права до юрисдикції церковної влади.

Подальшим кроком в розвитку канонічного права стало віднесення до компетенції судів спадкового права. Потреба регулювання родинних майнових відносин між спадкодавцем та спадкоємцями, що виникали у питаннях

¹⁴⁴ Див.: Гапонов Р. Церковный суд Русской православной Церкви в его историческом развитии (XIX – XX вв.): курсовая работа на соискание ученой степени кандидата богословия/ Р. Гапонов. – Киев, Печерская Лавра, 1996. – С. 34.

¹⁴⁵[185] Певцов В. Г. Лекции по церковному праву... – С. 207.

¹⁴⁶ Див.: [117] Кушинська Л.А. Звичаєве право та його еволюція у східнослов'янському суспільстві (VI–XI ст.): Монографія/ Л. Кушинська. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. – 140 с.

народження та смерті, одруження та розлучення пояснювалось тим, що на Русі ще зберігалася практика шлюбів, які з церковної точки зору були, так би мовити, «незаконними». Саме тому, на відміну від візантійської судової практики, така категорія справ (з можливістю звернутися з позовом по спадкових справах щодо встановлення обсягу прав дітей народжених у такому шлюбі на частину спадкового майна) була віднесена до відомства єпископів та їх суду. Також до церковного судочинства відносилися і справи щодо оскарження заповітів.

В основі церковно-правового нормативу, що регулював церковну сферу, був закладений візантійський Номоканон. З часом з'явилися спеціалізовані збірки, які призначалися для суду. Як приклад можна навести збірку «Мірило праведне», яка, ґрунтуючись на основних працях православного християнського віровчення, слугувала своєрідним практичним посібником для відправлення правосуддя [131]¹⁴⁷. Загалом, канонічне право значно вплинуло на появу та розвиток нової системи правовідносин, побудованої в дусі християнського світогляду, зміну принципів здійснення правосуддя, встановлення юридичної відповідальності тощо.

Визначаючи роль церковно-правових пам'яток у судокористуванні, потрібно згадати малодосліджену пам'ятку давнього українського права другої половини XII ст. «Правосуддя митрополитове». За допомогою неї була заповнена нормативно-правова прогалина, яка існувала в джерелознавчій літературі, зокрема в працях з історії руського права, у період між «Руською Правдою» та «Судебником» (1497 р.). Вона поєднує у собі 36 статей, з яких 11 були запозичені з церковного Уставу Ярослава, одна – з «Руської Правди», а решта 23 статті є цілком новими нормами, які не були рецепійовані з візантійського законодавства, оскільки вони несуть у собі відбиток тих правових інститутів, які були притаманні лише Київській Русі, як зазначав С. Юшков¹⁴⁸.

¹⁴⁷ [131] *Лотоцький О.* Українські джерела ... – С. 83; Див.: *Мерило праведное по рукописи XV в.* – М., 1961.

¹⁴⁸ Див.: *Юшков С.В.* Труды выдающихся юристов/ С.В. Юшков. – М.: Юридическая литература, 1989. – С. 340.

У пам'ятці були закладені правові основи (щодо кримінального, цивільного, процесуального права):

1. Накладення санкцій та визначення (обґрунтованості) ступеня покарання відповідно до: а) соціального становища правопорушника та потерпілого; б) тяжкості скоєного правопорушення (за різними видами злочинів).
2. Презумпція невинуватості (необхідність доведення вини як ознаки складу злочину).
3. Здійснення судочинства за територіальним принципом.
4. Позовна давність (встановлювалися загальні процесуальні терміни пред'явлення позову до органів судочинства протягом 3 років).

Отже, у Київській Русі в якості органів для відправлення правосуддя існували – світський (княжий) суд, який в своїх процесуальних діях керувався нормами «Руської правди» [210]¹⁴⁹, та церковний суд, що керувався Уставами та Кормчими книгами (найбільш відомі редакції кормчих - Єфремівська XII ст., Рязанська 1284 р., Устюжська XIII ст., Новгородська 1280 р., Воскресінська XIII ст.) [214]¹⁵⁰. Інститут церковного суду почав своє функціонування на Русі як один із елементів, які були запозичені з візантійської правової системи, що стояв на захисті соціальної християнської моралі, та не був результатом розвитку власної національної правової системи [126]¹⁵¹.

Особливістю у співвідношенні церковного та світського судочинства було те, що на Русі, як і у Візантії, органи церковної влади були у постійному взаємозв'язку та підтримці від світської (княжої) влади. Тому питання розмежування юридичної компетенції між цими двома гілками влади, зокрема в сфері судочинства, започаткувало політику невтручання світської влади до всіх справ, віднесених до компетенції церковної влади, що справило позитивний вплив на становлення та генезис давньоруської правової системи.

¹⁴⁹ [210] *Скрипнюк О.* Давньоукраїнська Церква... – С.249

¹⁵⁰ [214] *Срезневский И.И.* Обзорение древних русских списков Кормчей книги/ И.И. Срезневский //Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – СПб., 1889. – Т 65. – С. 16.

¹⁵¹ [126] *Левчук М.* Кримінальна юрисдикція церковного суду в Київській Русі / М. Левчук // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. – Серія «Економіка і право». – Вип.5. – К., 2007. – С. 148–157.

Загалом юрисдикція церковного суду на Русі, що сягала своїм корінням норм візантійських Номоканонів, привнесених на Русь у вигляді Кормчих книг, поширювалась на різні напрямки суспільних правовідносин. Найширшим напрямком були відносини в сфері цивільного права (до них найперше належали всі справи щодо моральних аспектів шлюбно-сімейних відносин¹⁵² та спадкування), існувала також сфера кримінального права та особлива сфера щодо осіб духовного відомства. Розглянемо ці сфери детальніше.

1. Цивільна сфера. Оскільки церковній юрисдикції належали всі справи шлюбного та сімейного, спадкового та побутового цивільного характеру, тому кількість позовів до церковних (єпископських) судів була приблизно рівною по відношенню до кількості звернень до світського суду.
2. Кримінальна сфера¹⁵³. Підсудність церковній судовій владі кримінальних справ отримала на Русі значне поширення, як зазначав каноніст О. Павлов, з таких причин: якщо злочин посягав на основи християнської віри та Церкви; якщо злочин був тісно пов'язаний з справами, що належали до церковного відомства, або вчинений особою, підсудною Церкві; якщо вчинене діяння згідно світського законодавства не визнавалось злочином¹⁵⁴.

Нормативним джерелом, що визначало коло правовідносин, посягання на які вважалось злочином, були Устави Володимира Великого та Ярослава Мудрого (статті яких, за класичним правовим взірцем, склалися з диспозиції та санкції). Спочатку, з прийняттям Уставу, коло кримінальних справ, які підпадали під юрисдикцію церковного суду поступово збільшувалось, але вже починаючи з XIII ст., в міру того, як дана сфера переходить до компетенції світської влади, їх кількість поступово зменшується. Це звуження відбувалося у зв'язку зі зменшенням обсягу кримінальних злочинів, що відносились до компетенції Церкви (злочини проти особи, її честі та особистої

¹⁵² Майнові аспекти шлюбних відносин залишалися у компетенції світського суду.

¹⁵³ До неї також відносилась церковна юрисдикція в кримінальних справах над особами духовного відомства.

¹⁵⁴ [279] Павлов А. С. Курс церковного права... – С. 410–411.

недоторканності, майнові злочини) [129]¹⁵⁵. Відповідно звужується й коло осіб (при чому різних суспільних станів), які були підсудні церковній владі, аж поки зовсім зазначена сфера перейшла під юрисдикцію державних органів судочинства.

Загалом київський князь значно поступився своїми прерогативами у справах правосуддя на користь церковного суду в ім'я нових християнських державних інтересів. Унаслідок Церква отримала судовий імунітет та чітке коло повноважень. Наприклад, згідно з церковним Уставом князь віддавав до юрисдикції церковного суду ряд справ цивільного та карного характеру¹⁵⁶. При цьому, згідно візантійського законодавства, в Греції така ж категорія справ належить до розгляду світського суду на основі загальних законів, але за бажанням сторін, які не хотіли судитися через світський суд, єпископи мали право приймати на себе правосуддя усіх мирян та в усіх справах. Тому церковні судді однаково повинні були бути обізнаними як у церковному, так і у світському законодавстві, і саме через це світські закони вводилися до канонічних кодексів.

Отже, до відома церковних судів належали такі справи, які на відміну від норм візантійського канонічного права, належали до світської компетенції або взагалі не мали місця у системі їх світського та церковного судочинства. Це ще раз підкреслювало відмінності між давньоруським та грецьким правом. До вищезазначених справ були віднесені такі, що склалися під впливом та в процесі формування правової системи вже християнізованої Русі [250]¹⁵⁷.

Яскравим прикладом часткової рецепції норм візантійського права було положення Уставу Ярослава про покарання. Його важливою особливістю стала заміна суворої фізичної міри покарання (осліплення, відрубання частин тіла, кари на горло), властивої візантійському праву (вираженій у Номоканоні), яка

¹⁵⁵ [129] *Левчук М.В.* Церковний суд у Київській Русі (історико-правове дослідження) : дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01/ Левчук М. В.; КНУТШ. – Київ, 2010. – С. 109.

¹⁵⁶ Див. також: *Неволин К.* О пространстве церковного суда в России до Петра Великого/ К. Неволин. – СПб., 1847. – Собр. соч. – Т.IV – С.253–389.

¹⁵⁷ Див.: [250] *Щапов Я.Н.* Княжеские уставы и церковь Древней Руси XI–XIV веков/ Я.Н. Щапов. – М.: Наука, 1972. – 338 с.

за суворістю своїх норм не застосовувалась у давньоруському суспільстві, нормами звичаєвого права слов'ян, що базувалося на системі матеріальних відшкодувань – грошових викупів і вір (штрафів) за скоєння злочину. Самі ж покарання приписувались церковною владою та реалізовувались органами княжої влади в сумах пропорційних до майнового стану винної особи.

Рецепійовані Кормчими книгами канонічні кримінально-процесуальні норми охоплювали передусім ті групи відносин, які раніше знаходилися поза рамками звичаєвого давньоруського праворозуміння [64]¹⁵⁸. Сюди відносились державні та воєнні злочини, злочини теологічної спрямованості пов'язані з церквою та релігійним культом, порушення існуючих правил у відносинах між статями, а також у відносинах між батьками та дітьми, злочини проти особи (зокрема крадіжки людей з метою їх подальшого продажу).

Отже, згідно Уставів розрізнялися наступні види злочинів:

1. Злочини проти князя (держави). До них відносились посягання на князівську владу (повстання), порушення договорів сюзеренітету-васалітету васалами та ін.
2. Злочини проти християнської віри, Церкви та моралі. До цієї групи також входять злочини проти особи, честі та особистої недоторканності. До них відносились всі види злочинів шлюбно-сімейного характеру, які карались відповідно до норм кримінального права (деякі категорії вбивств, зокрема вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини, настання смерті внаслідок застосування чарів чи зілля, доведення до самогубства тощо). Категорія таких справ відносилась до юрисдикції церковного суду.

Взагалі світська влада Київської Русі не втручалась у відносини батьків та дітей, що розумілись як внутрішні, і тому не були врегульовані нормами світського права. Тому Церква взяла відносини, що виникали із шлюбу та сім'ї, під власну юрисдикцію, визначивши при цьому взаємні права та обов'язки

¹⁵⁸ [64] Глухов В.А. Становление церковной юрисдикции в Киевской Руси X – XI веков / В.А. Глухов// Российская юстиция. – 2006. – №3. – С. 54–58.

подружжя по відношенню один до одного, а також коло батьківських повноважень та встановивши відповідальність дітей.

3. Майнові злочини. Сюди відносили підпал та крадіжку («татьбу») за умови, що об'єктом крадіжки було чуже майно, що знаходилось в приватній власності. Однак, якщо майно знаходилось в церковній власності, то злочин вже визнавався не «татьбою», а «святотатством» і відносився до групи злочинів проти віри та Церкви.

Покарання за злочини проти віри передбачались Уставом Володимира, який приймався відразу після введення християнства на Русі, а проти особи, сім'ї та майна – Уставом Ярослава (особливо при укладенні просторової редакції), коли виникла потреба в регулюванні різноманітних сфер суспільного життя.

Зазначимо, що встановлення публічного начала світського суду пов'язане із застосуванням у церковному суді елементів розшукового процесу, який з часом разом зі значним обсягом справ, що стосувалися кримінальних злочинів, перейшов до юрисдикції світської (князівської) влади.

Отже, внаслідок розвитку системи судочинства до юрисдикції церковного суду було віднесено значне коло цивільних, що охоплювали шлюбні, сімейні та спадкові відносини, та кримінальних справ, що включали злочини проти християнської віри, Церкви та моралі, злочини проти особи, проти честі та особистої недоторканності, майнові злочини. Разом з тим, під виключну юрисдикцію церковного суду підпадали ті злочини, що були скоєні особами, які були підсудні виключно Церкві (тобто стосовно осіб духовного відомства), або ж, якщо правопорушення не визнавалось злочином у світському праві.

Отже, від Київського князівства і до часів Російської імперії просліджується тісний взаємозв'язок канонічного права з іншими галузями права, зокрема – з кримінальним правом¹⁵⁹. Важливим етапом такого взаємозв'язку стало реформування в кінці XIX – на початку XX ст. церковного

¹⁵⁹ Див.: Дорская А.А. Церковное и уголовное право Российской империи: проблемы взаимодействия и взаимовлияния /А.А. Дорская // История государства и права. – 2005. – №3. – С. 55–58.

суду Руської Православної Церкви. Суть нової судової реформи 1864 р. зводилась до підпорядкування церковного суду реформованому світському суду. Однак, у підсумку нова судова система суперечила існуючим до того церковним судам, повноваження яких не були переглянуті¹⁶⁰.

Саме тому актуальні на той час проблеми церковної судової системи знайшли своє відображення у відгуках як світських науковців, каноністів (М. Заозерського, М. Красножена, М. Суворова), так і церковних діячів (М. Горчакова, Ф. Титова, митрополита Київського та Галицького Володимира (Богоявленського)).

З 1885 р. почався період розроблення нового «Кримінального уложения». Спершу злочини в сфері релігії почали розглядати як правопорушення суспільного порядку, а з виданням указу «О укреплении начал веротерпимости» (від 17 квітня 1905 р.) всі церковно-правові елементи повинні були бути відокремлені від сфери світського кримінального права, що було остаточно завершено після 1917 р. у зв'язку з відокремленням Церкви від держави.

Проте зникнення поняття церковних злочинів та покарань з світського кримінального права не викреслено з нього принципів, які в подальшому послужили для розвитку цієї галузі права, серед них такі, як наявність провини як ознаки злочину, врахування розкаяння злочинця, застосування виправної мети покарання та ін. Отже, починаючи з XVII ст. і до кінця XIX ст. канонічне право значно вплинуло на розвиток сфери кримінального права.

Однією із головних сфер життя суспільства залишається сфера сімейних відносин. Сім'я є однією з найдавніших форм організації спільності людей, яка виникла раніше за будь-які інші суспільні утворення (держави, нації)¹⁶¹. Християнськими канонами були закладені принципи всіх родинних відносин,

¹⁶⁰ Див.: Ковбасюк С. До питання реформування церковного суду Руської Православної Церкви наприкінці синодального періоду (кінець XIX ст. – початок XX ст.)/ С. Ковбасюк //Право України. – 2009. – №3. – С. 168–171.

¹⁶¹ Див.: Озель В.І. Вплив християнства на формування сімейного права за часів княжої доби/ В.І. Озель // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – Київ, 2007. – Вип. 37. – С. 150–155.

включаючи і чисто юридичні сторони, і саме канонічне право виявило суттєвий вплив на регулювання цієї сфери. Тому співвідношення норм світського та канонічного права найбільше знайшли своє відображення у нормах шлюбно-сімейного права.

Інститут шлюбу в науці канонічного права займає провідне місце. Проте, він регулює лише моральну сторону відносин подружжя, тому що їх майнові відносини не охоплюються сферою канонічного права.

Історія сімейного права не вивчалась у радянський період, оскільки своїми витокami воно напряду сягає канонічного права. Сучасний дослідник руського середньовічного права В. Момотов зазначав, що «церква навмисно йшла на компроміс зі звичаєвим правом, що дозволило їй зайняти домінуючу позицію в ролі соціального регулятора шлюбно-сімейних відносин» [159]¹⁶². В працях інших дослідників, теж знаходимо підтвердження впливу норм церковного походження на формування шлюбно-сімейного права. Наприклад, у дослідженні М. Трапезникової відображено, що розвиток такого інституту сімейного права як шлюбний договір теж базувався на системі звичаєвого та канонічного права [162]¹⁶³.

Християнська мораль є стрижнем шлюбно-сімейних відносин як в розрізі канонічному, так і світському. Перші згадки такого регулювання шлюбно-сімейних відносин, які за характером подібні до юридичних норм відображені ще в книгах Старого та Нового заповіту [131]¹⁶⁴. Важливим кроком у напрямку інтеграції канонічного права в правову систему Київської Русі стало поширення сфери його дії на справи, що стосувалися шлюбу та сім'ї. Шлюбними відносинами є такі відносини, що виникають унаслідок одруження чоловіка та жінки. Сімейні ж відносини – охоплюють стосунки всередині родини (між

¹⁶² [159] *Момотов В.В.* Формирование руського средневекового права в IX–XIV вв.: автореф. диссертации на соискание науч. степени доктора юрид. наук/ В.В. Момотов. – М., 2003. – С. 35.

¹⁶³ Див.: *Трапезникова М.М.* Возникновение и развитие законодательства о брачном договоре в Древнерусском и Российском государстве в X – начале XX вв.: автореф. дис. на соискание научной степени канд. юрид. наук / М.М. Трапезникова.– Ставрополь, 2005. – С. 9.; [162] *Нижник Н.С.* Правовое регулирование брачно-семейных отношений в контексте эволюции государственно-правовой системы России (IX–XX вв.): автореф. дис... на соискание ученой степени доктора юрид. наук/ Н.С. Нижник. – СПб., 2003. – С. 4.

¹⁶⁴ [131] *Лотоцький О.* Українські джерела ...– С.19.

батьками й нащадками) та між родичами. Сюди відносилися також справи, які стосувалися спадщини (у зв'язку з виникненням значної категорії справ на ґрунті «незаконних», з погляду канонічного права, шлюбів, справи з питань розподілу спадкового майна між дітьми, в т.ч. незаконнонародженими, справи з оскарження заповітів).

Взагалі право, породжене християнством, призвело до появи цілого ряду правових явищ та інститутів, які у подальшому органічно увійшли до світського права [82]¹⁶⁵.

Сімейне право на Русі розвивалось відповідно до традицій православного канонічного права на Сході. Шлюбно-сімейні відносини до прийняття християнства (а часто і після) регулювалися звичаєвим правом. Однак, ще протягом декількох століть після хрещення Русі зберігалися давні народні традиції та звичаї.

На нормах візантійського церковного законодавства ґрунтувалися нові принципи сімейного права, які були введені на Русі разом з прийняттям християнства. Встановлювалась моногамія (одношлюбність), шлюбний вік становив 12–13 рр. для жінок та 14–15 рр. для чоловіків. Для укладення шлюбу вимагалась згода наречених і батьків та відсутність близького (кровного) споріднення. Ускладнювалась процедура розірвання шлюбу (яке надавалося лише Церквою та лише в окремих регламентованих випадках), не схвалювався другий і третій шлюби, а четвертий зовсім заборонявся, існували суворі покарання за перелюб тощо.

Отже, Церквою визначалися основи всіх родинних відносин щодо укладання шлюбу та розлучення, встановлювалися взаємні обов'язки подружжя. Дружина була дієздатною і рівною за правовим статусом чоловікові, вона зберігала своє окреме майно у шлюбі та мала право на спадок чоловіка. Регулювалися відносини по утриманню між батьками та дітьми, спадкові відносини унаслідок смерті одного з подружжя та ін.

¹⁶⁵ [82] *Достдар Р.М.* Рецепція принципів візантійської Еклоги сучасним сімейним та спадковим законодавством України: автореф. дис... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право»/ Р.М. Достдар; Одес. нац. юрид. акад. — О., 2005. — С. 11.

Мала місце і зворотна інтеграція норм світського звичаєвого шлюбного права у канонічне право виражена в церковних княжих Уставах. Перша редакція Уставу князя Володимира Великого¹⁶⁶ тлумачить справу церковної юрисдикції та відносить до компетенції церковного суду справи шлюбно-сімейного характеру, що дозволило сформувавши новий погляд на родинні відносини з точки зору християнської моралі. До переліку справ відносились: «розпусти (самовільні розлучення), смільне (позашлюбний любовний зв'язок чоловіка з іншою жінкою), заставання (під час подружньої невірності), умикання (викрадення чужої жінки чи дівчини з метою укладання з нею шлюбу), пошибання (гвалтування), суперечка між чоловіком та жінкою про життя (про спільне майно), якщо в племені чи в сватовстві поберуться (шлюбні стосунки між близькими родичами), якщо син батька б'є, чи матір, бійка сина з дочкою чи між братами, суперечки дітей про спадок [18]¹⁶⁷.

А згідно Уставу Ярослава Мудрого (1051-1054 рр.) (особливо при укладенні просторової редакції) значно розширилась сфера відносин, що увійшли до шлюбно-сімейного права [250]¹⁶⁸. До цього списку додавались: позашлюбне народження дитини, толоки (згвалтування вчинене групою осіб) та ін. Він регламентував заборону підсудності світській владі (світському суду) шлюбних справ людей будь-якого стану (про укладання шлюбу, розлучення, перелюб, блуд, двоєженство та ін.). До церковної юрисдикції відносились також справи про вчинення кримінального злочину, що мав причинно-наслідковий зв'язок з шлюбно-сімейними відносинами (вбивство під час весілля, настання смерті через застосування чарів та зілля, доведення до самогубства внаслідок примушування до шлюбу через перевищення батьківських повноважень). Важливо зазначити, що у розрізі кримінальному, встановлювалась однакова міра покарання за вбивство як чоловіка, так і жінки.

¹⁶⁶ За списком Історичного музею XV ст.

¹⁶⁷ [18] *Андрусичин Б.І.* Пам'ятки історії держави і права України... – С.48–53.

¹⁶⁸ [250] *Щапов Я.Н.* Княжеские Уставы и церковь в Древней Руси XI–XIV веков/ Я. Н. Щапов. – М.: Наука, 1972. – С. 308.

В Україні з розвитком товарно-грошових відносин трансформуються і шлюбно-родинні стосунки. В основу укладання шлюбу, наприклад, лягла угода між двома сторонами – батьками й родичами молодих, а посередниками виступали довірені особи – сват і сваха. Шлюбна угода, особливо поширена в XVI-XIX ст.ст., виникла на ґрунті стародавнього купна — справжнього викупу жінки чоловіком. Пізніше останнє набуває вигляду звичайного шлюбного подарунку (посагу) батькам дружини, розмір якого був важливою умовою шлюбної угоди [69]¹⁶⁹.

Проте, зміст шлюбу зводився не лише до його світського оформлення (народна обрядовість, укладання договорів і т.п.), але й знаходив своє моральне відображення у таїнстві вінчання. Церковному вінчанню передував обряд заручин, якому Церква надавала морально-обов'язкову силу. До тих пір, поки вінчання не стало обов'язковим для всіх християн (усіх соціальних класів), церковні заручини, за якими слідував реальний початок шлюбних відносин, розглядалися як дійсне укладання шлюбу. Хоча паралельно церковним заручинам існували й світські заручини, їх моральне значення та юридична сила могла визнаватися або не визнаватися Церквою в міру обставин розходження певних вимог. Наприклад, якщо світські заручини були укладені між батьками дітей, що не досягли семирічного віку, то такий обряд не визнавався Церквою.

Тема шлюбу та сім'ї була завжди актуальною у суспільстві та відображалася у поглядах і працях визначних українських мужів. Так, М. Грушевський в своїй книзі «З історії релігійної думки на Україні» [70]¹⁷⁰ також розглядав питання впорядкування подружжя на канонічний взірець, засуджуючи моральну «нечистоту» у відносинах чоловіків та жінок, якою визнавались легкі розлучення, багатоженство, неподружнє співжиття (конкубінат). Співжиття без церковного благословення було особливо гострою

¹⁶⁹ Див.: [69] *Гримич М.В.* Звичаєве цивільне право українців 19–початку 20 століття / М.В. Гримич; КНУТШ. – Київ : Арістей, 2006. – 560с.

¹⁷⁰ [70] *Грушевський М.* З історії релігійної думки на Україні. –К.:Освіта, 1992. – С.41–42.

темою для православного духовенства, тому завжди наполягалось на дотриманні церковного обряду вінчання для повноправності шлюбу. Однак, в Україні майже до XVI ст. мав місце цивільний¹⁷¹ (громадянський) шлюб, заснований на народних звичаях [170]¹⁷².

Декрет про відокремлення Церкви від держави, виданий за часів УРСР у 1918 р., позбавив церковний шлюб юридичної сили, залишивши за віруючими право приймати церковне благословення на шлюб після його укладання в державних органах реєстрації актів цивільного стану. Тому починаючи з часів Помісного Собору Православної Церкви 1917-1918 рр. зміни церковного законодавства не торкалися сфери шлюбного права.

Декретом ВЦВК і РНК від 18 грудня 1917 р. «Про шлюб і ведення книг актів цивільного стану» зазначалося, що «церковний шлюб, поряд з обов'язковим цивільним, є приватною справою тих, хто беруть шлюб» [242]¹⁷³.

Принципова новизна сучасної галузі шлюбно-сімейного права полягає в існуванні світської юрисдикції шлюбних відносин паралельно церковній юрисдикції, а також у тому, що таїнство шлюбу (вінчання) не має цивільно-правових наслідків. Так, стаття 21 «Сімейного Кодексу України» 2002 р. проголошує, що релігійний обряд шлюбу не є підставою для виникнення у жінки та чоловіка прав та обов'язків подружжя, крім випадків, коли релігійний обряд шлюбу відбувся до створення або відновлення державних органів реєстрації актів цивільного стану¹⁷⁴.

²⁹² Важливо зазначити, що виникнення самого поняття (від фр. *Le mariage civil*) та інституту цивільного шлюбу пов'язане з західноєвропейською реформацією, коли різниця віросповідань та нових течій викликала практичні труднощі для укладання шлюбу між такими особами. Тоді французькі теологи та юристи виробили погляд на шлюб як на договір, який потребує державного регулювання на рівні з іншими цивільними договорами. Отже, вже держава сама регулювала всі умови, спосіб укладання, розірвання та інші питання, що належать до шлюбу. Також і російське законодавство постало перед необхідністю створення подібного (західноєвропейському цивільному шлюбу) інституту, який би дозволив врегулювати питання шлюбу для розкольників та узаконити шлюби, які здійснювалися без церковної співучасті, що юридично не мав наслідків законного шлюбу в очах громадськості. І вже у 1874 р. такі шлюби узаконюють записом до метричних книг, що зберігалися поліцейськими органами. В ці книги також вписувалися відомості про народження та смерть.

¹⁷² [170] *Озель В.І.* Вплив християнства на формування сімейного права за часів княжої доби / В.І. Озель // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – Київ, 2007. – Вип. 37. – С. 153.

¹⁷³ [242] *Шевченко О.О.* Історія держави і права зарубіжних країн: Хрестоматія для студентів юрид. вузів та факультетів. / О.О. Шевченко. – К.: Вентурі, 1998. – С. 206.

¹⁷⁴ Сімейний кодекс України // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2002. – № 21–22. – Ст. 135 (з наступними змінами). – [Електронна Юридична база даних. Право. Версія ПРОФ].

Оскільки в наш час церковний шлюб позбавлений світської юридичної сили, Церква у своєму відношенні до світського шлюбу займає подвійну позицію: поважаючи його та рахуючись з ним, вона в той же час не урівнює його з церковним шлюбом. Такий підхід слугує лише орієнтиром до вирішення численних колізій в пастирській церковній практиці і сам по собі однозначної відповіді не дає. Очевидно, що священник чи єпископ не може приймати рішення про допустимість вінчання у всіх випадках, коли існує світський шлюб. Крім того, в окремих випадках, особливо при близькій кровній спорідненості та й взагалі за наявності обставин, що служать перепорою до укладання шлюбу, постає питання необхідності зупинення кровозмішуючого співжиття, наприклад, між двоюрідними братом та сестрою (54 правило Трульського Собору), або співжиття вітчима з падчеркою після розірвання шлюбу з її матір'ю (навіть за наявності зареєстрованого шлюбу в державних органах реєстрації актів цивільного стану), або взяття до шлюбу рідної сестри першої дружини (78 правило Василя Великого)¹⁷⁵.

Вагома кількість канонічних перепон до укладання шлюбу є перепонами для шлюбу і з точки зору цивільних законів: відсутність взаємної згоди, відхилення у розумовому розвитку, неповноліття, наявність близької кровної спорідненості. Що ж стосується тих канонічних перепон, які в світському законодавстві не визнаються такими, то для їх виявлення священник може спиратися лише на відверте зізнання самих осіб, які збираються укласти шлюб, або зацікавлених осіб, оскільки проведення дізнання священниками не передбачається.

У даний час вирішення казусів через відсутність церковно-правового прецеденту доводиться знаходити у кожному конкретному випадку, і тому не виключено, що рішення, які приймаються священниками з аналогічних справ можуть бути різними у зв'язку з відсутністю церковної законодавчої бази, яка б

¹⁷⁵ *Цытин В.* Каноны и церковная жизнь: [Гл. Церковный и гражданский брак] – «Православие и современность/ [Электронная библиотека]. – Режим доступа: <http://www.lib.eparhia-saratov.ru>.

врегулювала спірні питання співвідношення норм світського та канонічного шлюбно-сімейного права.

Тому актуальною є необхідність розроблення таких церковних норм в галузі шлюбного права, які б враховували реалії сучасності. Дана тема дає привід для вищого духовництва поставити питання про можливість клопотання перед державною владою про такі модифікації шлюбного законодавства, які б враховували хоча б частково норми канонічного шлюбного права, не лише релігійно обґрунтовані, але й розумні з біологічної та моральної точок зору: наприклад, про заборону укладання шлюбу з особами, що знаходяться в кровній спорідненості до 4-го ступеню включно (двоюрідні брат з сестрою) та у найближчих ступенях родинних відносин. Постає взаємна потреба визнання державою цивільно-правових наслідків церковного шлюбу, тобто його цивільно-правової дійсності. У такому випадку здійснювати церковні шлюби стало б можливим без попередньої їх реєстрації у державних органах.

Звичайно існують різні канони, що відображають ситуації, які нині не мають жодних аналогів у сучасному світі, інші стосуються вічних цінностей і тому залишаються головним критерієм і в нашому житті. Необхідно пам'ятати, що керівними принципами у церковній правотворчості можуть бути лише ті канони, які читаються та інтерпретуються не буквально, а з врахуванням усіх обставин часу їх видання та специфікою сучасності, що дозволяє трактувати їх не лише по букві закону, але й за духом, яким керувались отці Церкви. Тому саме Церква відповідальна за правильне тлумачення та застосування канонів, у зв'язку з виникаючими сучасними проблемами.

Отже, погляд на сучасні шлюбно-сімейні відносини крізь призму канонічного права дозволяє переосмислити засади побудови сім'ї як головної складової суспільства на основі одвічних моральних цінностей, без яких неможливо зростання високодуховної та здорової нації.

Підводячи підсумок потрібно зазначити, що започаткування на Русі канонічного права з його новою християнською мораллю, змінивши правову культуру та правосвідомість слов'ян, заклало фундамент для формування

власної системи національного права, що стало основою для розвитку сучасних галузей права (цивільного, сімейного, кримінального, процесуального).

В наш час рецепція канонічного права в сучасне законодавство майже неможлива через конституційний принцип відокремлення Церкви від держави, а школи від Церкви. Однак, навіть просте врахування загальнолюдських норм християнської моралі в сучасній законотворчості дозволить будувати таку правову державу, в якій повага до людини та її прав буде ґрунтуватися не лише на проголошених демократичних принципах та формальному, задекларованому пріоритеті людських цінностей, але, найперше, на споконвічних нормах моралі, яскраво відображених та підтверджених християнським вченням. Оскільки, світське право, регламентуючи поведінку людей, дозволяє досягти лише зовнішнього порядку в суспільстві, то на противагу йому право, що породжене релігією формує внутрішнє усвідомлення людиною необхідності дотримання такого порядку.

2.2. Роль канонічного права у формуванні правової культури.

Канонічне право відіграло велику історичну роль у процесі формування європейських правових систем. Крім того, воно саме стало першою загальноєвропейською правовою системою. Інститути та правові процедури, породжені нею, визначивши національно-правове регулювання у часі своєї появи, лягли в основу сформованих пізніше національних правових систем Європи [50]¹⁷⁶.

Норми канонічного права були невід'ємною частиною політико-правового та ідеологічного життя. Часто вони спліталися з національними, місцевими, та навіть політичними рисами тієї країни, в якій воно розвивалося та взаємодіяло з нормами звичаєвого права і моралі, з іншими галузями права, а також впливало на формування правової культури, суспільної правової свідомості та державності [119]¹⁷⁷.

Поширенню канонічного права слугувало передусім те, що воно є правом за релігійною належністю. Саме такий транснаціональний (у межах християнства) характер канонічного права зробив його своєрідним осередком поєднання норм як світського, так і канонічного права.

В свій час Церква вплинула на правові погляди багатьох народів, серед яких вона вкоренилася, тому наукове розроблення їх правових систем було б довершене лише з ознайомленням з канонічним правом, яке на них впливало [178]¹⁷⁸.

Особливої ваги канонічному праву надавала його традиційність, оскільки воно своїм корінням сягало античності, грецької філософії та римської правової культури.

¹⁷⁶ [50] Варьяс М.Ю. Церковное право в романо-германской правовой системе: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «теория и история государства и права; история политических и правовых учений»/ М.Ю. Варьяс. – М., 1997. – С.3.

¹⁷⁷ [119] Див.: Ластовський В.В. Канонічне право: особливості еволюції в Україні в епоху феодалізму / В.В. Ластовський; Черкаський інститут управління; Українське історичне товариство. – Черкаси, 2002. – 24 с.

¹⁷⁸ [178] Павлов А.С. Сокращенный курс церковного права. – З.О.П. А.С. Павлова. – М., 1869. – С. 25.

Загалом правова наука на території Європи протягом століть мала спільне підґрунтя для вивчення права: римське та канонічне. Канонічне право виступало як загальне право цивілізованого світу, обмеженого тоді рамками християнства.

Взагалі запровадження християнської релігії мало значний вплив на право європейських народів. Поступальному розвитку канонічного права в різних країнах Європи сприяв процес постійного спілкування та зростаючих міждержавних та релігійних зв'язків. Особливо широкої популярності набуло Західне канонічне право, яке відрізнялось універсальністю та екстериторіальністю, оскільки його норми діяли у всіх країнах, що прийняли католицизм, незалежно від законів тієї чи іншої європейської країни [12]¹⁷⁹. Воно не знало державних кордонів та об'єднувало в єдине ціле усіх католиків. Канонічне право відрізнялось також шириною суспільних відносин, які ним регулювались, оскільки містило питання духовного та світського життя, відображаючи при цьому взаємозв'язок світської влади та Церкви. Його норми охоплювали сферу дії кримінального права, договірного права, заповітів, спадкування та, особливо, до шлюбно-сімейних відносин.

Канонічне право було породжене християнською релігією та поширене разом з нею всією територією Європи та деяких її колоній. На території Київської Русі формування правової системи здійснювалося за тими ж принципами загальноєвропейського розвитку. В свій час, папа Іоан Павло II запропонував вписати до Європейської Конституції положення, що в основі європейської цивілізації лежить християнство.

Водночас із появою нових правових інститутів, породжених канонічним правом, розвиваються й нові правові явища: почався розвиток церковної юрисдикції, який обумовлювався новими соціально-політичними чинниками; відбулися зміни у правосвідомості та правовій культурі, трансформації християнського світогляду у правомірну поведінку та норми права; з'явилися

¹⁷⁹ [12] Андрусишин Б.І. Державно-церковні відносини ... – С. 54.

нові принципи правосуддя, нова виправна мета покарання та склад злочину тощо.

Вдало відображає значення релігійного чинника у процесі формування європейських держав фрагмент гравюри Г. Хондіуса «Алегорія республіки» часів Нідерландської революції (кінця XVI – початку XVII ст.). В самому центрі на ній зображено три стовпи з алегоричними фігурами, які стоять на постаменті з написом «Christus». Вище всіх на п'єдесталі стоїть статуя в образі ангела з написом на стовпі «Релігія». Поруч з нею – «Феміда» (Правосуддя) та «Поліція». Тобто алегорично відображені основні чинники, на які спиралося державне управління християнських країн тогочасної Європи.

Пройшовши тривалий шлях свого становлення і розвитку в світі, канонічне право збагатило правову культуру кожної держави, в якій воно функціонувало. Воно було прямим відображенням впливу християнської релігії на право тих країн, які її прийняли, особливо великий слід залишивши і в українській правовій культурі, змінивши її докорінно від язичницьких звичаїв до морально-правових християнських норм.

Додамо, що багато хто з видатних українських церковних діячів теж здобував освіту в закордонних університетах та колегіях, оскільки Захід відрізнявся значним розвитком духовного та культурного життя. Високий культурний розвиток закономірно був спричинений розвитком освіти, зокрема і церковної, що відрізнялася широким колом літературних надбань, серед яких визначне місце займала церковно-богословська література. Напрямок розвитку церковної думки був зосереджений у сфері систематизації догматичних вірувань (що склали суть катехизису) та обрядів (ритуалів). Так, наприклад, митрополит Київський і Галицький та всієї Русі Петро (Могила), будучи головою Української Православної Церкви, широко використовував здобутки західної освіти та науки у справі захисту православ'я під натиском чужорідних конфесій, оскільки сам отримав освіту на Заході (в Парижі). Але, як зауважує видатний український діяч О. Лотоцький: «то було користування чужими

формами, слухними чужовірними засобами, а не самим змістом конфесійної науки» [131]¹⁸⁰.

При поверненні до України вихованці таких шкіл застосовували набуті знання та досвід західних наукових здобутків у своїй діяльності в інтересах православної віри. Наприклад, знайомлячись з творами католицького та протестантського віровчення православні могли влучно використовувати вчені праці самих католиків полемізуючи з протестантами, і навпаки, апелювати думкою протестантів проти католицьких аргументів. Зокрема, це було яскраво відображено в творах полемічної літератури. Отже, університети Західної Європи зіграли свою, унікальну на той час та визначну освітню роль для становлення й української церковної правосвідомості.

Отже, канонічне право в юридичному контексті впливало на процеси не лише церковної, але й державної правотворчості християнських держав Європи, і зокрема Русі та її наступниці України.

З метою більш детального вивчення канонічного права у рамках юридичної науки спершу необхідно розкрити зміст, з'ясувати тотожність застосування понять канонічне та церковне право, провести чітке їх розмежування, а також визначити співвідношення між ними. Отже, зробимо термінологічне уточнення та наведемо загальноприйняті положення відносно даного питання.

Відповідь на це питання про застосування понять канонічне та церковне право неоднозначна у різних дослідників цієї галузі [98]¹⁸¹. Одні з них наполягають на проведенні чіткої межі між поняттями канонічного права (*jus canonicum*) та церковного права (*jus ecclesiasticum*). Насамперед, це стосується сфери вчення західної гілки християнської Церкви, оскільки різниця дефініцій була зумовлена, здебільшого, поділом самої християнської Церкви на східну ортодоксальну та західну католицьку, зі своїм власним розвитком та

¹⁸⁰ [131] *Лотоцький О.* Українські джерела церковного права... – С. 76.

¹⁸¹ [98] Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Фонд 160 «Київська духовна академія». – № 2630. Конспект лекцій по церковному праву, прочитаних студентам Київської духовної академії в 1908/9 уч. г. (+1912 уч.г.) – [Отпечатан на стеклографі; нет конца]. – Аркуш справи (далі – А.С.) 25–27.

традиціями. Отже, в західній юридичній літературі канонічне та церковне право – це два різні поняття.

Однак і серед вітчизняних дослідників були такі, що дотримувалися зазначеного погляду щодо східної православної церковно-правової традиції. Здебільшого це відображено у поглядах визначного юриста ХІХ ст. М. Суворова у його «Підручнику церковного права» [218]¹⁸². Він вважає за доцільне таке розмежування і для православної дисципліни, оскільки церковні відносини (як в автокефальних церквах східного православ'я, так і на Заході) лише частково визначаються канонічним правом, а здебільшого – нормами більш пізнього законодавства, як церковного, так і державного.

Мовою західної юридичної науки поняття церковного та канонічного права не співпадають. Католицька термінологія канонічним визначає те право, що вивчає канони Давньої Церкви та папські декреталії, які увійшли до «Корпусу канонічного права» (*Corpus juris canonici*), що сформувався в середні віки, авторитет яких визнається на рівні з канонами. Воно було предметом церковної юрисдикції та складалося з норм, що визначали як церковні, так і інші правові відносини, які й складають систему канонічного права.¹⁸³ Тобто це право церковне лише за походженням, а не за змістом.

Отже, на Заході канонічним правом називається все право, яке походить від Церкви, незалежно від того, стосується воно Церкви чи держави. Воно навіть включає закони світського суспільного характеру. Церковне право, навпаки, має своїм предметом церковні справи та відносини, які походять не лише від Церкви, а й від держави.

В історичному розрізі канонічне право на християнському Сході може бути визначено як право періоду Вселенських Соборів, а для католицького Заходу воно продовжується до кінця Середньовіччя [238]¹⁸⁴.

Отже, канонічне право – це все те право, що походить від Церкви в епоху Вселенських Соборів на Сході та до кінця Середньовіччя на Заході.

¹⁸² [218] Суворов Н. Учебникъ церковнаго права... – С.12–13.

¹⁸³ Там само.

¹⁸⁴[238] Цытин В. Церковное право... – С. 16.

З точки зору змісту, канонічне право можна визначити як сукупність правових норм, основу яких складають канони. Зазначимо, що ці норми стосуються як церковних, так і світських правовідносин. Отже, це право походить від Церкви, але стосується не лише церковних питань.

З православної позиції канонічне право складають канони як продукт законотворчості Вселенських Соборів, тобто це та частина права Церкви, яка, будучи основою та критерієм її позитивного права, охоплює всі канонічні настанови, які визначаються першоджерелами, зокрема й ті джерела, де Церква сама тлумачить норми Божественного права. Отже, канонічне право – це право церковне за походженням, однак не виключно церковне за змістом.

При цьому, зміст поняття канонічного права не співпадає зі змістом поняття церковного права. За змістом церковне право складає сукупність норм для визначення статусу Церкви, регулювання церковних відносин, а також відносин з іншими суспільними союзами, релігійного або політичного характеру. Іншими словами, це все те право, яке регулює церковні правовідносини в державі. Воно є результатом законодавчої діяльності не тільки самої Церкви як джерела свого права, однак і держави, як уособлення тієї влади, яка визначає правовий статус Церкви.

Церковне право становлять всі церковно-правові акти, що регулюють церковне життя незалежно від їх походження (законодавця): стародавні канони чи церковні постанови пізньої епохи, які визначені в законодавчих актах як самої Церкви, так і державні закони, видані світською владою стосовно церковних справ, які ґрунтуються на основоположних нормах канонічного права (проте, зауважимо, що такі норми не прирівнювались до канонів).

Отже, церковне право – це право церковне за змістом, однак не виключно церковне за походженням. Оскільки воно охоплює правові акти, що стосуються безпосередньо Церкви, однак які походять не лише від неї, тому його зміст становлять сукупність норм, що походять як від Церкви, так і від держави.

Існує інше визначення, де під церковним правом розуміють сформований протягом двох тисячоліть корпус кодифікованого права, яким регулюється внутрішнє дисциплінарне життя Церкви та відносини її з державою.

Дослідник церковного права М. Суворов вважав, що під визначення саме церковного права більш підходять відображення тієї сукупності норм, якою визначаються церковні відносини нового часу.

Інший визначний каноніст О. Павлов зазначав: «якщо ми назвемо церковне право канонічним, то цим ми вкажемо тільки на панівний елемент в змісті нашої науки, яка складається з церковних законоположень чи канонів, на яких повинні ґрунтуватися і світські закони стосовно церкви. Якщо ж ми назвемо наш предмет церковним правом, то цим вкажемо на те, що норми, які складають це право, регулюють справи та відносини чисто церковні, хоча б ці норми і виникли не від самої лише церкви, але разом і від держави». Отже, російський (православний) каноніст, підсумовує він, «може назвати свій предмет і канонічним правом і церковним» [178]¹⁸⁵.

Обидва вищезазначені визначення окреслюють конкретні межі сфери дії одного та іншого права. В юридичних енциклопедіях даються такі визначення канонічного та церковного права. «Церковне право в християнстві – сукупність релігійних та юридичних норм, якими регулюються структура і діяльність християнських церков, взаємовідносини церкви з державою, права та обов'язки духівництва тощо» [251]¹⁸⁶. Канонічне право – сукупність правових норм встановлених церковними канонами (правилами) [251]¹⁸⁷. Зокрема, у православ'ї канонічним правом називали сукупність канонічних норм, що містилися у рішеннях Вселенських Соборів (до IX ст.), а також у висловлюваннях «отців церкви» і деяких інших освячених церковною

¹⁸⁵ [178] Павлов А.С. Сокращенный курс церковного права. - М., 1869. – С. 8–9.

¹⁸⁶ [251] Юридична енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. – Т. 6 – С. 359.

¹⁸⁷ [251] Юридична енциклопедія. В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова колегії) та ін. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія», 2001. – Т. 3: К–М. – С. 32–33.

традицією звичаях та ін. [251]¹⁸⁸. Хоча значна частина канонів, якими регламентується церковне життя, входять до церковного права.

Отже, вважається, що канонічне право охоплює позацерковні правовідносини, натомість церковне право регулює внутрішньоцерковні – майнові права Церкви, її адміністративні, судові та фінансові функції, ведення Церквою актів цивільного стану (в тих країнах, де Церква не відокремлена від держави) і здійснення духовної цензури, а також запобігання злочинам проти віри і Церкви та ін.

«Енциклопедія українознавства» визначає канонічне право як «цілісність церковних законів, що нормують внутрішнє управління Церкви, її стосунки до інших релігійних і світських установ та дисциплінарні питання в Церкві» [85]¹⁸⁹.

Тому канонічне та церковне право, маючи спільну основу, завжди перебували у взаємодії. І практичним вираженням цієї взаємодії стали збірники права, в яких водночас містились норми і канонічного, і церковного права. Як приклад, канонічне і церковне право епохи Середньовіччя склало цілий правовий комплекс – церковну систему права як відображення взаємної законотворчості між владою світською і духовною.

Підсумовуючи вищенаведені поняття, можна сформулювати наступне визначення канонічного права для його православної гілки, в якому відображений правовий аспект цього поняття. Православне канонічне право являє собою історично сформовану систему церковно-правових принципів і норм, які регламентують правове становище Православної Церкви в суспільстві, її устрій та взаємовідносини з іншими суспільними організаціями і державою.

¹⁸⁸ [251] Юридична енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ... – Т. 4 – С. 32–33.

¹⁸⁹ [85] Енциклопедія українознавства: Перевидання в Україні / Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові. – Репринтне відтворення видання 1955–1984 років. – Львів. – Т. 3: 3–К. – 1994. – С. 950–951.

Існує ще один погляд, згідно з яким до православного канонічного права відносять всю систему норм, яка сформувалася в період Вселенських Соборів. Він поділяється на два напрямки: історичний та теологічний [65]¹⁹⁰.

З історичної точки зору, під канонем розуміють давній звід церковних правил прийнятих на соборах, які відбулися до поділу церков, об'єднаних в книгу правил святих апостолів, соборів та святих отців. Всі інші пізніші постанови, які виникли як від церковної, так і від державної влади при участі церковної, та які не увійшли до складу давнього законодавства, називаються вже не канонами, а церковними чи церковно-державними постановами. З такої позиції канонічне право не виходить за межі Церкви та не стосується державної сфери.

З теологічної точки зору, канонічне право не обмежується однією історичною епохою – з IV по XI ст. Однак, вважається, якщо право відповідає духу Церкви, тоді воно і буде канонічним.

У загальному розумінні значення права виражається у погодженні з законом. Отже, за логікою, канонічне право означає погодження з канонем. Також в правовому розумінні «канонізувати» – означає надавати церковному правилу силу закону [115]¹⁹¹. Отже, за своєю сутністю канони водночас мають релігійно-догматичний та правовий характер. Канони також є головним предметом вивчення у науці канонічного права. Звідси й друга назва дисципліни – канонічне право.

Термін «канон» є ключовим поняттям канонічного права, який став одним із найбільш багатозначних у церковній лексиці. Для правильного тлумачення та вживання його в сфері канонічного права звернемося до етимології цього слова. Кожна епоха у вживанні цього терміну має свої особливості [98]¹⁹².

В питанні проникнення цього терміну в галузь канонічного права існує дві точки зору. З однієї точки зору вважається, що термін «канон» був

¹⁹⁰ [85] Енциклопедія українознавства ... – С. 950–951.

¹⁹¹ [115] Краткое изложение... – С. 431–432.

¹⁹² [98] ІР НБУВ. – Ф. 160. – № 2630. – А. С. 25–26.

запозичений з римського права, з іншої – з Священного Письма Нового Заповіту. Слово «канон» (κανων), як свідчать прадавні пам'ятки, у своєму буквальному першочерговому матеріальному розумінні з грецької побутової мови означало інструмент (приладдя) для проведення прямих ліній та урівняння площин (при вимірі площин за зразком ватерпаса, масштабу). Таке значення воно мало в класичну давню епоху.

В пізнішому та переносному значенні, виходячи із його давньогрецького визначення, «канон» відповідав латинському юридичному терміну «regula» – «правило» (повчання, припис, зразок). Однак, в цьому значенні канон вживався не лише в юриспруденції. Так, наприклад, у творах латинського письменника Плінія це слово вживалося у художників для позначення тієї статуї, яку брали за зразок для окреслення форм інших статуй.

Так, перекладаючи це визначення в площину канонічного права в Священному Письмі (апостолами, святими отцями та вчителями Церкви), термін канон вживається у значенні правила чи припису християнського життя та віри. Тому спочатку в перші віки християнства цей термін вживали виключно в однині. Наприклад, в посланні апостола Павла до Галилеян сказано: «ті, які за цим правилом живуть, мир їм та милість...» (Гал. 6, 16). Пізніше словом «канон» почали позначати не окреме правило, а цілу систему норм, стиль поведінки, загальний порядок церковного життя та устрою, який встановлювався ще за апостольських часів.

Зазначимо, що римська юриспруденція тривалий час продовжувала значно впливати не лише на подальше світське, однак і на канонічне право. На думку П. Лашкарьова, після перенесення столиці Римської імперії з Риму до Константинополя латинський термін «regula juris» (що означав коротке юридичне положення з тексту законів) почали називати грецьким терміном «κανων».

Оскільки канони приймалися ще на початку становлення християнства, тому вони виступають першоосновою всього церковного законодавства та загальною основою права Церкви, а також формують основи християнського

віровчення, які, будучи об'єднані в систему, складають канонічне право. Отже, канони – це святі догмати віри, які застосовують християни як члени Церкви у своєму повсякденному житті, зазначав сербський богослов архімандрит Юстин (Попович).

Загалом канони розглядаються в якості церковних дисциплінарних постанов – правил апостольських (як уже зазначалось вище), соборних (Вселенських та помісних) і святоотецьких.

Щодо постанов соборів, то, починаючи з постанов I Вселенського Собору в Нікеї у 325 р., вони стали поділятися на окремі правила, які називали «канонами». Потім канони були об'єднані в одну книгу та поділені на статті, кожна з яких теж називали каноном. У цьому значенні термін «канон» почали вживати у множині – «канони».

Загальнообов'язкові канони могли бути складені виключно на Вселенських Соборах. Загалом канонічні правила православного канонічного права були сформульовані першими чотирма та сьомим Вселенськими Соборами, оскільки п'ятий та шостий – розглядали лише питання віровчення [218]¹⁹³. Після періоду Вселенських Соборів помісні собори не називали свої постанови канонами, а лише наголошували на тому, щоб бути у відповідності з «давніми канонами» [98]¹⁹⁴.

Щодо прикметника «канонічний», то його застосовували до характеристики книг Святого Письма, тексти яких були визнані безперечно оригінальними чи автентичними, та які вважалися церковним першоджерелом та взірцем достовірності.

Тепер розглянемо питання співвідношення канонічного та церковного права. Як зазначав німецький вчений Ріхтер, відношення того й іншого права можна уявити собі у вигляді двох кіл, що взаємно перетинаються, так, що кожне з них частково ширше, частково вужче другого¹⁹⁵.

¹⁹³ [218] Суворов Н. Учебник церковного права... – С. 174–175.

¹⁹⁴ [98] ІР НБУВ. – Ф. 160. – № 2630. – А.С. 26.

¹⁹⁵ Там само.

З цього випливає, що, якщо розглядати таке співвідношення в широкому розумінні, то:

– з одного боку, в кількісному порівняльному значенні, канонічне право в буквальному розумінні являє собою значно меншу за обсягом частину права Церкви, порівняно з церковним, яке охоплює все церковне законодавство до теперішнього часу. Однак, як зазначає сучасний російський каноніст В. Ципін, таке твердження є правильним лише у тому відношенні, якщо розглядати законодавчий матеріал пізнішого походження як такий, що перевищує чисельністю весь канонічний звід. Тоді канонічне право, дійсно, є лише частиною всієї сукупності церковно-правових актів. Однак, канони утворюють основу та серцевину канонічного права, і для пізнішого церковного законодавства вони служили безперечним авторитетом та критерієм;

– з іншого боку, в якісному (змістовному) порівняльному значенні, канонічне право є ширшим поняттям щодо церковного, оскільки включає канони, сфера дії яких поширюється за межі внутрішнього церковного життя та церковного законодавства (останнє є його невід'ємною частиною, інструментом, що виражає принципи та вказівки канонів для виконання основного призначення Церкви). Також, крім канонів, воно містить норми пізнішого походження, які регулюють діяльність Церкви зовні, тобто такі норми, які виходять за межі церковного життя і церковного права [251]¹⁹⁶. В такому розумінні канонічне право частково ширше церковного права.

Наприклад, у Православній Церкві Російської імперії канонічне право було складовою цивільного права. На ньому ґрунтувалося законодавство про шлюб, сім'ю і майнову спадкоємність. Правові акти відтворювали зміст канонів, забезпечували виконання їх силою державного примусу, аж до застосування кримінальних покарань [251]¹⁹⁷.

Представлена позиція дозволяє чітко розмежувати сферу застосування понять канонічне та церковне право, та виокремити релігійно-догматичні

¹⁹⁶ [251] Юридична енциклопедія. В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко... – Т. 3: К–М. – С. 32–33.

¹⁹⁷ [251] Юридична енциклопедія... Т. 4 – С. 33.

норми від церковно-правових. А таке розмежування дозволяє правильно використовувати терміни в процесі як вивчення права Церкви, так і в проведенні наукових досліджень у цій галузі.

З наукової точки зору важливим для вивчення канонічного права в контексті юридичної науки є проведення його класифікації за джерелами, а також об'єктами регулювання та іншими критеріями.

Каноністи (як правило католицькі) поділяють канонічне (церковне) право в залежності від першоджерела, що лежить в його основі: на Божественне (*jus divinum*), яке деякі вчені називають ще й природнім (*naturale*), засноване на Божественній волі, та позитивне (*positivum*), або церковне право у вузькому значенні слова, засноване на точно встановлених законодавчих актах самої Церкви.

Першоджерелом та основою канонічного права є Божественна воля, яка заснована на Священному переказі та формує Божественне (природне) право, що ґрунтується на основних догматах віри та моральних християнських заповідях. Норми Божественного права не складають у своїй сукупності законодавчого кодексу, однак є першоосновою, джерелом та критерієм церковного законодавства. Канонічне ж право складають норми, що засновані на Божественній волі та не суперечать їй. Критерієм, який відрізняє Божественне право від канонічного, є непогрішимість його норм, оскільки під впливом життєвих потреб в різні історичні епохи норми канонічного права зазнавали змін. Як зазначав відомий каноніст О. Павлов, канонічне право складає вся сума церковної правотворчості, яку каноністи називають ще «людським правом Церкви» [177]¹⁹⁸.

Зокрема, М. Суворов зазначав, що в юридичній науці прийнято розрізняти право: 1) в залежності від сфери його застосування; 2) суб'єктів.

1) В залежності від сфери його застосування поділяють загальне (*jus universale, commune, generale*) з одного боку та місцеве, партикулярне (*particulare*) або особливе, спеціальне (*singulare, speciale, privilegium*) церковне

¹⁹⁸ [177] Павлов А.С. Курс церковного права... – С.31.

право з другого боку. Перше включає основні закони Вселенської Церкви, друге ж становлять законодавчі акти, що діють в окремих помісних Церквах.

З точки зору Католицької Церкви універсальним є таке право, яке походить від єдиної церковної влади та поширює свою дію на всю Католицьку Церкву, на відміну від партикулярного права, яке містить певні особливості та відмінності характерні для якоїсь католицької країни. Щодо Православної Церкви, то її загальноцерковне право включає основні канони Церкви, постанови Вселенських Соборів, правила святих отців, що є обов'язковими для Вселенської Церкви, а церковне право у вузькому значенні (приватне) охоплює ті церковно-правові норми, які затверджувались силою звичаю чи були рецепійовані національним законодавством тієї чи іншої православної країни (тобто універсальне право з національними відмінностями, схоже в окремих церквах, але не єдине в юридичному значенні) [218]¹⁹⁹. Сюди відносяться особливі норми, відображені у законодавчих пам'ятках, що діють в окремих помісних церквах, наприклад, Номоканони, церковні Устави та ін.

2) В залежності від суб'єктів, на яких поширюється сфера дії канонічного права, воно теж поділяється на загальне (*generale*), що стосується всіх членів Церкви та право сингулярне (*singulare*), що застосовується до певних категорій осіб (в широкому розумінні) чи до одної фізичної чи юридичної особи (у вузькому значенні).

Також канонічне право поділяють на писане (*scriptum*), коли його норми були видані, затверджені та письмово викладені компетентною законодавчою владою, та звичаєве, чи неписане (*nonscriptum, per consuetudinem*), коли воно зберігалось в Церкві шляхом переказів та звичаїв.

Вищенаведена класифікація, складена видатними каноністами та юристами минулого, в повній мірі відображає структуру та склад церковного законодавства, яке лежить в основі канонічного права.

¹⁹⁹ [218] Суворов Н. Учебникъ церковнаго права... – С.11–12

Однак, враховуючи особливості норм канонічного права, їх можна класифікувати ще й за такими ознаками: [58]²⁰⁰

1. За суб'єктом правотворчості норми поділяються на:

- норми засновника Церкви (Бога як верховного законодавця та головного суб'єкта правотворчості згідно принципів канонічного права, оскільки в основі всіх церковних норм лежить Божа воля);
- норми уповноважених Церквою осіб (апостолів, отців Церкви);
- норми органів представницької церковної влади (Вселенських Соборів, помісних соборів, Священних Синодів);
- норми органів судової церковної влади;
- норми християнських об'єднань (монастирів, церковних братств, товариств та ін.);
- норми органів державної влади;
- звичаєві норми.

2. За колом суб'єктів²⁰¹, яким призначені ці норми, вони не персоніфіковані та поділяються на:

- загальні (поширюються на всіх суб'єктів);
- спеціальні (поширюються на певне коло суб'єктів – наприклад, лише на єпископів);
- виняткові (що в передбаченими церковними законами випадках усувають дію норм щодо певних суб'єктів).

3. За колом відносин, які охоплюють ці норми, вони регулюють групи кількісно невизначених відносин, що виникають між членами Церкви.

4. За дією норм в просторі:

- загальні (обов'язкові для всіх віруючих);

²⁰⁰ [58] *Волощенко О.М.* Канонічне право: природа та особливості/ О.М. Волощенко//Законодавство України: проблеми та перспективи розвитку. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції (27.01.–2.02.2006 р. м. Косів Івано-Франківської обл.). – Вип. 7. – 2006. – С. 92–94.

²⁰¹ Здійснюючи певний правочин ми виступаємо суб'єктами тієї галузі права, норми якої регулюють ці відносини, так само і вступаючи у церковно-правові відносини ми автоматично виступаємо суб'єктами церковного права.

- локальні, місцеві (обов'язкові для віруючих окремої Церкви) [194]²⁰².

5. За призначенням і функціями у правовій системі:

- первинні, до яких відносяться: установчі (закріплюють основні цінності правової системи); регулятивні (регулюють стосунки між суб'єктами та містять норми, які дозволяють (уповноважують) або забороняють певні дії);
- вторинні, конкретизуючі (наприклад, охоронні, які встановлюють правові наслідки правопорушень);
- матеріальні (визначають лише коло прав та обов'язків, тобто повноваження);
- процесуальні (визначають шляхи практичної реалізації цих прав та виконання обов'язків).

Оскільки норми канонічного права відносяться до релігійних норм, тому наведемо наступну класифікацію, представлену Н. Пархоменко [182]²⁰³:

1. За значенням у системі віровчення:

- догматичні (є первинними нормами, що визначають релігійні постулати);
- канонічні (прийняті колегіально або одноосібно);
- побутові (визначають зміст правил, що використовуються віруючими в побуті).

2. За змістом і характером реалізації:

- доктринальні (визначають принципові положення віровчення);
- культові (регулюють порядок і зміст проведення обрядів і служб).

3. За сферою розповсюдження дії:

- внутрішньоцерковні (регулюють відносини, що виникають у церковному середовищі);

²⁰² [194] *Поспішил В. Д.* Східне Католицьке Церковне право: Згідно з Кодексом Канонів Східних Церков: [Монастир Монахів Студійського Уставу]/ В. Поспішил. – Львів : Свічадо, 1997. — С. 555.

²⁰³ [182] *Пархоменко Н.М.* Джерела права: проблеми теорії та методології/ Н.М. Пархоменко. – К.: Видавництво «Юридична думка», 2008. – С. 178–179.

– світські (регулюють зовнішньоцерковні відносини).

Норми канонічного права також характеризуються такими ознаками релігійних норм, як: нормативність (розповсюдження дії на невизначене і неперсоніфіковане коло суб'єктів), формальна визначеність (їх зовнішнє закріплення у відповідних джерелах, як правило, у вигляді збірників з канонічного права), офіційний характер (мають норми, прийняті органами церковної влади), загальність (у регулюванні внутрішніх та зовнішньоцерковних відносин), реалізація (шляхом переконання, виконання, дотримання і примусу). У своїй сукупності такі норми утворюють цілу систему взаємообумовлених правил поведінки.

Перейдемо до розгляду питання відношення канонічного права до публічного та приватного права. В римській юридичній теорії існував розподіл права на дві галузі: *jus publicum* (публічне право) і *jus privatum* (приватне право). В «Дигестах» імператора Юстиніана, одному з найдавніших джерел римського права, сказано: «Вивчення права поділяється на дві частини: публічне та приватне. Публічне право, яке (належить) до становища римської держави, (та) приватне, яке (належить) до користі окремих осіб» [186]²⁰⁴.

Спираючись на такий класичний римський розподіл права, багато хто з вчених юристів та каноністів відносили канонічне право до однієї з названих галузей, або саме канонічне право розділяли на дві частини: одну – публічне, та другу – приватне право.

О. Павлов зазначав, що ті юристи, які відносять канонічне право до особливої гілки публічного права, мабуть керувалися точкою зору римських юристів, для яких критерієм публічного права було визначення: «Публічне право містить у собі святині (*sacra*), служіння жерців, положення магістратів», а також ще одним принципом, за яким публічне право відрізняли від приватного – «*jus publicum ractis mutari non potest*» («публічне право не можна змінювати приватними домовленостями»). Тому закономірно, що оскільки в Римі релігія

²⁰⁴Див.: [186] *Перетерский И.С.* Дигесты Юстиниана/ И.С. Перетерский. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1956. – 131 с.

ототожнювалась з державними інтересами, то священе право (*jus sacrum*) розглядали як частину публічного римського державного права (*jus romanum publicum*)²⁰⁵.

В свій час Ф. Савін'ї, представник німецької історичної школи права ХІХ ст., та його учень Г. Пухта, влучно зазначали, що такий розподіл права відповідав характеру римської релігії. А щодо права християнської Церкви, то поряд з приватним та публічним, воно є третьою гілкою права.

Хоча існує позиція, згідно з якою право Церкви розглядали як публічне право чи приватне в залежності від того критерію, чи відокремлена вона від держави, чи ні. Так, відомий каноніст М. Суворов писав, що у церковному праві немає необхідності розподіляти публічне та приватне право, тому що все воно загалом носить публічний характер [218]²⁰⁶. Він також зазначав: «церковне право не є право божественне, воно є людське право, по відношенню до якого монарх має значення верховного правоутворюючого фактору» [219]²⁰⁷.

Також його колега О. Павлов зазначав, що предмет науки канонічного права належить до «особливої оригінальної гілки публічного права, а саме до права релігійно-християнського суспільства чи церкви» [178]²⁰⁸. З такої позиції, право Церкви є частиною публічного права.

Більшість каноністів вважають, що немає серйозних підстав відносити канонічне право до приватного права. Безумовно, релігія стосується сфери особистої свободи, а не державного обов'язку, тобто вона є приватною справою людини. Разом з тим, Церква хоча й виражає приватні інтереси своїх членів, проте вона не є приватною спільнотою. Вона, як у Візантії, так і на Русі, завжди знаходилась у досить тісному союзі з державою, світські та церковні питання переплітались настільки, що не було необхідності їх розмежовувати. Тому, традиційно канонічне право і відносили до публічного.

²⁰⁵ Там само.

²⁰⁶ [218] Суворов Н. Учебник церковного права.... – С. 11–13.

²⁰⁷ [219] Суворов Н.С. Курс церковного права/Н.С. Суворов. – Ярославль: Типо-лит. Г. Фальк, 1889. – С. 11.

²⁰⁸ [178] Павлов А.С. Сокращенный курс церковного права. - М., 1869. – С. 3.

Як ще один приклад наведемо думки відомого німецького юриста Г.Л. Марцеоля. У праці «Інституції римського права» (1875 р.) він зазначав, що на основі спільності віри люди об'єднуються у певні релігійні корпорації, які формують релігійні відносини в суспільстві, що існують паралельно з іншими відносинами в державі, або навіть ототожнюються з цими відносинами, якщо така релігія в державі є національною (державною) релігією. На противагу цьому, там де немає такого симбіозу інтересів держави з інтересами релігії (в новітніх державах), такі релігійно-правові відносини утворюють особливе право – церковне. Якщо розглянути канонічне право як таке, що входить до складу державного права, то воно торкається сфери публічного права. Але оскільки воно впливає на інтереси окремих осіб, тому воно стосується і приватного права. А все інше в церковному праві міститься на межі між приватним та публічним правом²⁰⁹.

Для точного розмежування сфери публічного та приватного у церковних правовідносинах потрібно розглянути відмінність між внутрішнім та зовнішнім правом Церкви. Оскільки право Церкви складає сукупність норм, які регулюють як внутрішні, так і зовнішні відносини Церкви, тому за різновидами цих відносин (внутрішніх та зовнішніх) в об'єктивному значенні воно теж поділяється на внутрішнє (*internum*), тобто власне церковне право у вузькому значенні цього слова, та зовнішнє право (*externum*), яке поєднує державно-церковне право (що регулює відносини між Церквою та державою), а також міжвіросповідальне право (що регулює відносини між Церквою та іншими релігійними утвореннями та конфесіями), тобто канонічне право. Як бачимо, такий поділ здійснюється в залежності від того, чи йде мова про право, що регулює внутрішнє життя Церкви або її відносини з іншими суспільними та політичними утвореннями, насамперед, державою [218]²¹⁰. Отже, внутрішнє та зовнішнє право разом складають сукупність норм, яка і є системою цього права.

²⁰⁹ Там само... – С.19–20.

²¹⁰ [218] Суворов Н. Учебник... – С. 7.

Державне право, як відомо, стосується сфери публічного права. Однак, канонічне право, хоча воно і функціонує в межах певної держави не можна підвести під таку класифікацію, оскільки право Церкви (а тим більше Вселенської), не обмежується кордонами держави та не включається в національне право (хоча і містить деякі специфічні національні риси кожної християнської держави). Церква є не державним, а найперше, суспільним інститутом, її законодавство має універсальний характер. В той час як державне право зазнає розвитку та вдосконалення, канонічне право, навпаки, непорушне (догматичне) в своїй першооснові.

Канонічне право продовжує існувати незалежно від визнання чи невизнання його державою. Держава може надати церковним правилам статус законів, визнавати, підтримувати та встановити певні норми для їх функціонування. Однак, навіть в ті часи, коли Церква (у вигляді християнських общин) була переслідувана, або визнавалася державою як заборонена асоціація (*collegium illicitum*) за часів Римської імперії, її норми склали певну систему [178]²¹¹. Та, у будь-якому разі, її внутрішнє церковне законодавство залишається суверенним.

Отже, право, яким регулюються внутрішньоцерковні відносини, тобто внутрішнє церковне право, не являється частиною державного права та не належить до сфери публічного права. На противагу йому, зовнішнє канонічне право регулює відносини Церкви як одного із суспільних союзів з іншими суспільними утвореннями, насамперед з державою, тому у даній сфері окрема помісна церква, яка знаходиться на території певної держави, прямо залежить від її державного законодавства. У цьому розумінні, зовнішнє право Церкви, безумовно, входить у сферу державного права.

Однак, визнавати канонічне право на рівні з державним не значить визнавати «державу в державі» (*statum in statu*) чи надати державно-церковним

²¹¹ [178] Павлов А.С. Сокращенный курс церковного права. - М., 1869. – С. 16–17.

відносинам рівень міжнародних, оскільки Церква об'єднує людей не за політичним, але за релігійним принципом²¹².

Як правило, католицькі каноністи, намагаючись довести незалежність Церкви відносно державної влади, відносять державно-церковні відносини до галузі міжнародного права, приймаючи за основу погляд на Церкву як на своєрідне державне утворення. Однак, Церква за своєю природою абсолютно відмінна від природи будь-яких політичних союзів, а тому й не має підстав говорити, що для офіційного закріплення державно-церковних відносин потрібне укладання з державою договорів, які регулюються міжнародним правом. Отже, віднесення канонічного права, на рівні з державним та міжнародним, до особливої галузі публічного права є недоречним.

Тепер розглянемо правомірність третьої позиції, за якою саме канонічне право поділяти на приватне та публічне. Якщо розглядати канонічне право з точки зору світського права, то воно дійсно містить в собі елементи, які відносяться як до публічного, так і до приватного права. Так, у працях П. Лашкарьова бачимо поділ церковно-правового матеріалу відповідно до класичного розподілу в галузі римського права (на об'єкти, суб'єкти та процес). Однак, те все, що як зазначав Г. Марецоль, міститься на межі між приватним та публічним правом належить до суто церковних справ, які складають саму суть канонічного права.

Наведемо приклади наскільки Церква як особлива людська спільнота входить в сферу права. Зв'язок людини з Богом складає сутність релігії, яка сама по собі не потребує юридичного підґрунтя (у відносинах людини з Богом), однак об'єднання людей між собою в суспільстві, що створюється шляхом релігії через зовнішні установи (церкви), не може знаходитися поза правом, найперше, оскільки регулювання сфер діяльності, відносин влади та підлеглості, а також засобів для досягнення церковного порядку потребує

²¹² Там само. – С. 17.

правового регулювання. Отже, отримавши богоданну свободу, людина входить в сферу правових відносин [98]²¹³.

Церковне суспільство є самостійним, незалежним та відмінним від усіх інших людських суспільств, яке веде своє особливе життя та має своє особливе право, відмінне від будь-якого іншого світського права [185]²¹⁴.

Крім того, і сама Церква як особливого роду об'єднання, є така людська спільнота, яка не може не вступати у відносини з іншими об'єднаннями та союзами (чи то релігійними, чи то політичними), а також з окремими особами, оскільки такі відносини рівною мірою потребують юридичного нормування.

Церква, будучи суспільним об'єднанням, за необхідністю входить в сферу права тієї держави, на території якої вона знаходиться, як наслідок отримуючи правове оформлення своїм зовнішнім відносинам (у вигляді зовнішньоцерковного права). Внутрішнє право Церкви також зазнавало значного впливу з боку світського права, тому об'єктивне вивчення церковного права неможливе без ознайомлення з правом тієї держави, на території якого вона знаходилася [178]²¹⁵.

Саме тому правова основа є невід'ємним елементом церковного організму, а канонічне право як «право» «Церкви» завжди пов'язане як з першим, так і з другим [76]²¹⁶. Крім того, саме поняття про право має також і матеріальне значення для вирішення канонічних питань.

Право в Церкві утворилось, по суті, разом з початком існування самої Церкви. Так як кожна країна незалежно від її політичного режиму в будь-який історичний період має свої власні закони, так само і Церква має свої – церковні. Мабуть «не було моменту, коли б Церква жила без права», влучно наголосив каноніст та богослов архієпископ Григорій (Афонський) [68]²¹⁷.

²¹³ [98] ІРНБУВ. – Ф. 160. – № 2630. – А.С. 22–23.

²¹⁴ [185] Певцов В.Г. Лекции по церковному праву... – С. 3.

²¹⁵ [178] Павлов А.С. Сокращенный курс церковного права. - М., 1869. – С.24–25.

²¹⁶ [76] Джероза Л. Церковне право... – С.57.

²¹⁷ [68] Григорий (Афонский), архиепископ. Введение в каноническое право Православной Церкви: По учению отечественной канонической школы XIX–XX веков/ Григорий Афонский. – Киев, 2001. – С. 16.

Зазначимо, що в сфері права, існує не одна (єдина) Церква, про яку сказано в молитві «Символ віри»: «вірую ... во єдину святую, соборную і апостольську Церкву», де мається на увазі Вселенська Церква, а декілька церков [178]²¹⁸.

Правовому регулюванню підлягають як внутрішні відносини всередині самої Церкви, так і зовнішні, які впливають зі зв'язків Церкви з іншими союзами загалом та окремими особами зокрема. І сутність права, за твердженням єпископа Іоана (Смоленського), полягає у формуванні внутрішніх та зовнішніх відносин членів Церкви як видимого суспільства. Тому вищезазначені відносини нормуються канонічним правом в об'єктивному значенні. «Звідси впливає, що церковне право в об'єктивному значенні, на відміну від суб'єктивного права чи правомочності, що належить окремій особі, є сукупністю норм, встановлених для визначення та впорядкування церковних відносин», зазначав М. Суворов [218]²¹⁹.

Для з'ясування природи Церкви наведемо уточнення. Якщо розглядати зміст поняття «церква», то воно походить від двох грецьких слів, значення яких вказують на її двоєдину природу – божественну та людську. Саме слово «церква» у слов'янських народів (црква, циркевь) та германських (kirche, church) походить від грецького словосполучення «κνριακη οικία», яке перекладається як «будинок Господній», у римлян та романських народів (ecclesia, l'eglise, chiesa) походить від грецького слова «ἐκκλησία», що означає «суспільні (народні) збори». В самому Священному Писанні термін «ἐκκλησία» в одних випадках вказує на її суспільну сторону (в значенні християнської общини), в інших на інституційну (в значенні установи)²²⁰. Отже, Церква водночас є і божественною установою і людським союзом, які об'єднані однією релігією, з особливою внутрішньою організацією та зовнішнім (правовим) порядком свого життя, через який вона вступає в сферу права, по-перше, сама по собі як самостійна установа, а по-друге, за своїми відносинами до інших

²¹⁸ [178] Павлов А.С. Сокращенный курс... – С. 46.

²¹⁹ [218] Суворов Н. Учебник церковного права... – С. 7.

²²⁰ Там само ... – С. 3.

суспільних, політичних та релігійних союзів, що знаходяться з нею у сфері публічного права [178]²²¹.

«Церква, реалізуючись у світі, приносить свої власні норми, згідно з якими засновує та регулює типове християнське життя... Так виникає церковно-правовий порядок, який відносно своєї важливості вимагає спеціального наукового історико-теоретичного розгляду, а для церковно-правового життя це буде церковним правом»²²².

Основні закони, норми церковного життя, Церква одержала від Бога як її глави та засновника: по-перше – це правила віри (основні догмати); по-друге – правила життя згідно цієї віри (тобто моральні закони, якими визначаються та регулюються відносини між окремими частинами Церкви). Всі інші закони видавалися самою Церквою, утворюючи її позитивне право.

Являючи собою Божественне утворення, Церква, з одного боку, не зв'язана земними законами, однак, в той же час, існуючи у людському суспільстві, її дії повинні бути співвідносні існуючим законам соціуму. Ця обставина і вводить Церкву в сферу права у її внутрішніх та зовнішніх відносинах.

Отже, канонічне право, будучи сформованою системою правових норм, що регулює різноманітні сфери суспільних відносин, послужило основою для формування національних правових систем багатьох європейських держав, зокрема й нашої держави. Вплинувши на формування загальноєвропейської правової культури, воно стало складовою частиною розвитку європейського права. Як ми вже зазначали, його норми засновані, найперше, на фундаментальних християнських цінностях. І в наш час норми християнської моралі являються основою розвитку законодавства більшості європейських країн, які також відображені в нормах міжнародного права. Тому дослідження різних аспектів науки канонічного права пов'язане з морально-правовими проблемами, які турбують сучасне суспільство, та з їх регулюванням.

²²¹ [178] Павлов А.С. Сокращенный курс... – С. 8, 11.

²²² Цит. за: Глубоковский Н.Н. Русская богословская наука в ее историческом развитии и новейшем состоянии/ Н.Н. Глубоковский. – М., 1992. – С. 94.

2.3. Вплив досліджень православного канонічного права на юридичну науку.

В окрему дослідницьку тему, яку можна проаналізувати за науковими джерелами, слід винести історію розвитку канонічного права як науки. Ця тема коротко висвітлювалася каноністами та церковними істориками лише в руслі загального огляду історії канонічного права та його джерел, і в окрему тему наукового дослідження не виділялась. Тому метою цього підрозділу є висвітлення, крізь призму історії становлення, перспектив розвитку науки канонічного права.

Прийнявши християнство, Київська Русь отримала значний розвиток свого права через візантійське канонічне право, яке, входячи в сферу державно-церковних відносин, безсумнівно було правовою галуззю знань. Однак, як правова наука, воно отримало свій розвиток значно пізніше, як в Східній, так і в Західній Європі.

Існують два протилежні напрямки у поглядах на час зародження науки канонічного права з огляду на західну і східну церковну традицію [98]²²³.

Прихильниками першої позиції виступають більшість західних вчених, а також російський юрист М. Суворов. Вони вважали, що наука канонічного права бере свій початок в XII ст. у стінах Болонської школи в Італії, а її засновником («батьком») вважали Бенедиктинського монаха Граціана. Однак, такий підхід є більше конфесійним, ніж науковим, оскільки враховує лише західну римську католицьку правову традицію.

З православного погляду на розвиток канонічного права, то його коріння сягає більш глибоких століть. Так, П. Лашкар'єв початком його розвитку на Сході вважає VI ст., а періодом найбільшого розвитку, відображеного в працях східних каноністів, XII ст., і до XIV ст. (до завоювання турками

²²³ [98] ІР НБУВ. – Ф. 160 «Архив Киевской духовной академии». – № 2630. – аркуш справи (далі – А.С.) 27–28.

Константинополя), після чого вона припинила свій подальший розвиток, знову відродившись лише в ХІХ ст.

З цього часу можна виділити також дореволюційний (кінець ХІХ ст. – 1917 р.), післяреволюційний (1917 р. – кінець ХХ ст.) та сучасний (кінець ХХ ст. – донині) періоди.

Однак, якщо прагнути абсолютної визначеності, то вказати точний час, а тим більше рік виникнення цієї науки неможливо, оскільки вона розвивалася досить поступово та довго.

В православних країнах на Сході науково-теоретичні напрацювання в галузі канонічного права завжди мали прикладний характер та були невіддільними від юридичної практики. Канонічне право безпосередньо впливало на формування діючого права та входило в його сферу. А оскільки канонічне право протягом тривалого часу не відділялось від світського, тому знавці канонічного права були однаково обізнаними і у цивільному (світському) праві. Фактично, вони були, так би мовити, юристи-каноністи. Загалом наукова діяльність таких фахівців була зосереджена на двох напрямках: 1) коментування та 2) систематизації²²⁴.

- 1) Наукові коментарі каноністів, які почали вводити з ІV ст. до текстів правил, містили юридичні міркування. Вони робилися у формі коротких пояснювальних приміток, які спочатку писалися на полях рукописів або поміж рядків джерела, та служили для тлумачення незрозумілих місць. Такі примітки-тлумачення грецькі юристи називали схоліями (а латинські юристи - глосами). Часто схолія, внесена в текст, настільки тісно перепліталась з джерелом права, що з часом сама набувала характеру закону. Також до коментарів відносили й монографії юристів («моновівлос») як дослідження з окремих питань канонічного права.

²²⁴ Там само. – А.С. 28.

2) Юристи проводили значну роботу також з систематизації та кодифікації нормативного матеріалу. По-перше, були складені систематизовані збірники правил та законів, розроблена предметна класифікація правових норм із виокремленням рубрик та підведенням під них різноманітних законодавчих актів. У Візантії в VI ст. пам'ятками з систематизації канонічного матеріалу вважалися збірки канонів, що були побудовані за юридичною системою, закладеною в інституціях Юстиніана, за якою весь правовий матеріал був згрупований за схемою: *personae* – суб'єкти, *res* – об'єкти та *actions* – процес.

Номоканон патріарха Фотія в канонічно-правовому науковому вимірі є класичним взірцем систематизації та коментування.

Цей період можна назвати часом розквіту церковної правотворчості. І хоча на той час у візантійських школах ще не існувало каноніки як окремої науки, однак її сутність викладалася зливаючись разом з іншими юридичними та богословськими науками, оскільки знання канонів вважалося основою вищої освіти, якою на той час була юриспруденція. Визначні церковні письменники та історики, а також отці Церкви були юридично освіченими людьми. Серед них: Тертуліан, Василій Великий, Іоан Златоуст, Григорій Богослов, Амфілохій Іконійський та ін. Це почесне звання мали також багато єпископів та навіть деякі патріархи були у званні схоластиків (адвокатів, юрисконсультів), наприклад, патріарх Фотій [98]²²⁵.

Потрібно зазначити, що вивчення права здійснювалося в енциклопедичних школах Сходу: Афінійській, Олександрійській, Антіохійській, Бейрутській, Римській, Константинопольській. Однак з 534 р. імператором Юстиніаном було заборонено язичникам здійснювати викладання, після чого залишилися лише Римська, Константинопольська та Бейрутська школи, хоча школа в Бейруті була теж закрита у VII ст.

²²⁵ [98] IP НБУВ. – Ф. 160. – № 2630. – А.С. 29.

Першим спеціальним закладом освіти, в якому здійснювалася правова підготовка, стала Константинопольська юридична школа, відкрита у XI ст. в монастирі святого Георгія. Школа славилася своєю визначною науковою потужністю. З її ім'ям пов'язані праці авторитетних грецьких каноністів: О. Аристина та І. Зонари (які в свій час очолювали цю школу), Ф. Вальсамона та Д. Хоматина [195].²²⁶ Її каноністи брали участь у видавництві таких законодавчих збірників, як «Прохирон», «Епанагога» і «Василики», а також склали великі тлумачення на повну збірку канонічного корпусу.

В кінці XII ст. з'явилася необхідність перегляду джерел канонічного права породжена практичним їх застосуванням, а саме – відношення давніх церковних канонів та законів з церковних питань до сучасного порядку життя Церкви та суспільства.

Після неодноразових нападів на столицю Східної Римської імперії, починаючи з XII ст., під тиском хрестоносців юридична школа з 1204 р. до 1261 р. була переведена до Нікеї, а потім до Ефесу. Згодом, під впливом турецьких навал на Константинополь та після остаточного завоювання його турками у 1453 р. відбулося падіння Візантійської імперії – могутнього духовного центру православного світу. Ця обставина надовго призупинила розвиток церковного правознавства на грецькому Сході. Проте, нічого не змінила в суті православного канонічного права, оскільки всі існуючі помісні церкви продовжували своє існування на канонічному фундаменті, побудованому ще в період Вселенських Соборів [68]²²⁷.

Отже, наука канонічного права, зародившись на Сході, досягла піку свого розвитку в XII ст. та після епохи хрестових походів фактично припинила своє існування в XV ст. Однак, натомість мала своє продовження й значний розвиток на Заході (починаючи з XII ст. і до нового часу) та нарешті

²²⁶ Див.: *Красножен М.* Толкователи канонического кодекса Восточной Церкви: Аристин, Зонара и Вальсамон/М. Красножен. – Юрьев, 1911. – С. 10.

²²⁷ [68] *Григорий (Афонский), архиепископ.* Введение в каноническое право ... – С.25.

відродилась на початку XIX ст. (під безсумнівним великим впливом Заходу) в Греції та Російській імперії [98]²²⁸.

На Заході становленню канонічного права послужили середньовічні європейські університети. Головними науковими центрами стають богословські та юридичні факультети. Викладання канонічного права в університетах йшло попереду національного права, викладання якого почалося набагато пізніше.

Юридична школа Болонського університету, що була його основою, виникла в XI ст. в Італії. Базою викладання права у всіх університетах Європи стало, поряд з римським правом, канонічне. Воно починає свою історію з XII ст. коли його відокремили від викладання теології спершу в Болонському університеті²²⁹ (Італія) – першому університеті Європи, заснованого 1119 р., а потім і в Паризькому університеті (Франція) та інших вищих школах (*studia generalia*) та університетах, які утворювалися за зразком своїх попередників – Оксфордському (Англія), Неаполітанському (1224 р.) та Римському (1303 р.) (Італія). З того часу канонічне право почало все більше зближуватись з юриспруденцією так, що вже до кінця століття всі юристи вивчали канонічне право, так само як каноністи – римське. Римське право мало тісний зв'язок з канонічним правом з тієї причини, що юристи, які займалися римським правом, при вивченні імператорських конституцій знаходили в них багато матеріалу церковно-правового характеру, який досліджували як складову частину римського права. А каноністи при вивченні правового становища Церкви в державі, стикалися з фактами взаємної рецепції церковних та світських правових норм, коли римське право стало правом церковним навіть в цивільних відносинах та особливо в питаннях судової юрисдикції [218]²³⁰.

У правознавстві на основі закладеної в середні віки класифікації права з його класичним розподілом на цивільне та канонічне право, з'явилося дві спеціальності – римське (цивільне) право та церковне (канонічне) право.

²²⁸ [98] ІР НБУВ. – Ф. 160. – № 2630. – А.С. 28.

²²⁹ Особливістю Болонського університету було те, що по суті він був юридичним навчальним закладом, в якому головними предметами викладання було римське та канонічне право.

²³⁰ [218] *Суворов Н.* Учебник церковного права... – С. 13–14.

Представників першої спеціальності почали називати легістами та цивілістами, тобто знавцями світських законів та цивільного права. А представники другої спеціальності отримали назву декретистів (чи каноністів), тобто знавців церковних постанов, які позначались то латинським терміном «*decretum*» (декрет), то грецьким «*κανον*» (канон). Закінчена юридична освіта включала обидві спеціальності, які й увійшли до кола викладання права в італійських університетах [87]²³¹.

Поступово вивчення канонічного права було перенесено з богословських та юридичних факультетів у семінарії. У зв'язку з цим воно набуло переважно практичного, а не науково-теоретичного характеру. Вивчення канонічного права в ХІХ ст. знову, як у Середньовіччі та епоху Реформації, переноситься на богословські та юридичні факультети, які видають багато ґрунтовних праць та підручників з дисципліни.

Тепер перейдемо до аналізу наукових досліджень з канонічного права. Розвиток науки канонічного права (за М. Остроумовим) пройшов три умовних періоди (за її методами): екзегетичний, догматико-богословський та, логічно, юридичний період [98]²³².

Разом з тим, весь обсяг церковно-правової наукової літератури також можна поділити за трьома наступними напрямками [98]²³³:

- 1) консервативний – прихильники якого визнають абсолютну непорушність церковних канонів;
- 2) ліберальний – в протилежність попередньому, розглядає канони як настанови, що мають лише тимчасове для свого періоду значення, а канонічний кодекс як історичний матеріал, що втратив свою актуальність;

²³¹ [87] Жоль К. К. *Філософія и социология права: учеб. пособие*/К.К. Жоль.– К.: Юринком Интер, 2000.– С. 126–127.

²³² [98] ІР НБУВ. – Ф. 160. – № 2630. – А.С. 36.

²³³[98] ІР НБУВ – Ф. 160. – № 2630. – А.С. 36–37.

3) посередній – прихильники якого розглядають церковні канони як такі, що можуть підлягати відповідним змінам за певних обставин, не зважаючи на те, що вони містять незмінні церковно-правові основи.

Спершу багато науковців, які займалися вивченням каноніки (такі як Т. Барсов, П. Лашкар'єв, М. Остроумов, М. Заозерський) відрізнялись консервативним характером своїх поглядів та досліджень, однак поступово вони ставали на бік посереднього напрямку.

Загалом ХІХ ст. ознаменувалося значним науковим піднесенням у вивченні питань канонічного права. Перші розробки в цій галузі були викликані практичними потребами комісії з укладання законів, яка розглядала питання рецепції норм візантійського права у російських законах. Як наукове довершення цієї роботи з'явився «Огляд Кормчої книги в історичному вигляді» (Москва, 1829 р.) петербурзького юриста – барона Г. Розенкампа, який у своїй роботі спробував відобразити значення візантійського права в руському праві.

Підвищений інтерес до наукового вивчення канонічного права у 40-х рр. ХІХ ст. пояснюється та спричинений ще й тією ситуацією, в якій опинилася Православна Церква в Російській імперії в цей час, коли «з 1770 по 1840 р. держава надала неправославним конфесіям більше обов'язків, прав та інституційних структур, ніж на той час мали православні. ... православні отримали «Духовний регламент» у 1721 р., ... римо-католики – подібний документ у 1769 р., мусульмани Криму – у 1831 р., ... євангельська лютеранська церква та реформаторська церква – у 1832 р. ..., юдеї – 1835 р. ...»²³⁴.

Саме тоді розпочалося активне вивчення канонічного права поряд з іншими науками та галузями права.

Зазначимо, що за царювання Петра І був зроблений переклад системи канонічного права німецького правознавця і філософа ХVІІ ст. барона С. Пуффендорфа. Існували і власні розроблення з деяких питань канонічного

²³⁴ Див.: Werth P. Schism once removed: state, sects & meaning of religious toleration in imperial Russia// Imperial rule/ ed. A. Miller & A. Rieber. – Budapest, 2004. – P. 86.

права Ф. Прокоповича. Це був початок піднесення вітчизняної церковно-правової науки.

У 1844 р. виходить в світ «Поняття про церковне право та його історія» архімандрита Гавриїла (Воскресенського) як перша спроба визначення місця церковного права в системі світського права.

Існував також «Вступ до церковного права» (1846 р.) архімандрита Михаїла (професора Казанської духовної академії), однак його скоріше можна було назвати лише історичною пам'яткою, що мала вигляд брошури не наукового, а більше персоніфікованого характеру без визначеного змісту та системи викладу.

Перша праця, що заклала міцну основу у вивченні церковного права належить знаменитому проповіднику, каноністу, богослову та професорові Московського університету та Казанської духовної академії, а також ректору Санкт-Петербурзької духовної академії, автору ряду монографій, які представляють цілу систему в галузі права, архімандриту (а пізніше єпископу Смоленському) – Іоану (Соколову), якого можна визнати першим за часом російський вченим, що зробив огляд джерел церковного права як у історичному відношенні (тобто за їхнім походженням), так і в канонічному (тобто за їхнім змістом та важливістю). Його праця в двох томах, яка вийшла у Петербурзі 1850-52 рр. під назвою «Досвід курсу церковного законодавства», як своєрідний коментар на «Книгу Правил», відрізняється ясністю викладу, оскільки вперше були перекладені російською мовою прадавні та основні церковні канони з докладним і цікавим коментарем. Характерно, що сама назва науки саме «церковним законодавством», а не «церковним правом» свідчила про досить звужений напрямок дослідження її предмета у той період.

Його курс, який хоча й був вдалою компіляцією із західноєвропейських підручників, як зазначав М. Суворов, однак був і першою спробою побудови наукового курсу церковного права [220]²³⁵. Праця містила вступ до системи

²³⁵ [220] Суворов Н.С. Церковное право как юридическая наука / Н.С. Суворов // Юридический Вестник. – 1888. – Август. – Т. XXVIII. – С. 526.

церковного права та історію канонічного кодексу Східної Церкви періоду Вселенських Соборів (з IV по XI ст.) з коментованими текстами змісту кожного з канонів, однак в суто історико-науковому виразі, без прив'язки до тогочасної церковної практики. Його робота характеризувалася богословською глибиною інтерпретації, проникливим історизмом в оцінці джерел церковного права в їх канонічному розрізі. За свій внесок у розвиток церковно-правової науки його називали «батьком нової науки православного церковного права» [164]²³⁶.

Інша визначна особа – архієпископ Литовський Олексій (Лавров), колишній професор Московської Академії, не залишив після себе жодних курсів із права, однак його ім'я пов'язане з реформацією церковного суду в 70-х роках XIX ст. Він був включений до членів Комітету з реформування суду в Санкт-Петербурзі. Актуальне на той час значення мала його монографія про суд.

Автором першого російського підручника з дисципліни є професор Київської духовної академії протоієрей І. Скворцов, який читав канонічне право у Київському університеті святого Володимира [88]²³⁷. Це був перший досвід систематичного викладення церковних законів, але без будь-якого історичного огляду, під назвою «Записки з церковного законодавства» (Київ, 1848 р.) Це був також перший повний (хоча й дуже стислий за змістом) курс з церковного права.

Багато праць в галузі церковного права належить професорові Казанської духовної академії та Казанського університету І. Берднікову. Однією із перших його робіт є монографія «Державне становище релігії в Римсько-візантійській імперії» (1881 р.). Надзвичайно цінною в той час була його праця під назвою «Короткий курс церковного права православної греко-руської церкви, із вказівкою найголовніших особливостей католицького й протестантського церковного права» (вийшла в Казані 1888 р., та була доповнена та видана

²³⁶ [164] *Никодим, еп. Далматинско-Истрийский (Милаш)*. Православное церковное право: Составлено по общим церковно-юридическим источникам и частным законам, действующим в автокефальных церквах/ Милаш Никодим; [пер. с сербского М.Г. Петрович]. – СПб.: В. В. Комаров, 1897. – С. 255.

²³⁷ [88] З іменем Святого Володимира : Київський університет ... – С. 171.

1889 р. під назвою «Доповнення до короткого курсу церковного права»). Насправді, не дивлячись на досить скромну назву, це видання стало першим в історії духовної православної освіти повним систематизованим курсом з церковного права. До цієї праці видавалися лише фрагментарні конспекти та лекції з даного предмету. Хоча, за оцінкою О. Павлова, характер курсу був більш виражено богословського спрямування, ніж юридичного. У 1903-1913 рр. побачило світ друге видання «Короткого курсу церковного права», яке стало найбільш повним із усіх існуючих в каноніці.

Серед інших спроб викладу науки церковного права є курс професора Московського університету та Московської Академії М. Соколова «Із лекцій з церковного права», видання якого було розпочате у 1874 - 1875 рр. в Москві. Його вважають першим дослідником, який увів науковий метод у дослідження церковного права. Таким науковим підходом характеризується і його вищезазначена праця, яку вважали однією із кращих у галузі, хоча вона й містить лише загальний вступ у церковне право, а також другий випуск, що містив початок системи церковного права.

Згадаємо також, що професор брав участь в реформі церковного суду з метою позбавлення його залежності від світського суду. Загалом його праці відзначались строго юридичною постановкою предмету, хоча сам автор був богословом, а не юристом. Його послідовниками вважають О. Павлова та М. Суворова.

Також серед найбільш відомих курсів з церковного права є курси професора Демидіївського юридичного ліцею в Ярославлі та Московського університету, знаного юриста в галузі канонічного права та історії церковних інститутів, найбільш компетентного знавця та прихильника західної науки (який у своїх поглядах на право часто схиляється то на протестантську, то на католицьку точки зору) М. Суворова. Його «Курс церковного права» вперше виданий у 1888-1890 р., пізніше перероблений у «Підручник церковного права» (1898 р.), багаторазово перевидавався. Однак, перше видання вважається найбільш вдалим. Перший його підручник носив переважно богословський

характер, хоча автор і не мав богословської освіти. Наступний, навпаки, відзначався юридичною постановкою предмету. Надзвичайно цінними є й інші його наукові праці: «Про церковні покарання» (Санкт-Петербург, 1876 р.), «Обсяг дисциплінарного суду і юрисдикції церкви в період Вселенських соборів» (Ярославль, 1884 р.), «Про цивільний шлюб» (1887, 1896 рр.), «Слід західно-католицького церковного права в пам'ятках прадавнього руського права» (Ярославль, 1888 р.). Із приводу останнього дослідження виникла полеміка між М. Суворовим та О. Павловим, на статтю якого в «Читаннях товариства аматорів духовної просвіти» (1891 р., № 11–12) перший відповів брошурою «До питання про західний вплив на давньоруське право» (Ярославль, 1892 р.), хоча в питаннях досвідченості у джерелах науки канонічного права М. Суворов поступається О. Павлову, який посідає безперечну першість у їхньому дослідженні. В своїх поглядах на державно-церковні відносини М. Суворов вважався прихильником цезаропапізму, оскільки зазначав, що державні правителі повинні володіти найвищою владою в церковному управлінні.

Важливим внеском у вивчення науки канонічного права стали праці професора Казанської духовної академії, а пізніше і Московського університету, доктора церковного права О. Павлова, а саме його «Скорочений курс лекцій церковного права» (1895-1896 рр.), а також ще один посмертно виданий «Курс церковного права» (який вважали найбільш вдалим російським посібником з каноніки) за студентськими записами його лекцій у 1902 р. Матеріал «Курсу» був гарно систематизований та відзначений строго православною юридичною позицією автора.

Автор широко досліджував тему історії візантійського права, а також розвиток світського та канонічного права на південнослов'янських та руських землях. Серед важливих джерелознавчих його праць слід відзначити такі наукові роботи та монографії: «Пам'ятки давньоруського канонічного права», «Первісний слов'яно-руський номоканон» (1869 р.), «Книги законні» (1885 р.). Також він багато працював над розробленням матеріалів для створення

догматичної системи права вітчизняної Церкви. До них відносяться два його дослідження: «Номоканон при Великому Требнику» (Одеса, 1872 р. та нове зовсім перероблене видання, Москва, 1897 р.) та «50 глава Кормчої книги, як історичне та практичне джерело руського шлюбного права» (Москва, 1887 р.). Досить важливі є праці вченого з історії російського канонічного права – велике дослідження про секуляризацію церковних земель в Росії (Частина 1. – 1871 р.), зразкове видання пам'яток давньоруського канонічного права, частково ним же відкритих (в VI томі «Російської Історичної Бібліотеки», видане археографічною комісією, Санкт-Петербург, 1880 р.) та ін.

О. Павлов першим в науці зібрав всі джерела канонічного права. Йому належать більше 50 праць з права, в яких він завжди виступав самостійним вченим, який не повторював чужих думок та дослідив багато рукописного матеріалу з канонічного права. Його праці були посмертно видані протоієреєм Іллею (Громогласовим)²³⁸, у зв'язку з чим значно відчувався вплив та додача догматичного методу [98]²³⁹.

Визначною постаттю київської науки канонічного права був професор Київської духовної академії (далі – КДА) П. Лашкар'єв. З 1859 р. він був призначений бакалавром КДА по кафедрі канонічного права і церковної археології, де більше десяти років викладав церковне право. Пізніше (1885 р.) він був затверджений у званні приват-доцента Університету святого Володимира по кафедрі церковного права, а згодом (1891 р.) – призначений екстраординарним професором. З 1886 р. йому було доручено читання лекцій по вакантній кафедрі церковного права цього ж університету [112]²⁴⁰.

Йому належить багато праць з археології, а також трилогія: перша частина – промова «Про Становище Церкви в Римській державі», друга – «Про ставлення християнської Церкви до держави в перші часи» та третя – «Право

²³⁸ Ілля Михайлович Громогласов – протоієрей, вчений, спеціаліст в галузі церковного права. У 1937 р. був розстріляний за часів радянської влади. Канонізований Православною Церквою як священомученик.

²³⁹ [98] ІР НБУВ. – Ф. 160. – № 2630. – А.С. 37.

²⁴⁰ [112] *Крайній К.К.* Історики Києво-Печерської Лаври XIX – початку XX століть/ К.К. Крайній. – К.: ТОВ Університетське видавництво «Пульсари», 2000. – С. 80–81.

церковне в його основах, видах та джерелах» (Київ, 1889 р.), в якій наводиться думка про те, що вивчення права Православної Церкви повинно бути поставлене на ґрунт «античної юриспруденції» і вестися з погляду юридичних принципів римсько-візантійських імператорів і прадавніх отців Церкви²⁴¹. Це відображало його позицію про те, що все канонічне право виросло на ґрунті римського права, яке є його основою. А у Номоканоні патріарха Фотія та в Кодексі Юстиніана він вбачав абсолютно довершену роботу, вираз ідеалу всього церковно-державного права [98]²⁴².

Серед інших його напрацювань – «Право церкви поміж інших юридичних наук» (Казань, 1886 р.) та його стаття опублікована в «Юридичному збірнику» – «Особливості права Церкви Православної як предмета науки поміж інших юридичних наук» (Київ, 1886 р.).

Загалом його роботи відзначаються прихильністю до принципу переходу державного права до церковного управління. Тому він, так само, як М. Суворов, вважався цезарепапістом.

П. Лашкар'єв мав досить негативне ставлення до західної науки, і тому намагався донести власну думку щодо історії науки канонічного права, згідно якої ця наука зародилась виключно на Сході та проіснувала там до XIV ст. (фактично до початку занепаду Візантійської імперії), і відродилася лише в XIX ст.

Навчальними посібниками того часу були також «Короткий курс лекцій з церковного права» (Санкт-Петербург, 1882 р.) священника М. Альбова та «Курс загального церковного права» М. Богословського (Москва, 1885 р.).

Потрібно згадати і професора Петербурзького університету протоієрея М. Горчакова, який мав чотири вищих вчених ступеня з державного права. Перші його праці стосувалися галузі руського церковно-майнового права (щодо майнових прав митрополита та Церкви загалом), а також інші праці, серед яких: «До історії епітимійних Номоканонів (пенітенціалів) Православної Церкви»

²⁴¹ Див.: Бердников И.С. Архаическое направление в церковном праве/ И.С. Бердников. – Казань, 1896. – 50 с.

²⁴² [98] ІР НБУВ – Ф. 160. – № 2630. – А.С. 38.

(1874 р.), стаття «Правила святих апостолів, святих соборів, вселенських та помісних, та святих отців з тлумаченнями» (1878 р.), історико-юридичне та канонічне дослідження «Про таїнство подружжя» (Санкт-Петербург, 1880 р.), курс лекцій «Церковне право» (1909 р.). Взагалі його вважають піонером в науці церковного права, оскільки його праці спираються виключно на архівні матеріали.

Слід також відзначити такого каноніста, як професора церковного права Харківського університету М. Остроумова, який надрукував «Вступ до православного церковного права», найбільш повний, хоча і незакінчений, високоерудований твір довідкового характеру (Харків, 1893 р.), а також «Нарис православного церковного права» того ж року і «Курс православного церковного права. Ч. 1. Джерела церковного права» (1894 р.).

Важливе значення для каноніки мають також праці: М. Заозерського – дисертація «Про церковний суд» (1846-47 рр.), а також його монографії «Церковний суд у перші століття християнства» (Кострома 1878 р.), «Історичний огляд джерел права Православної Церкви» (випуск 1, Москва, 1891 р.), «Про церковну владу» (Сергієв Посад, 1894 р.), «Церква й держава» (Сергієв Посад, 1905 р.), М. Качалова «Про значення Кормчої в системі прадавнього руського права» (1850 р.), Ф. Курганова «Відносини між церковною і цивільною владою у Візантійській імперії» (Казань, 1880 р.), Т. Барсова «Збірник діючих та керівних церковних та церковно-цивільних постанов по відомству православного сповідання» (Санкт-Петербург, 1887 р.), І. Нікольського «Грецька Кормча книга (Підаліон)» (Москва, 1888 р.), І. Срезневського «Огляд давніх руських списків Кормчої книги» (Санкт-Петербург, 1889).

У 1880 р. Священний Синод приступив до видання «Повної збірки постанов та розпоряджень по відомству православного сповідання Російської Імперії» з 1720 р. (загалом вийшло 7 томів).

В 1872 р. в Петербурзі було видано працю відомого румунського каноніста XIX ст. єпископа (а пізніше митрополита) Андрія (Шагуни)

«Короткий виклад канонічного права єдиної, святої, соборної та апостольської церкви» у російському перекладі з румунського видання (Saguna A. Enchiridion. Sibui, 1871). В праці прослідковується зв'язок догматики з канонічним правом.

Заслуговують на увагу також імена інших православних каноністів: роботи в галузі тлумачення правил Православної Церкви на румунській мові Н. Поповича (Popovici N. Canoanele Bicericii Ortodoxe Insotide de Comentarii. Arad, 1930, 31, 34), К. Дрона (Dron C. Traducere a Canoanelor Insotita de Comentarii) та болгарського каноніста й богослова ХХ ст. – К. Цанкова [238]²⁴³.

Важливими для науки канонічного права є праці визначного сербського каноніста – єпископа Далматинського Никодима (Мілаша). Особливо відзначаються його «Канони Православної Церкви» (з коментарями), «Правила Праславнє Цркве с тлумаченьима: В 2 ч. – Нови Сад, 1895–1896 рр. / в рус. пер.: Правила Православной Церкви с толкованиями. – СПб., 1911–1912 гг. та курс з церковного права «Православно-црквено право по обштимь црквено-правнимь изворима...» Задар, 1890 р. («Православне церковне право» у російському перекладі). Ця остання праця, яка хоча й відрізнялася компілятивним характером, однак була єдиним на той час курсом з православного церковного права, який поєднував право всіх православних Церков, а не лише російської.

У 1900 р. вийшов посібник з церковного права професора Юр'ївського університету М. Красножена «Короткий нарис церковного права» (складений на основі праць О. Павлова, М. Суворова та протоієрея Іллі (Громогласова)), а також його конспект для студентів [98]²⁴⁴.

Післяреволюційний період характеризувався спадом наукової роботи в цій галузі. Лише за кордоном продовжувалися канонічні дослідження, розвиток яких припадає на початок 20-х рр. ХХ ст. [80]²⁴⁵. Важливою подією цих років

²⁴³ [238] Цыпин В. А., прот. Церковное право/ В. Цыпин. – М.: Издат-во МФТИ. – 1994. – С. 23.

²⁴⁴ [98] ІР НБУВ – Ф. 160. – № 2630. – А.С. 38.

²⁴⁵ [80] Дорская А. Церковное право в системе права Российской империи конца XIX – начала XX вв.: автореферат дис. ... доктора юридических наук: 12.00.01 / Российский государственный социальный университет, Москва, 2008. – С. 6.

стало відкриття Руського богословського інституту святого Сергія в Парижі, де готувалися кадри для православних російських закордонних єпархій. В ньому канонічне право читалося професором М. Афанасьєвим. У той час у Празі відкрився Російський юридичний факультет, викладання на якому здійснювали професори Г. Флоровський, С. Булгаков [116]²⁴⁶.

Важливою науковою постаттю був професор С. Троїцький, який став видатним каноністом ХХ ст., викладачем зі світовою славою. Він викладав церковне право у Франції, а також в Росії (в Московській Духовній Академії), в Югославії (де він продовжував наукову діяльність на факультеті права в Суботиці, а потім в Белградському університеті), а також Болгарії, Греції. В своїх поглядах він приділяв особливу увагу питанням автокефалії, проблемі розколів, шлюбному праву, історії канонічних джерел. Визнаною працею стала його книга «Християнська філософія шлюбу» (Париж, 1933 р.).

Серед українських науковців, які досліджували канонічне право, широкої популярності набули праці митрополита Іларіона (Огієнка), його двотомник «Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви», та О. Лотоцького, найвизначнішими працями якого в цій галузі є «Українські джерела церковного права» (видання 1931 р. Українського Наукового Інституту у Варшаві) та «Церковно-правові основи автокефалії» (того ж року видання).

Великим джерелознавцем та каноністом ХХ ст. визнають також В. Бенешевича. Його текстологічно високопрофесійні публікації найважливіших пам'яток канонічного права: «Синагога Божественних і Священних канонів, поділених на 50 титулів» Іоана Схоластика та «Синтагма в XIV титулах». Слід згадати його книгу «Канонічна збірка XIV титулів із другої чверті VII століття до 883 р.» (1905 р.), а також видання тексту слов'янської «Кормчої в XIV титулах» паралельно із грецькими джерелами – «Давньослов'янська Кормча XIV титулів без тлумачень» (1906 р.).

²⁴⁶ Див.: [116] *Ктитарёв И., прот.* Лекции по церковному праву, читанные на русском юридическом факультете в Праге. Издание русской юридической секции/ И. Ктитарев.– Прага, 1922. – 247 с.

В 1935 р. професор публікує цікаву наукову статтю «Корпус пам'яток греко-римського права, як канонічного, так і цивільного», в якій відобразив нові факти в історії та взаємовідносинах Візантії, півдня слов'янства і прадавньої Русі. Проте, за свого життя цей визначний дослідник не встиг опублікувати всі свої написані праці, багато з них і досі є архівними надбаннями.

З другої половини ХХ ст. слід згадати двотомник С. Юшкова «Пам'ятки руського права» (1952–1953 рр.). У 70-х рр. з'являються дослідження Я. Щапова, присвячені давнім пам'яткам канонічного права, «Держава та Церква в Давній Русі Х–ХІІІ ст.ст.» (1989 р.), «Князівські Устави та Церква в Давній Русі ХІ–ХІV ст.ст.» (1972 р.); «Давньоруські князівські устави ХІ–ХV ст.ст.» (1976 р.), «Візантійський та південнослов'янський правовий спадок на Русі ХІ–ХІІІ ст.ст.» (1978 р.).

2.4. Перспективи взаємодії православного канонічного права з сучасною правовою освітою в Україні.

Проаналізувавши загальні періоди розвитку науки канонічного права перейдемо до питання викладання православного канонічного права.

Загалом історія розвитку науки канонічного права поділяється на два періоди: 1) історію шкільного викладання каноніки; 2) історію наукового викладання та розквіту наукової літератури.

В Україні в церковно-освітній сфері слід відзначити Острозьку школу, засновану в 70-х рр. XVI ст., яка мала великий вплив на подальший розвиток національного канонічного права. Оскільки частина шкільних викладачів була з-за кордону (як правило, з Греції), тому це значно вплинуло на формування церковно-правової думки з врахуванням східних та західних наукових, конфесійних та національно-політичних підходів, що знайшло своє відображення у церковно-правових, полемічних трактатах (XVI – XVIII ст.ст.). За прикладом Острозької школи міські братства організовували братські школи в Україні, які на той час були навчальними закладами середнього типу.

Так, на базі Київської братської школи (заснованої у 1615 р.), що об'єдналася з Лаврською, був здійснений крок на шляху до власної вищої освіти [88]²⁴⁷. У якості вищої школи у 1632 р. була заснована Києво-Могилянська колегія, яка, отримавши статус академії згідно з грамотою Петра I від 26 вересня 1701 р., стала фактично вищим навчальним закладом України, тепер і офіційно підтвердженим [234]²⁴⁸.

В Київській Могилянській колегії вивчались окремі трактати з різноманітних питань церковно-правового життя. Однак, на відміну від західноєвропейських університетів, колегія протягом XVII-XVIII ст.ст. мала більше церковне, ніж світське спрямування.

²⁴⁷ [88] З іменем Святого Володимира : Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: у 2 кн. / [Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський]. – Київ : Заповіт. – Кн. 1. – 1994. – С. 12–14.

²⁴⁸[234] *Хижняк З.* Києво-Могилянська Академія. – К., 1981. – С. 50–53.

Для Київської духовної академії (яка до ректорства єпископа Інокентія (Борисова)²⁴⁹ знаходилась в занепаді) ХІХ ст. ознаменувалося рядом важливих та корисних перетворень, серед яких передусім найважливішим було рішення, прийняте за ініціативою ректора, за яким з 1831 р. відмінялось викладання латинською мовою, оскільки вважалося, що зазначена обставина тримала православне богослов'я в залежності від католицького богослов'я. Крім того, було розширено перелік предметів, в інших наукових дисциплінах значно оновлено зміст, уведено еклезіологію та церковне законодавство. Саме з цього часу почалось викладання канонічного права в духовних школах. А з 1819 р. та до кінця ХІХ ст. в Київській духовній академії серед багатьох кафедр існувала й кафедра церковного права [112]²⁵⁰.

В Росії питання про необхідність викладання канонічного права як навчальної дисципліни було підняте митрополитом Московським Платоном (Левшиним) в його «Інструкції», написаній у 1776 р. для Московської слов'яно-греко-латинської духовної академії, яку потім було реорганізовано в Московську духовну академію²⁵¹. А з 1798 р. згідно з указом Священного Синоду церковне право почали викладати у всіх інших духовних академіях за вище затвердженою інструкцією. Отже, згідно інструкції, сутність викладання зводилася до читання та пояснення текстів «Кормчої книги», порівнюючи старий слов'янський переклад візантійських канонів з оригінальним текстом за виданням англіканського єпископа Беверегія (Беверіджа). Спочатку цей курс мав назву «церковного законодавства».

Після реформи духовної школи²⁵² був виданий устав Духовних академій. «Нарешті в правилах про перетворення духовних училищ, виданих у 1808 р.

²⁴⁹ Архієпископа Інокентій (Іван Олексійович Борисов) (1800–1857) – визначний церковний діяч та проповідник, талановитий викладач та ректор Київської духовної академії, архієпископ херсонський і таврійський. Був канонізований Православною Церквою 13 грудня 1997 р.

²⁵⁰ [112] *Крайній К.К.* Історики Києво-Печерської Лаври ХІХ – початку ХХ століть/ К.К. Крайній. – К.: ТОВ Університетське видавництво «Пульсари», 2000. – С. 19, 25.

²⁵¹ Див.: *Смирнов С.К.* История Московской Славяно-Греко-Латинской академии/ С.К.Смирнов. – М., 1885. – С. 294.

²⁵² До початку ХІХ ст. в Росії не було системи духовно-учбових закладів. Лише 1808 р. комітет духовних училищ (в нього увійшли такі відомі постаті як обер-прокурор Синоду князь А. Голіцин, петербурзький митрополит Амвросій та особистий міністр імператора Олександра І – М. Сперанський) надав доповідь про

поміж предметів викладання в духовних академіях названо канонічне і церковне право», зазначає О. Павлов [178]²⁵³. Унаслідок таких перетворень, з 1810 р. «канонічне право» (чи «богословіє правительственное»), так в той час називався курс каноніки, було введене до кола богословських наук в духовних закладах освіти, а у 1814 р. великим святителем – архімандритом, а пізніше митрополитом Московським Філаретом (Дроздовим) була складена програма його викладання. Метою викладання канонічного права у духовних навчальних закладах було вивчення основних канонічних норм, якими керується Церква. Викладачі канонічного права разом з слухачами курсу повинні були читати та науково опрацьовувати канонічний матеріал.

Зазначимо, що митрополит Філарет не написав жодної спеціальної праці з канонічного права, однак багато документів, які він залишив після себе (його резолюції, відгуки, примітки з церковно-правових питань та різних аспектів державно-церковного життя, які були зібрані та видані після його смерті, мають велику цінність для каноніки)²⁵⁴. Він першим зазначив, що каноніка далі інших наук стоїть від центра богослов'я, тому їй потрібно надати скоріше юридичну, ніж богословську постановку. Його думка реалізувалася на практиці лише через 30 років.

У 1842 р. самостійна кафедра каноніки з'являється в Петербурзькій академії, а з 1884 р. – у всіх духовних академіях. До цього часу каноніка викладалася професорами археології та літератури. Однак, як відзначав О. Павлов, викладання здебільшого здійснювалося викладачами богословських дисциплін, які не мали належної юридичної підготовки, тому всі наукові розробки носили суто богословський характер. У такому вигляді канонічне

загальну реформу системи духовних навчальних закладів, яку цілковито підтримав імператор, закріпивши своїм указом. За суттю реформи та планом М. Сперанського, який вже підготував устав духовних академії, духовні навчальні заклади вилучались із відання церковної влади на місцях та переходили під систему центрального управління та нагляду. У зв'язку з цим майже в десять разів були збільшені державні дотації, покращились статuti та програми навчальних закладів, а також рекомендувались нові посібники та книги для викладання.

²⁵³ Цит. за: [178] Павлов А.С. Сокращенный курс церковного права. - М., 1869. - С. 40–41.

²⁵⁴ Див.: Собрание починений и отзывов Филарета, митрополита Московского и Коломенского по учебным и церковно-государственным вопросам. Т.1–4. – СПб., 1885–1886.

(церковне) право увійшло до кола університетських дисциплін на юридичних факультетах.

Осередком вищої юридичної освіти в Україні в той час були Київський та Харківський університети. У 1834 р. імператорською резолюцією Миколи I був відкритий перший Київський університет, який складався з двох факультетів: філософського та юридичного. Вивчення богословської науки в той час покладалось на духовні академії²⁵⁵.

Канонічне право в Київському університеті читав І. Скворцов (з Київської духовної академії), оскільки окремої кафедри тоді ще не існувало. Першим статутом університету від 25 грудня 1833 р. (в частині VI, параграфі 36) визначалось, що «...для догматического и нравственного богословия, церковной истории и церковного права определяются две особы не преналежащие к факультетам кафедры: одна для студентов греко-российского, а другая для студентов римско-католического исповедания» [111]²⁵⁶. Статут взяв це положення із «Высочайшего постановления о распределении учебных предметов по факультетам».

А з 1835 р. згідно з університетським статутом було запроваджено викладання спеціального курсу церковного права на юридичних факультетах університетів [88]²⁵⁷. Проте, спершу не як самостійної дисципліни, а лише як частини богословської науки, тому і викладання цього права здійснювали професори богослов'я. В той час воно ще не мало органічного зв'язку з іншими науками юридичного факультету та спершу було обов'язкове лише для юристів православного віросповідання.

Отже, цю науку слухали та викладали лише тому, що це вимагалось статутом. Однак, у новому проекті університетського статуту вчені юристи одноголосно виступили за відокремлення церковного права від богослов'я і за

²⁵⁵ Див.: Історія Київського університету. – К., 1959. – С.18.

²⁵⁶ [111] *Короткий В.* Крізь терни до зірок: 160-літній поступ Київського університету / В. Короткий, В. Ульяновський // З іменем Святого Володимира : Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: у 2 кн. / [Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський]. – Київ : Заповіт.– 1994. – Кн. 1. – С 5–24; також Див.: *Киевская старина.* – 1833. – Т. IX, май–август. – С. 534–537.

²⁵⁷ [88] З іменем Святого Володимира : Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: у 2 кн. / [Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський]. – Київ : Заповіт. – Кн. 1. – 1994. – С. 69–70.

утвердження самостійної кафедри цього предмета з викладачем, який отримав юридичну освіту²⁵⁸.

З 1863 р. згідно нового Університетського статуту на юридичних факультетах університетів починають діяти самостійні кафедри з церковного права, що обумовило викладання цієї дисципліни як обов'язкової для всіх студентів-юристів. Це посприяло тому, що його вивчення перейшло із богословської площини в юридичну, що стало поштовхом для проведення фундаментальних наукових досліджень з різноманітних аспектів канонічного права, а також підготовки нових наукових кадрів в даній галузі правових знань [48]²⁵⁹.

З цього часу канонічне (церковне) право стає самостійним предметом викладання, яке в епоху монаршої Росії вивчалось в усіх університетах, оскільки виступало у якості права Церкви православної держави.

Отже, поступово канонічне право почало набувати рис юридичної науки, розквіт якої припав на другу чверть XIX ст. та був спричинений загальною систематизацією імперського законодавства, яка поширилася і на норми канонічного права.

Основними центрами, в яких було зосереджено наукове вивчення канонічного права в XIX – XX ст. були спершу духовні заклади освіти (Київська, Казанська, Московська та інші духовні академії²⁶⁰), надалі і світські вищі навчальні заклади (Київський, Харківський, Казанський, Московський, Санкт-Петербурзький, Юр'ївський університети).

Тривалий час (з другої половини XVIII ст. – до другої половини XIX ст.) канонічне право розглядалось в науковому розрізі лише в його історико-богословському розумінні, що відобразилося на вивченні його та викладанні як історико-богословської дисципліни до початку XX ст., коли воно було

²⁵⁸ Там само. – С. 42–43.

²⁵⁹ [48] Варьяс М.Ю. Краткий курс церковного права/ М.Ю. Варьяс. – М.: МЗ Пресс, 2001. – С. 4–7.

²⁶⁰ Про Київську Духовну академію та її роль у системі вищої освіти України у період 1917–1920 рр. див.: Андрусин Б. Церква в Українській державі ... – С. 96–97; Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату П. Скоропадського): Навч. посібник / В. Ульяновський. – К.: Либідь, 1997. – С. 186–198; ; Мозгова Н.Г. Київська Духовна Академія, 1819–1920: Філософський спадок. – К.: Книга, 2004. – 320 с.

віднесене до юридичних дисциплін, хоча викладання все ще залишалося в духовних навчальних закладах.

Після революційних подій 1917 р. і до 1945 р., коли були закриті всі духовні навчальні заклади, було припинено викладання канонічного (церковного) права в університетах, яке також перестало також бути предметом наукових досліджень як в богословському, так і в юридичному аспекті. Можна констатувати, що на весь період існування радянської влади вітчизняна наука канонічного права припинила своє існування. І тільки в повоєнні 1945–1946 рр. почалося поступове її відродження на території СРСР, коли були відкриті духовні школи та відновилося викладання канонічного права.

Тепер проведемо огляд сучасного стану викладання канонічного права в Україні. Важливо зазначити, що таким нормативним актом як Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій» від 21 березня 2002 р. було відновлено важливе положення про запровадження духовно-релігійних цінностей у навчально-виховний процес. Це стало позитивною тенденцією у підвищенні державного інтересу до джерел духовної культури та релігійності.

Церква тривалий час впливала та продовжує впливати й донині на утвердження освітньої доктрини. Розбудова національної системи освіти України повинна формуватися з врахуванням світоглядних позицій віруючих громадян, а також спиратися на духовні цінності та моральні орієнтири, оскільки духовність виступає важливим чинником підвищення соціального прогресу та відіграє важливу роль у встановленні взаємозв'язку між світською та духовною освітою.

Духовність і освіта є поняттями, які в своєму історичному минулому були тісно переплетені між собою. Церква проводила велику освітню роботу, священнослужителі часто були високоосвіченими людьми за часів загальної

малограмотності більшості населення (наприклад, церковні писарі, нотарії). І нині необхідно враховувати вплив духовних факторів на освіту.

Актуальним завданням для вдосконалення сучасного навчального процесу, науково-дослідної роботи стало відновлення традиції викладання науки канонічного права у світських закладах освіти. З цією метою було запроваджено спеціальний курс «Канонічне право», який почав читатися для студентів юридичної спеціальності²⁶¹.

Викладання подібного курсу в духовних закладах освіти, виходячи лише з богословських начал, значно обмежує його власне правовий зміст, оскільки в самому канонічному праві присутня рецепція з інших правових систем.

Нагадаємо, що поряд із запровадженням у освітній процес такої навчальної дисципліни як «Богослов'я»²⁶², що носить загалом інформативний характер, «Канонічне право», на відміну від нього, є водночас і богословською і юридичною дисципліною, яка вибудована на релігійних принципах християнства. Тому введення курсу канонічного права у навчальний процес є прогресивним кроком як по відношенню до розширення загального світогляду з історії розвитку держави, права та Церкви, а також для поглиблення галузевих юридичних знань (історії шлюбного, цивільного, кримінального, процесуального права). Тому світські юристи, які не вивчали основ цієї галузі права звужують свій історичний, правовий та навіть лінгвістичний світогляд. І у цьому є беззаперечна роль канонічного права у формуванні правової культури та правосвідомості майбутніх юристів.

Сучасне канонічне право досліджується в контексті його формування та подальшого розвитку як окремої науки, а також навчальної дисципліни, аналізуються основні наукові праці в цій галузі знань, проводяться паралелі

²⁶¹ Див.: *Андрейцев В.* Сучасна правнича наука та освіта: на шляху до Болонського процесу. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://library.uipa.kharkov.ua/library/BD/BolonProz/3_Stati_iz_periodicheskikh_i_prodolgaugshiesia_izdaniy/nov28.htm

²⁶² Див.: *Бондаренко В.Д., Котлярова Т.О.* Релігійно-церковне життя в Україні: особливості відродження та розвитку/ В.Д. Бондаренко, Т.О. Котлярова // Пріоритети державної політики в галузі свободи совісті: шляхи реалізації: Зб. наук. матеріалів / Держ. ком. України у справах національностей та релігій, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К.: Вид-во «Світ Знань», 2007. – С. 22.

викладання канонічного права в різні історичні періоди в Україні й за кордоном як в духовно-навчальних закладах, так і на юридичних факультетах університетів.

В Україні викладання канонічного права у світських вищих навчальних закладах було запроваджено у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (відродження традиції читання канонічного права на юридичному факультеті є відтворенням прогресивних традицій вузу, запроваджених ще першим статутом Університету святого Володимира у 1833 р.), Київському університеті права НАН України, Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, Одеській національній юридичній Академії та ін.

Канонічне право як навчальна дисципліна належить до фахових дисциплін для підготовки юристів, що передбачає ознайомлення з особливостями історичного розвитку, джерельною базою, формуванням канонічного права як правової системи тощо.

Додамо також, що при викладанні канонічного права юристам потрібно проводити дотичні з іншими сучасними правовими галузями та юридичними науками, виходячи із його прикладного значення, а не звужувати ознайомлення з основами канонічного права лише до теоретико-історичного аспекту, на рівні християнських правових традицій та звичаїв [52]²⁶³.

Канонічне право, будучи навчальним курсом, охоплює широке коло питань, які стосуються вивчення його витоків, джерел та пам'яток, а також їх юридичного аналізу; питань рецепції як візантійського канонічного права у слов'ян та на Русі, так і канонічного права у різні галузі сучасного світського права; церковного устрою та управління; статусу Церкви в державі та правового регулювання державно-церковних відносин; взаємовідносин

²⁶³ [52] *Васянович О.А.* Канонічне право: історія та сучасність/ О.А. Васянович // Віче: Теоретичний і громадсько-політичний журнал. – (Спецвипуск / Верховна Рада України). – Київ, 2007. – № 18: Всеукр. теор. й науково-практ. конф. з правozn., політології та соціології. «Трансформація політичної системи: соціальні перетворення та законодавчий процес». – Т. 4. – С. 41–42.

Православної Церкви з іншими конфесіями; ролі канонічного права в процесі формування сучасної європейської правової системи та інших питань.

Метою курсу канонічного права як навчальної дисципліни є:

- ознайомлення студентів з канонічним правом, його історією та розвитком;
- виклад змісту основних канонічних джерел в їх історичному розрізі (як діючих нині церковно-правових норм, так і тих які повністю чи частково втратили свою юридичну силу), а також розкриття значення церковних канонів як важливого джерела канонічного права;
- відображення: впливу канонічного права на формування правової свідомості та правової культури в різних державах та в різні історичні епохи; специфіки канонічного права, його зв'язку та відмінностей від світського права, а також відмежування від інших видів релігійного права; правової природи канонічного права; зв'язку канонічного права з іншими галузями знань (як з галузями права, так й іншими науками); місця канонічного права серед інших правових дисциплін;
- представлення канонічного права як складного духовного та правового феномену, а також ролі канонічних норм у правовій культурі сучасних європейських держав, насамперед, в українській правовій культурі.

В процесі викладання є досить важливим обґрунтування необхідності вивчення цієї дисципліни особливо для тих студентів-юристів, які не являються членами Церкви, або сповідують іншу релігію. Тому визначення основних засад для вивчення канонічного права на юридичних факультетах є досить актуальним.

Вивчення курсу має сприяти розширенню правового світогляду майбутніх юристів, підвищенню рівня їх правої та загальної культури, правосвідомості, збагаченню правової лексики, а також поглибленню фахових юридичних знань [3]²⁶⁴. Зокрема, вивчення канонічного права допоможе

²⁶⁴ [3] Акуленко В. Загальна культура і духовність в контексті правової освіти і культури молоді/ В. Акуленко// Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молоді: Наук. праці

юристам уявити повну картину історії формування римсько-візантійського права (навіть в рамках курсу історії держави та права зарубіжних країн, де при вивченні візантійського права досліджуються державні закони з церковних питань, які входили в його основу, так і церковні постанови, яким імператором було надано силу закону, та які були частиною державного законодавства). Разом з тим, вивчення православного канонічного права дозволяє дослідити національне коріння української правової культури.

Опанування студентами канонічного права має сприяти формуванню у них розуміння права як комплексного явища, яке вплинуло на генезис давньоруської правової культури та правосвідомості на різних етапах розвитку державності.

Унаслідок вивчення курсу слухачі повинні навчитися: проводити ґрунтовний юридичний аналіз становлення та генезису канонічного права на різних історичних етапах, розкривати його юридичне та загальносуспільне значення; пояснювати суть основних понять, які використовуються при вивченні канонічного права; аналізувати історичну роль християнства, його ідеологічну основу; робити аналіз причин і наслідків розколу християнства, а також порівняльну характеристику православного та католицького напрямків канонічного права минулих століть та сучасності; розкривати зміст основних джерел канонічного права; проводити правовий аналіз церковних та суспільних подій, які вплинули на процеси формування канонічного права; давати виважені критичні оцінки різним точкам зору стосовно аналізу церковно-правових процесів та пов'язаних з ними суспільних відносин; аналізувати сучасний стан та перспективи розвитку канонічного права в Україні тощо.

В процесі викладання канонічного права при подачі теоретичного матеріалу з дисципліни, що включає наукові розроблення вітчизняних та зарубіжних дослідників, важливо також продемонструвати слухачам приклади практичного застосування нормативно-правової бази канонічного права. З цією

метою доцільно було б виділити в окремі розділи питання, що стосуються, наприклад, шлюбно-сімейних відносин, взаємовідносин Церкви та держави тощо.

Необхідно пам'ятати, що в основі розвитку національної правової системи лежать кращі зразки римської та візантійської правової культури. Разом з тим, під впливом візантійських юридичних норм, що закріплювали нові форми правовідносин, виробилися власні джерела українського законодавства. Вони стали частиною нашої духовної та правової культури, а також основою для становлення і подальшого розвитку власної правотворчості та формування цілої системи національного права, найперше, найголовнішої галузі державного життя – шлюбно-сімейної, а також спадкової, цивільної, кримінальної, процесуальної, однак з національними відмінностями, що були притаманними слов'янській культурі на протигагу візантійській.

Важливо зазначити, що оскільки канонічне право різних православних держав має свою специфіку (з врахуванням національних звичаїв та особливостей законодавства), то потрібно акцентувати увагу на власних національних церковно-правових традиціях. Саме тому відправним пунктом для наукового викладу канонічного права має бути, перш за все, національне канонічне право. В той же час, православне канонічне право має використовувати науковий досвід західних напрацювань (наукові методи та прийоми, підходи дослідження, поняття, категорії, класифікації тощо), оскільки його всебічне вивчення неможливе без врахування загальноісторичної бази для Східної православної та Західної католицької церков.

«В той же час, – зазначає В. Андрейцев, – не меш важливим для вищої правничої освіти в Україні, підготовки висококваліфікованих фахівців-юристів, розуміння генетики системи права України, особливо в частині історичної дійсності, є виявлення значення і ролі у правному житті народу України канонічних норм, як способу регулювання суспільного життя і правопорядку, починаючи із запровадження християнства на землях Давньоруської держави, з

яким безпосередньо або опосередковано через балканські держави відбувалася рецепція візантійського і особливо православного канонічного (церковного) права, яке історично увійшло до змісту правової системи як невід'ємна складова, що регулювала не тільки внутрішні церковні відносини між ієрархами Церкви та віруючими, але й поширювалася на зовнішні відносини Церкви з іншими суб'єктами правових відносин, віруючих, особливо в частині регулювання майнових, подружніх відносин, відносин у сфері використання церковних земель, та офіційних зносин із органами державної влади, вирішення спорів, що виникали між різними суб'єктами таких правових зв'язків» [7]²⁶⁵.

Оскільки історія права Церкви протягом більш як двох тисячоліть тісно пов'язана зі світським правом держави, то вивчення права крізь призму релігії допоможе глибше осмислити сутність цих двох правових систем – світської та церковної як для сучасної правової науки так і для освітньої практики.

Тому в основі розвитку та вдосконалення вищої юридичної освіти в Україні має стояти, перш за все, така система знань, яка б сформувала правовий світогляд молодого покоління відповідно до основних моральних засад. І саме наука канонічного права є кроком вперед у напрямку розширення професійної підготовки майбутніх юристів, оскільки вона збагачує нас не лише інтелектуально, але й духовно багатвіковими світовими здобутками права та християнської моралі.

Значення науки канонічного права є, безумовно, освітнє і водночас історичне та правове (оскільки охоплює римське, візантійське, давньоруське та сучасне право). Тому жоден юрист не може докорінно знати історію права своєї держави без вивчення особливостей її канонічного права.

Отже, канонічне право являє собою зразок багатвікових традицій, які воно увібрало в себе починаючи ще від римського права, а також національні особливості кожної країни, яка керувалась ним. Воно, будучи релігійною правовою системою, знаходиться в тісній взаємодії з іншими суспільними

²⁶⁵ [7] *Андрейцев В.* На перетині двох тисячоліть: сторінки, історії, сучасності та майбутнього юридичного факультету/ В.Андрейцев // *Право України.* – 2000. – № 9. – С. 14; [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.law.univ.kiev.ua/history.html>

системами в державі. Охопивши собою цілу епоху в історії права, воно стало не лише своєрідним юридичним феноменом, але і важливим духовним фактором, який справив безпосередній вплив на процес формування правової культури та на духовне життя багатьох народів.

Канонічне право стоїть на межі юридичних, історичних та богословських наук. Історія розвитку цієї науки сягає перших століть християнства, з яких починається відлік нової ери, постійно збагачуючись новими здобутками церковно-правової думки. Канонічне право охоплює норми з різних сфер суспільного життя, які в подальшому виокремилися в сучасних галузях права. Воно являється тією галуззю знань, яка вкладає зміст богословських канонів і догматів у юридичну форму, тому викладання цієї науки здійснювалося як у світських, так і духовних навчальних закладах.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства важливого значення набуває утвердження духовних цінностей в правовій науці та освіті. Тому відновлення викладання канонічного права являється особливо актуальним нині для професійної правової підготовки майбутніх юристів.

Канонічне право є важливим фактором у становленні та розвитку національної правової системи та однією зі складових системи права, що має свої інститути, спеціальну правову термінологію та сферу функціонування. Серед усіх суспільних інститутів лише Церква має власне право – канонічне (церковне), яке не втратило своєї юридичної значимості і в наш час.

ВИСНОВКИ

Невід'ємною частиною історії української держави та права є історія становлення і розвитку православного канонічного права, яке відіграло надзвичайно важливу роль у процесах становлення держави і права в різні історичні періоди, та вплинуло на всі сфери суспільних відносин, особливо, державно-церковну, політико-правову та соціально-культурну сфери.

Зародження канонічного права почалося з часів поширення християнства, яке вплинуло на утворення нової системи правовідносин в суспільстві. Християнізація держав відкрила їм доступ до світових надбань теорії та практики юридичної думки того часу, що посприяло розвитку правової науки загалом та канонічного права зокрема. Запровадження християнства на Русі стало основоположним фактором у формуванні її власної національної правової системи та виникненні національного православного канонічного права.

Візантійська правова культура, що лягла в основу православного канонічного права, відіграла головну роль у становленні церковно-правової системи Київської Русі. Загалом, національна правосвідомість значно видозмінилася під впливом рецепції візантійських канонічно-правових норм. Тому канонічне право є важливою складовою частиною сучасної національної правової системи.

Також прийняття Руссю християнства як офіційної релігії та норм візантійського канонічного права вплинуло на зміну її звичаєвого права на користь норм християнської моралі та на процес розвитку власного позитивного права, а також на подальше співвідношення та поєднання канонічних і світських норм в процесі соціально-правового регулювання.

Церковний розкол 1054 р. став вирішальним моментом для зародження православного канонічного права. Основою ж для його формування послужили загальнохристиянські першоджерела (спільні для всіх християнських церков), а також пам'ятки канонічного права православних країн Сходу, які в подальшому

вплинули на виникнення українських джерел канонічного права. Загалом, українські джерела канонічного права зіграли вирішальну роль на шляху до формування церковно-правової освіти і культури, сприяли утвердженню національної правосвідомості та релігійної самобутності на Україні.

На всіх історичних етапах свого розвитку канонічне право справляло вплив на правове регулювання різних сфер соціальних відносин, в залежності від рівня взаємовідносин влади світської (державної) та духовної (церковної). Чим тіснішою була державно-церковна взаємодія (як при відносинах «симфонії»), тим продуктивніше розвивалося державно-церковне законодавство та вищим був рівень церковної законотворчості. І навпаки, період гонінь (як в античні, так і в радянські часи) став гальмівним процесом для розвитку канонічного права.

Загалом, канонічне право являє собою особливу систему права – церковну, яка знаходиться в постійній тісній взаємодії зі світською системою права. Її становлення проходило певними етапами свого розвитку: від рецепції досвіду класичної римської юриспруденції та канонічно-правового матеріалу Візантійської імперії до вироблення власних національних законодавчих норм. Канонічні норми тривалий час являлися єдиними регуляторами правовідносин у більшості сфер суспільного життя за відсутності відповідних норм державного законодавства. Надалі, багато канонічних норм знайшли своє відображення в світському законодавстві (цивільному, шлюбно-сімейному, кримінальному, процесуальному та ін.), регулюючи при цьому різноманітні суспільні відносини в державі. Вони поєднували в собі елементи релігійних норм, наділених юридичним характером.

Отже, православне канонічне право являє собою історично сформовану систему церковно-правових принципів і норм, які регламентують правове становище Православної Церкви в суспільстві, її устрій та взаємовідносини з іншими суспільними організаціями і державою. Воно є основною складовою правової системи нашої держави, виразом її історичних традицій та її духовних начал.

Дослідження православного канонічного права є цінним історико-правовим надбанням, що дозволяє простежити розвиток національного коріння нашої правової культури, церковної правотворчості та виявити місце цього права у національній спадщині нашої держави.

Канонічне право до відокремлення Церкви від держави було частиною національного законодавства, яке підтримувалося силою державного авторитету. Однак, після такого відокремлення, протягом тривалого часу воно було предметом розгляду богословських, релігієзнавчих, філософських, соціологічних та інших суспільних наук, залишаючись при цьому за рамками юриспруденції.

Отже, предмет дослідження не вивчався комплексно раніше, оскільки в дореволюційний період ця наука знаходилася в стадії становлення, а в радянський період майже не досліджувалася, у зв'язку з тим, що норми канонічного права перестали носити правовий характер.

Наукове дослідження відображає: зародження і розвиток православного канонічного права, періоди його занепаду та відродження; його роль у формуванні національної правової системи, правової культури та правосвідомості; вплив досліджень православного канонічного права на юридичну науку та перспективи взаємодії православного канонічного права з сучасною вітчизняною правовою освітою.

Аналізуючи передумови виникнення та процес становлення православного канонічного права приходимо до висновку, що на різних історичних етапах воно мало не лише велике загальносуспільне, але і юридичне значення. Це проявлялося у багатогранному впливі канонічно-правових норм на державно-церковні відносини, що знайшло своє вираження й у світському законодавстві. Зокрема, дослідження містить цінний досвід для сучасного правотворення в сфері державно-церковних, шлюбно-сімейних та інших суспільних відносин.

В сучасних умовах розвитку українського суспільства відродження канонічного права сприятиме піднесенню на новий рівень відносин держави і

Церкви, а також вдосконаленню правових взаємозв'язків між ними для їх спільного розвитку та забезпечення конституційних прав віруючих як частини українського суспільства. Канонічне право формує юридичну основу функціонування Церкви в державі.

Канонічне право справило значний вплив на розвиток сучасної правової науки, на переосмислення ролі державно-церковних відносин, на утвердження духовних цінностей в суспільстві та моральних принципів в праві.

В дисертації канонічне право досліджувалось як джерело правової культури, правова наука, галузь права, що формується, та навчальна дисципліна. Проаналізовано наукові погляди каноністів, юристів, богословів, істориків, філософів та ін.

Комплексне висвітлення проблеми на основі досліджених джерел дало можливість отримати такі результати наукової роботи:

1. Досліджено передумови виникнення і процес становлення православного канонічного права в Україні на різних історичних етапах. Доведено, що значний вплив на зародження та розвиток православного канонічного права (починаючи з часів Київської Русі) мала візантійська правова культура. Унаслідок проведеного аналізу з'ясовано, що канонічне право являє собою історично сформовану систему церковно-правових норм, які мають юридичне та загальносуспільне значення. Тому вивчення питання генезису православного канонічного права проводилося в контексті юридичної науки.

Дослідження православного канонічного права у хронологічній послідовності, починаючи з часу його становлення, дало можливість визначити особливості його розвитку протягом різних історичних періодів. Отже, на основі зібраного матеріалу проведено класифікацію періодів в історії розвитку канонічного права: 1) «апостольський» період (раннього християнства) стосується I–III ст. н.е.; 2) «соборний» період охоплює епоху Вселенських та помісних соборів (IV–IX ст.); 3) період «церковного розколу» починається з X ст. – до XV ст. (до падіння Візантійської імперії, на теренах якої було

сформовано православне канонічне право); 4) період «інтеграції візантійського канонічного права» (з XV ст. – до XIX ст. подальший розвиток православного канонічного права був перенесений в окремі країни – у Грецію, на Балкани, зокрема і в Україну, у Грузію, Румунію та ін.); 5) новітній період – з початку XIX ст. – до 20-х рр. XX ст. (до періоду державної політики атеїзму); 6) сучасний період розвитку науки канонічного права – 90-і рр. XX ст. – донині.

2. Аналіз стану наукового розроблення теми дисертації та дослідження її витоків і джерел дав змогу констатувати, що православне канонічне право залишається малодослідженою галуззю в сучасній вітчизняній правовій науці. В наш час спостерігається розвиток нового юридичного напрямку у цій сфері знань.

Опрацювавши канонічні джерела, зроблено висновок про вирішальний вплив правових пам'яток християнської культури, створених у країнах Сходу, на розвиток давньоруської та пізнішої української церковної і світської законотворчості, а також на формування власної національної правової системи. З'ясовано, що основу для всіх джерел канонічного права, які є спільними для християнської Церкви до її поділу на окремі гілки (східну та західну), становлять пам'ятки I–X ст., які з часом доповнилися іншими джерелами, що містили конфесійні відмінності, притаманні окремим церквам. Визначено місце національних пам'яток канонічного права Православної Церкви, починаючи від часу християнізації Київської Русі (кінець X ст.), в загальних джерелах правової науки. Отже, проведений докладний аналіз пам'яток з огляду на їхню юридичну складову дав змогу відокремити джерела власне правового змісту від джерел богословського спрямування.

3. Досліджуючи роль канонічного права у формуванні та розвитку національної правової системи проаналізовано обставини та процеси, які вплинули на поширення канонічного права на Русі. Визначено, що становлення національної правової системи відбулося на основі взаємодії світської та церковної правових систем унаслідок часткової правової рецепції принципів і

норм канонічного права світським законодавством. Доведено, що давньоруське право водночас було і світським, і церковним, оскільки стосувалося та регулювало не лише внутрішньоцерковні, а насамперед суспільні відносини, чим значно доповнювало світське (національне) право та розширювало сферу його дії.

Поетапний розгляд предмету дослідження допоміг довести зв'язок норм сучасних галузей права з нормами та принципами православного канонічного права, а також відображення їх у національному законодавстві. Доведено, що розгалуження системи світського права відбулося в процесі розвитку національного канонічного права. Зроблено висновок про те, що започаткування на Русі канонічного права заклало фундамент для формування власної системи національного права, яке стало основою для розвитку сучасних галузей права (цивільного, сімейного, кримінального, процесуального).

4. Визначено роль канонічного права у формуванні національної правової культури. З'ясовано, що канонічне право вплинуло на зміну не лише релігійного світогляду, але й правосвідомості, та на утвердження духовних цінностей у праві. Установлено, що канонічне право ґрунтується на своїй подвійній природі – релігійній та правовій.

Доведено, що вже з перших століть нової ери було закладено основи для подальшого спільного розвитку та тісного взаємозв'язку двох правових систем – світського та канонічного права, визначено їх історичний та юридичний взаємозв'язок. Простежено розмежування юридичної компетенції між світською та церковною гілками влади в процесі їх взаємодії.

5. Канонічне право окреслено як комплексну науку, що посідає особливе місце поміж юридичних, історичних та богословських наук, та яка розвивалася в постійному взаємозв'язку з ними. Обґрунтовано твердження, що канонічне право має свій предмет вивчення, методи правового регулювання, власну систему. Проаналізовано роль досліджень з канонічного права для сучасної вітчизняної юридичної науки.

Визначено періоди розвитку та з'ясовано причини занепаду і відродження канонічного права як науки в різні історичні періоди з метою аналізу його впливу на процеси правотворчості в державі. Встановлено, що наука канонічного права, зародившись на Сході, досягла піку свого розвитку в XII ст. та після епохи хрестових походів припинила своє існування в XV ст. Однак, натомість мала продовження свого розвитку на Заході у стінах Болонської школи в Італії (починаючи зі свого фундатора – Бенедиктинського монаха Граціана в XII ст. і до нового часу) та, нарешті, відродилася на початку XIX ст. в Греції та Російській імперії.

6. Унаслідок проведеної роботи визначено роль та перспективи взаємодії православного канонічного права з сучасною правовою освітою в Україні. Обґрунтовано необхідність вивчення канонічного права для юристів. З'ясовано доцільність упровадження його в навчальний процес у вигляді викладання спеціального курсу. Досліджено традицію викладання канонічного права як навчальної дисципліни на юридичних факультетах. Зроблено висновок, що в сучасних умовах розвитку юридичної науки та освіти православне канонічне право є перспективною галуззю правових знань, яка дає змогу вивчити коріння нашої національної правової системи.

Загалом проведене дослідження дає поштовх для визначення напрямків подальшого розвитку православного канонічного права в Україні. Водночас, підвищення наукового інтересу до канонічного права має збагатити галузь юридичних знань.

Канонічне право відіграло визначну історично-правову та соціально-культурну роль, однак, припинивши на деякий час свій науковий розвиток, воно не припинило свого існування ні на день.

В сучасних умовах розвитку юридичної науки та освіти воно є перспективною галуззю правових знань, яка дозволяє дослідити коріння нашої національної правової системи. Вітчизняні та зарубіжні наукові дослідження в цій галузі свідчать про те, що і в наш час канонічне право залишається актуальним, не втративши своєї наукової та практичної цінності. Тому

вітчизняна наука має збагачуватися такими тисячолітнім правовим досвідом, відроджуючи його.

Також канонічне право є нашою загальнонаціональною спадщиною, яку сміливо можна віднести до скарбниці не лише власне українських, але і світових надбань становлення європейської історії держави і права, культури та релігії, що переходить у спадок прийдешнім поколінням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Академічне релігієзнавство: Підручник для студ. вищ. навч. закладів / За наук.ред. проф. А. Колодного. – К.: Світ знань, 2000. – 862 с.
2. Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні: Наук. зб. / Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України / В.Д. Бондаренко (голов. ред.), А.М. Колодний (голов. ред.). — К.: VIP, 2001. — 206 с.
3. *Акуленко В.* Загальна культура і духовність в контексті правової освіти і культури молоді / В. Акуленко // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молоді: Наук. праці та мат. конф. – Вип. 1/ Редкол.: В. Андрущенко (голов. ред.) та ін. – К.: Т-во «Знання України», 2001. – 780 с. – С.442-445.
4. *Акуленко В.І.* Імплементация міжнародно-правових норм у внутрішнє законодавство України у сфері охорони культурної спадщини / В. Акуленко // Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України / за ред. В. Денисова. – К., 2006. – С. 458–507.
5. *Акуленко В.І.* Міжнародно-правове співробітництво держав СНД у сфері правонаступництва, збереження і повернення культурних цінностей / В. Акуленко // Держава і право у світлі сучасної юридичної думки: Збірник наукових праць на пошану академіка Юрія Сергійовича Шемшученка. До 75-річчя від дня народження. – К.: Видавництво «Юридична думка», 2010. – С. 420–426.
6. *Акуленко В.І.* Реституція культурних цінностей у сфері національних інтересів України // Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи / В. Акуленко. – К., 2001. – С. 626–650.
7. *Андрейцев В.* На перетині двох тисячоліть: сторінки, історії, сучасності та майбутнього юридичного факультету / В.Андрейцев // Право України. –

2000. – № 9. – С. 11–14; [Електронний ресурс]. Режим доступу: [/http://www.law.univ.kiev.ua/history.html](http://www.law.univ.kiev.ua/history.html)
8. *Андрусишин Б.* Запустіння у храмах – пустка у душах/ Б. Андрусишин // Дзвін. – 1993. – №1. – С. 78–79.
 9. *Андрусишин Б. І.* Церква в українській державі 1917–1920 рр. (доба Директорії УНР): Навч. посібник / Б.І. Андрусишин. – К.: Либідь, 1997. – 176 с.
 10. *Андрусишин Б.І.* Освітнє право в процесі його становлення і розвитку/ Б.І. Андрусишин // Держава і право у світлі сучасної юридичної думки: Збірник наукових праць на пошану академіка Юрія Сергійовича Шемшученка. До 75-річчя від дня народження. – К.: Видавництво «Юридична думка», 2010. – С. 124–130.
 11. *Андрусишин Б.І.* Держава, право і церква періоду раннього християнства / Б.І. Андрусишин, В.Д. Бондаренко // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. – Серія № 18. Економіка і право: Зб. наукових праць. – Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – Випуск 9. — С.69–78.
 12. *Андрусишин Б.І.* Державно-церковні відносини: історія, сучасний стан та перспективи розвитку: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Б.І. Андрусишин, В.Д. Бондаренко. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – 282 с.
 13. *Андрусишин Б.І.* Дипломатична спроба визнання автокефальної Церкви Вселенським патріархатом в добу Української революції / Б.І. Андрусишин // Україна дипломатична. – 2004. – Вип. 5. – К., 2005. – С.649–661.
 14. *Андрусишин Б.І.* Директорія УНР і автокефалія Української православної Церкви/ Б.І. Андрусишин // Пам'ять століть. – 2004. – №6. – С.3–16.
 15. *Андрусишин Б.І.* До проблеми самовизначення галузі «освітнє право України» / Б.І. Андрусишин // П'яті юридичні читання: матеріали

- Міжнародної наукової конференції 23–24 квітня 2009 року. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – С.12–16.
16. *Андрусишин Б.І.* Освітнє право України: шлях та перспективи розвитку / Б.І. Андрусишин // Освіта. – № 50. – 8–15 грудня 2010 р. – С. 6–7.
17. *Андрусишин Б.І.* Освітнє право України: шляхи та перспективи розвитку / Б.І. Андрусишин // Освіта. – № 52. – 22–29 грудня 2010 р. – С. 11.
18. *Андрусишин Б.І.* Пам'ятки історії держави і права України. Київська Русь / Б.І. Андрусишин, А.М. Гуз. – К., 2003. – 62 с.
19. *Андрусишин Б.І.* Правова культура молоді як гарант правового суспільства / Б.І. Андрусишин // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. – Серія № 18. Економіка і право: Зб. наукових праць. – Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. – № 6. – 179 с. – С.70–73.
20. *Андрусишин Б.І.* Трансформація поняття «свободи» у політико-правових традиціях середньовічної України / Б.І. Андрусишин, С.Д. Сворака // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. – Серія № 18. Економіка і право: Зб. наукових праць. – Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – Випуск 10. — С.76–83.
21. *Андрусишин Б.І.* Формування християнського вчення про державу / Б.І. Андрусишин, В.Д. Бондаренко // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. – Серія № 18. Економіка і право: Зб. наукових праць. – Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – Випуск 8. — С.125–130.
22. *Андрусяк Т.* Олександр Лотоцький і розвиток науки українського церковного права / Т. Андрусяк // Історія релігій в Україні: Збірник наукових праць. – Київ. – Львів, 1995. – Т. 1 – С. 38–41.
23. *Аннерс Э.* Історія європейського права / Э. Аннерс; [пер. зі швед.] / Ін-т Європи. – М.: Наука, 1994. – 397 с.
24. Антологія української юридичної думки : В 6-ти т. / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. НАНУ; За заг. ред. Ю.С. Шемшученка; Упор.:

- В.Д. Бабкін, І.Б. Усенко та ін. – Київ : Юридична книга. – Т. 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права. – 2002. – 568 с.
25. *Бабій М.* Державно-церковні відносини / Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 392 с.
26. *Бабкін В.Д.* Сучасна методологія досліджень держави і права України / В.Д. Бабкін // Антологія української юридичної думки : В 10 т. / Редкол. Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. – К.: Вид. Дім «Юридична книга»: Роки видання 2005–2009// Том 10: Юридична наука незалежної України / Упорядники: В.Ф. Погорілко, І.Б. Усенко, Н.М. Пархоменко; відп. редактори Ю.С. Шемшученко, В.Ф. Погорілко. – К.: Вид. Дім «Юридична книга», 2005. – 944 с. – С. 103–116.
27. *Бабкін В.Д.* Теоретико-методологічні дослідження історії права / В.Д. Бабкін // Держава і право у світлі сучасної юридичної думки: Збірник наукових праць на пошану академіка Юрія Сергійовича Шемшученка. До 75-річчя від дня народження. – К.: Видавництво «Юридична думка», 2010. – С. 67–74.
28. *Бальжик І.А.* Відносини держави і церкви: «симфонія влад»: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / І.А. Бальжик. – О., 2007. – 19 с.
29. *Барсов Т.В.* Лекции по церковному праву, читанные в 1898/99 акад. году студентам Спб. дух. академии орд. проф. Т. Барсовым. – Спб. дух. академия, 1900. – 434 с. (Приплетены конспект и программы лекцій, читанные в Спб. дух. академии 1898/99 г.)
30. *Барсов Т.В.* Сборник действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по Ведомству православного исповедания/ Сост. Т.В. Барсов. – СПб.: Синод. тип., 1883. – 663 с.
31. *Белавин Тихон (патриарх).* Послание. 19 января 1918 г. // Український історичний журнал. – 2007. – 1. – С. 58–59.

32. *Бенешевич В.Н.* Древнеславянская Кормчая в XIV титулах без толкования / В.Н. Бенешевич. – Т. 1. – СПб., 1906. – 228 с.
33. *Бенешевич В.Н.* Сборник памятников по истории церковного права преимущественно русской церкви до эпохи Петра Великого / В.Н. Бенешевич. – Вып. 1–2: Петроград, 1915. – 386 с.
34. *Бердников И.* Основные начала церковного права православной церкви / И. Бердников. – Казань: Типо-лит. Имп. ун-та, 1902. – 404 с.
35. *Бердников И.С.* Краткий курс церковного права православной, греко-русской церкви с указанием главнейших особенностей католического и протестантского церковного права, сост. проф. И. С. Бердниковым. – Казань: Тип. Имп. ун-та, 1888.– 294 с.; Краткий курс церковного права Православной Церкви / И.С. Бердников. – Вып. 1 – Изд. 2-е – Казань, 1903. – 356 с.; – Вып. 2. – Казань, 1913. – 1413 с. (2-е изд., перераб. и доп. – Казань: Типо-лит. Имп. ун-та, 1913. – 1464 с.)
36. *Бердников И.С.* Дополнение к Краткому курсу церковного права православной Греко-русской церкви / И.С. Бердников. – Казань, 1889. – 498 с.
37. *Бердников И.С.* Каноника / И.С. Бердников // Православная Богословская Энциклопедия. – СПб., 1913. – Стлб. 422.
38. *Бехруз Шахматулла.* Еволюція ісламського права: теоретико-компаративістське дослідження: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора юрид. наук: спец. 12.00.01 «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Ш. Бехруз. – О., 2006. – 33 с.
39. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. Российское Библейское Общество.– Москва, 1995. – 350 с.
40. Біблія, або книги Святого письма Старого й Нового Заповіту : Із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена

- / Пер. проф. І.Огієнка. – Київ : Українське Біблійне Товариство, 2003. – 1166 с.
41. Большая Советская Энциклопедия. – Изд. 3. – Т. 20. – М., 1975. – С. 475.
42. *Боровой Д.Д.* Каноническое (церковное) право с позиции современного правопонимания / Д.Д. Боровой // Труды юридического факультета СевКавГТУ: Сборник научных трудов. Выпуск 2. – Ставрополь, 2004. – 216 с. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.ncstu.ru>.
43. *Боровой Д.Д.* Каноническое (церковное) право как нормативная система социально-правового регулирования: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «теория и история государства и права; история политических и правовых учений» / Д.Д. Боровой. – Ставропольский государств. унив. – Ставрополь, 2004. – 28 с.
44. *Бучма О.В.* Державно-церковні відносини сучасної України на тлі суспільно-глобалізаційних змін / О.В. Бучма // Науковий вісник Чернівецького у-ту: збірник наукових праць. – Чернівці: Рута, 2005. – Вип. 240–241. – Філософія. – С. 219–224.
45. *Бучма О.В.* Суспільство, релігія і право: функціональна взаємодія в сучасній Україні / О.В. Бучма // Релігієзнавство: навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – С. 159–178.
46. *Бучма О.В.* Акти духовної влади / О.В. Бучма // Юридична енциклопедія. – Т. 1. – К.: «Українська енциклопедія», 1998. – С. 81.
47. *Бучма О.В.* Філософсько-правові погляди Памфіла Юркевича / О.В. Бучма // Юридичні читання молодих вчених: збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції (Київ, 23–24 квітня 2004 р.). – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2004. – С. 22–25.
48. *Варьяс М. Ю.* Краткий курс церковного права: учеб. пособие / М.Ю. Варьяс. – Москва : МЗ–Пресс, 2001. – 127 с.
49. *Варьяс М. Ю.* Церковное право как корпоративная правовая система: Опыт теоретико-правового исследования / М. Ю. Варьяс // Правоведение. – 1995. – № 6. – С. 76 – 85.

50. *Варьяс М.Ю.* Церковное право в романо-германской правовой системе: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «теория и история государства и права; история политических и правовых учений» / М.Ю. Варьяс. – М., 1997. – 25 с.
51. *Васянович О. А.* Правовий звичай як форма права у сучасних правових системах: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / О.А. Васянович. – К., 2010. – 18 с.
52. *Васянович О.А.* Канонічне право: історія та сучасність / О.А. Васянович // Віче : Теоретичний і громадсько-політичний журнал. – (Спецвипуск / Верховна Рада України). – Київ, 2007. – № 18 : Всеукр. теор. й науково-практ. конф. з правozn., політології та соціології. «Трансформація політичної системи: соціальні перетворення та законодавчий процес». – Т. 4. – С. 41–42.
53. *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви. У 4 т., 5 кн. – [Репринтне відтворення видання] / І. Власовський: Нью-Йорк, Бавнд-Брук: УПЦ, 1955. – ТТ. 1–4. (Т.1. – 296 с.; Т.2. – 360 с.; Т.3. – 360 с.; Т.4., кн.1. – 368 с.; кн.2. – 400 с.).
54. *Вовк Д.* Про природу релігійного права в аспекті співвідношення права і релігії / Д. Вовк // Вісник АПН. – 2008. – № 2 (53). – С.68–78.
55. *Вовк Д.О.* Право і релігія: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Д.О. Вовк. – Х., 2008. – 20 с.
56. *Волощенко О.М.* Вітчизняні школи дослідження канонічного/церковного права/ О.М. Волощенко // Юридична біографістика: історія, сучасність та перспективи: Матеріали VIII Міжнародної конференції істориків права (м. Феодосія, 15–18 вересня 2002 р.). – Сімферополь, 2003. – С. 280–287.
57. *Волощенко О.М.* Канонічне право як окрема система права / О.М. Волощенко // Часопис Київського університету права. – 2006. – №2. – С.52–56.

58. *Волощенко О.М.* Канонічне право: природа та особливості / О.М. Волощенко // Законодавство України: проблеми та перспективи розвитку. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції (27.01. – 2.02.2006 р. м. Косів Івано-Франківської обл.). – Вип. 7. – 2006. – С. 92–94.
59. *Волощенко О.М.* Канонічне/церковне право як наука та навчальна дисципліна // Юридична наука та освіта історія, сучасність та перспективи: Матеріали ІХ історико-правової конференції (м. Рівне, 6–8 червня 2003 р.) / О.М. Волощенко. – К., 2004. – С.221–225.
60. *Волощенко О.М.* Норми церковного права в системі соціальних норм // Християнство на межі тисячоліть: економічні, правові, історичні та культурологічні аспекти: Матеріали міжнародної молодіжної науково-практичної конференції (м. Київ, 15–16 березня 2001 р.) / О.М. Волощенко. – К., 2001. – С. 178–181.
61. *Волощенко О.М.* Специфіка та своєрідність норм канонічного (церковного) права // Право в системі соціальних норм: історико-юридичні аспекти: Матеріали ХІІІ історико-правової конференції (м. Чернівці, 20–22 травня 2005 р.) / О.М. Волощенко. – Чернівці, 2005. – С. 359–364.
62. Всеобщая история государства и права: учебник / Под ред. К.И. Батыра. – М.: Юристъ, 1998. – 456 с.
63. *Гаранова Е.П.* Церковное право в правовой системе российского общества (общетеоретический и исторический аспекты): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Елена Петровна Гаранова. – Костромской государственной технической университет. – Кострома, 2004. – 241 с.
64. *Глухов В.А.* Становление церковной юрисдикции в Киевской Руси X–XI веков / В.А. Глухов // Российская юстиция. – 2006. – №3. – С. 54–58.
65. *Головащенко С.* Історія християнства: курс лекцій: навчальний посібник / С.І. Головащенко. – К: Либідь, 1999. – 352с.

66. *Горчаков М.И.* Церковное право: Краткий курс лекций: Необходимое пособие студентам при слушании лекций и для приготовления к экзаменам / М.И. Горчаков. – Изд. испр. и доп. под лич. руководством проф. – С.-Пб.: А. Ширяев, 1909. – 346 с.
67. *Греческо-русский и русско-греческий словарь: широко распространенные словосочетания; необходимые грамматические сведения: Около 22 тыс. слов* Изд. 8-е, испр./ [авт. А. Сальнова]. – Издательство: ДРОФА, Медиа, 2008. – 711 с.
68. *Григорий (Афонский) (архиеп.)*. Введение в каноническое право Православной Церкви: По учению отечественной канонической школы XIX–XX веков / Григорий Афонский. – Киев, 2001. – 58 с.: – портр.
69. *Гримич М.В.* Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття / М.В. Гримич; КНУТШ. – Київ : Арістей, 2006. – 560 с.
70. *Грушевський М.* З історії релігійної думки на Україні/ М. Грушевський. – К.: Освіта, 1992. – 192 с.
71. *Давид Р.* Основные правовые системы современности: пер. с фр. В.А. Туманова / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози. — М.: Междунар. отношения, 1999. — 316 с.
72. *Держава і право у світлі сучасної юридичної думки: Збірник наукових праць на пошану академіка Юрія Сергійовича Шемшученка. До 75-річчя від дня народження.* – К.: Видавництво «Юридична думка», 2010. – 456 с.
73. *Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки.* Випуск 33. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. – 690 с.
74. *Деркач С.Ф.* Историческое развитие церковных канонических постановлений. Принцип «временности» и «неизменяемости» канонов: дис... канд. богословия / С.Ф. Деркач. – К., Печерская Лавра, 2006. – 152 с.

75. Деяния Вселенских соборов (изданные в русском переводе при Казанской Духовной Академии). – Казань: типогр. Губернского правления, 1859. – 358 с.
76. Джероза Л. Церковне право / Л. Джероза; [пер. з нім. Н. Щиглевської]. – Львів: Монастир Монахів Студитського Уставу. Видавничий відділ "Свічадо", 2001. – 336 с.
77. Джероза Либеро. Каноническое право в католической церкви. [Пер. с итал.] / Либеро Джероза. – М., 1996. – 379 с.
78. Дигесты Юстиниана. Избр. Фрагменты в пер. и с примеч. И.С. Перетерского / АН СССР, Ин-т гос. и права; отв. ред. Е.А. Скрипилев. – М.: Наука, 1984. – 456 с.
79. Дорская А.А. Место церковного права в системе права Российской империи / А.А. Дорская // Правоведение. – 2006. – №4. – С. 237–247.
80. Дорская А.А. Церковное право в системе права Российской империи конца XVIII – начала XX вв.: автореф. дис. на соискание уч. степени докт. юрид. наук: спец. 12.00.01 «теория и история государства и права; история политических и правовых учений» / А. А. Дорская. – М, 2008. – 40 с.
81. Дорская А.А. Церковное право в системе юридического образования России конце XVIII – XX вв. / А.А. Дорская // Правоведение. – 2005. – №3. – С. 217–227.
82. Достдар Р.М. Рецепція принципів візантійської Еклоги сучасним сімейним та спадковим законодавством України: автореф. дис... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Р.М. Достдар; Одес. нац. юрид. акад. — О., 2005. – 20 с.; Достдар Р.М. Рецепція принципів візантійської Еклоги сучасним сімейним та спадковим законодавством України: дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Руслана Миколаївна Достдар. – О., 2005. – 179 с.

83. Древнерусские письменные источники X–XIII вв. / Под ред. Я.Н. Щапова. – М., 1991. – 80 с.
84. Другі юридичні читання: збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції (Київ, 18 травня 2005 р.). – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. – 712 с.
85. Енциклопедія українознавства: Перевидання в Україні / Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові. – Репринтне відтворення видання 1955–1984 років. – Львів. – Т. 3: 3–К. – 1994. – С. 801–1200: іл. – Передрук з Енциклопедія українознавства. Словарна частина, 3. Гол. ред. Володимир Кубійович, вид-во «Молоде життя»: НТШ.
86. *Ерде Петер*. Богословське обґрунтування церковного права / Ерде Петер // Сопричастя: Міжнародний богословський часопис. – №4: Канонічне право – Львів: Свічадо, 2000. – С. 3–22.
87. *Жоль К. К.* Философия и социология права: учеб. пособие / К.К. Жоль. – К.: Юринком Интер, 2000. – 480 с.
88. З іменем Святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: у 2 кн. / [Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський]. – Київ: Заповіт. – Кн. 1. – 1994. – 398 с.: іл.; Кн. 2. – 1994. – 480 с., [9 л. іл.].
89. *Задорожний Ю.А.* Римське право – доктринальна першооснова права та юридичної науки в країнах романо-германської правової сім'ї та України: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Ю.А. Задорожний. – К., 2008. – 21 с.
90. *Заикина И.В.* Правовое положение монастырей в российской империи XVIII – начала XX вв. (государственно-правовой и канонический аспект): автореф. дис. на соискание уч. ступени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «теория и история государства и права; история политических и правовых учений» / И.В. Заикина. – Ростов-на-Дону, 2004. – 23 с.

91. *Заозерский Н.* Историческое обозрение источников права православной церкви. – Выпуск 1 (Канонические источники) / Н. Заозерский. – Москва, 1891. – 237 с.
92. *Заозерский Н.А.* Право православной греко-восточной русской церкви как предмет специальной юридической науки / Н.А. Заозерский. – Москва: типогр. М.Т. Волчанинова, 1888. – 241 с.
93. *Иоанн, игумен (Соколов).* Опыт курса церковного законоведения. Архим. Иоанна. – Т. 1. – Разд. 1 – Спб.: Тип. Фишера, 1851. – 515 с.; Вып. 2 – Разд. 2 – Спб.: Тип. Фишера, 1851. – 593 с. (Т. I–II. – Спб., 1852.).
94. *Лларіон, митрополит Вінніпегу та всієї Канади.* Українська церква: Нариси з історії УПЦ: (У 2 т.). Т. 1–2 / Лларіон, митрополит; За ред. прот. С. Ярмуся. – 2-ге вид., поправлене й доп. – Вінніпег: Консисторія УГП Церкви в Канаді, 1982. – 366 с.: портр. – (Видається з нагоди 1000-річчя хрещення України).
95. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Фонд «Київська духовна академія» (далі – Ф. 160). – № 679. – Лашкарев. Програма и курс лекцій по церковному праву. 1897/8 гг.
96. ІР НБУВ. – Ф. 160. – № 1636. – Лашкарев Петр Александрович?/ Лекции по каноническому праву, читанные студентам Киевской духовной академии / 9 тетр.– (Запись Ф.И. Титова, удостоверяющая авторство).
97. ІР НБУВ. – Ф. 160. – № 2592. – Програма лекцій по церковному праву на 1899/1900 учебный год.
98. ІР НБУВ. – Ф. 160. – № 2630. – Конспект лекцій по церковному праву, прочитанных студентам Киевской духовной академии в 1908/9 уч. г. (+1912 уч.г.) – [Отпечатан на стеклографе; нет конца]. – 168 лл.
99. ІР НБУВ. – Ф. 160. – № 956. – Конспект лекцій по церковному праву. XIX в.
100. *Ісіченко І.* Історія Христової Церкви в Україні: Курс лекцій для вищих духовних шкіл / І. Ісіченко. – Харків: Акта, 2003. – 472 с.

101. *Ісіченко І., архієп.* Загальна церковна історія. Курс лекцій для вищих духовних шкіл / І. Ісіченко. – Харків, 2001. – 608 с.
102. Історія релігії в Україні: У 10 томах / Укр. асоціація релігіє знавців. Від. Релігієзнавства ін-ту філософії НАН України. Т.2. Українське православ'я / За ред. П. Яроцького. – Київ: український центр духовної культури, 1997. – 376 с.
103. Історія України-Руси Михайла Грушевського. – Київ, 1936. – (Репринтне видання): Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський. – [Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін.]. — К.: Наук. думка, 1991.
104. Історія християнської церкви на Україні / О.С. Онищенко. – К. 1992. – 102 с.
105. *Калліст (Уер), митрополит.* Православна Церква/ Митрополит Калліст (Уер) /Пер. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА. – 2009. – 384 с.
106. *Каспер Вольтер.* Ісус Христос / Вольтер Каспер / Пер. з нім. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2008. – 424 с.
107. Катехизис Петра Могили: Оригінал 1645 року / Упор.: Аркадій Жуковський., перек.: Валерія Шевчука.; Наукове товариство ім. Шевченка в Європі. – Київ-Париж: Воскресіння, 1996. – 288с., іл – Бібліогр.:с. 282–285.
108. *Киридон А.* Час випробувань: держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років / А. Киридон. – Тернопіль, 2005. – 384 с.
109. Книга Правил Святых Апостол, Святых Соборов Вселенских и помесных и Святых Отец. – М., Издание Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 1992. – 481 с.
110. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. / (Офіційний сайт Верховної Ради України): [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua/cdi-bin/laws>.

111. *Короткий В.* Кризь терни до зірок: 160-літній поступ Київського університету / В. Короткий, В. Ульяновський // З іменем Святого Володимира : Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: у 2 кн. / [Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський]. – Київ : Заповіт.– 1994. – Кн. 1. – С 5–24.
112. *Крайній К.К.* Історики Києво-Печерської Лаври ХІХ – початку ХХ століть/ К.К. Крайній. – К.: ТОВ Університетське видавництво «Пульсари», 2000. – 240 с.: іл.
113. *Красножен М. Е.* Краткий очерк церковного права / М.Е. Красножен. – Юрьев, 1900. – 160 с.
114. *Красножен М.* Указатель литературы церковного права по 1910 г. / М. Красножен. – Юрьев, 1911. – 46 с.
115. Краткое изложение канонического права единой, святой, соборной и апостольской церкви составленное Андреем Шагуною. – СПб.: Тип. Деп. Уделов, 1872. – 637 с.
116. *Ктитарёв И., прот.* Лекции по церковному праву, читанные на русском юридическом факультете в Праге. Издание русской юридической секции / И. Ктитарев. – Прага, 1922. – 247 с.
117. *Кушинська Л.А.* Звичаєве право та його еволюція у східнослов'янському суспільстві (VI–ХІ ст.): Монографія / Л.А Кушинська. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. – 140 с.
118. *Ластовський В.В.* Історія православної церкви в Україні наприкінці 17 у 18-му ст.: історіографічні аспекти: Монографія/ В.В. Ластовський / КНУТШ; Нац. Києво-Печерський історико-культурний заповідник; Валерій Ластовський. – Київ: Логос, 2006. – 278 с.
119. *Ластовський В.В.* Канонічне право: особливості еволюції в Україні в епоху феодалізму / В.В. Ластовський; Черкаський інститут управління; Українське історичне товариство. – Черкаси, 2002. – 24с.

120. *Лашкарев П.* Изъ чтений по церковному праву. Памятники церковнаго права с IV по IX века / П. Лашкарев // Труды Киевской Духовной Академии. – Октябрь.– 1886.– С. 224–225.
121. *Лашкарев П.* Изъ чтений по церковному праву / П. Лашкарев // Труды Киевской Духовной Академии. – Киев, 1886. – Т. III. – Гл. 3. – № 10. – С. 181–227; № 11. – С. 341–404.
122. *Лашкарев П.* Изъ чтений по церковному праву / П. Лашкарев // Труды Киевской Духовной Академии. – Киев, 1886, № 8. – С. 495–552, Т. 3 – № 9 – С. 43–96.
123. *Лашкарев П.* Обь отношеніи древній христіанской Церкви к римському государству. Речи, читанія въ торжественном собраніи Кіевской духовной Академіи 28–го сентября 1873 г. проф. П. Лашкаревымъ. – 1873. – Т. III. – №10. – С. 1–36.
124. *Лашкарев П.* Особенности права Церкви Православной как предмета науки в ряду других юридических наук/ П. Лашкарев // Юридический весник. – 1886. – Т. 1 – С. 4–5.
125. *Лашкарев П.* Право церковное в его основах, видах и источниках / П. Лашкарев. – К., 1886. – 224 с.
126. *Левчук М.* Кримінальна юрисдикція церковного суду в Київській Русі / М. Левчук // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. – Серія «Економіка і право». – Вип. 5. – К., 2007. – С. 148–157.
127. *Левчук М.* Ханські ярлики як історичне джерело права / М. Левчук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Серія: Юридичні науки. – Вип. 72/73. – Київський університет: 2006. – С. 38–41.
128. *Левчук М.В.* Сутність церковного суду в Київській Русі / М.В. Левчук // Держава і право : збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – Київ, 2008. – Вип. 40. – С. 102–108.

129. *Левчук М.В.* Церковний суд у Київській Русі (історико-правове дослідження): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / М.В. Левчук. – КНУТШ. – Київ, 2010. – 207 с. – Бібліогр.: С. 183–207. *Левчук М.В.* Церковний суд у Київській Русі (історико-правове дослідження) [Текст]: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юридичних наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Левчук Марія В'ячеславівна; КНУ ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – 22 с.
130. *Липинський В.* Релігія і церква в історії України: [(Передрук статей з «Америки»). — Нью Йорк: Накладом Вид-ва Корпорацій «Булава», 1956. — 111с.]/ В. Липинський. – К., 1993. – 127 с.
131. *Лотоцький О. Г.* Українські джерела церковного права / проф. О. Лотоцький. – Варшава : [Український Науковий Інститут], 1931. – 318 с.
132. *Лотоцький О.* Українські джерела церковного права / Репринтне видання. – Варшава, 1931р. / О.Лотоцький. – Видавництво св. Софії УПЦ в США, Бавдн Брук – Нью-Йорк, 1984.– 2-е вид. – 306 с.
133. *Лотоцький О.* Церковно-правні основи автокефалії / О. Лотоцький. – Варшава: Друкарня синодальна, 1931.– 71 с.
134. *Луць Л.А.* Сучасні правові системи світу / Л.А. Луць. – Навчальний посібник – Львів: юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. – 234 с.
135. *Максимов В.В.* Деякі колізійні питання міжнародного права щодо культурних цінностей / В. Максимов // Колізії у законодавстві України: проблеми теорії та практики. – К., 1996. – С. 117–118.
136. *Максимов В.В.* До питання про правові підстави повернення культурних цінностей / В. Максимов // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – Вип. 10. (Матеріали науково-практичного симпозіуму «Правові аспекти реституції культурних цінностей: теорія і практика». – Київ, грудень 1996 р.) – К., 1997. – С.160–163.

137. *Максимов В.В.* Правова охорона культурних цінностей в Конвенціях ЮНЕСКО: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.11 «міжнародне право» / В.В. Максимов. – К., Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 1997. – 16 с.
138. *Мальшевский И.* Киевские церковные соборы / И. Мальшевский. – К., 1884. – 52 с.
139. *Мальшевский И.* Киевские церковные соборы // Труды Киевской Духовной Академии. – К., 1884. – № 12. – С 487–538.
140. Митрополит Андрій Шептицький: життя і діяльність. Церква і церковна єдність. Документи і матеріали. 1899–1944.– Т.1.– Львів: Свічадо, 1995.– 523 с.
141. *Мицик Ю.* З нових документів до біографії св. Петра Могили // Україна 17 століття: суспільство, філософія, культура : Збірник наукових праць на пошану пам'яті професора Валерії Михайлівни Нічик / Нац. ун-т "Києво-Могилянська акад."; Ред.-упоряд.: Л. Довга, Н. Яковенко; Редкол.: М. Попович, Є. Бистрицький, В. Брюховецький. – Київ : Критика, 2005. – С.376–386;
142. *Міма І.В.* Релігійно-правові норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / І. В. Міма. – К., 2008. – 20 с.
143. *Міма І.М.* Визначення поняття, змісту та місця канонів у системі релігійних норм / І. М. Міма // Правова держава. – 2006 – Вип. 17. – С. 407–415.
144. *Міма І.М.* Характеристика релігійних норм як різновиду соціальних норм/ І. М. Міма // Держава і право. – №43. – С. 133–139.
145. *Місевич С.В.* Біблія як джерело канонічного права / С.В. Місевич // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наукових праць. – Вип. 75: Правознавство. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 27–31.

146. *Місевич С.В.* Біблія як фундаментальне джерело канонічного права православної церкви / С.В. Місевич // Біблія і культура: зб. наукових статей. – Вип. 2. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 204–208.
147. *Місевич С.В.* Джерела канонічного права (теоретико-правовий аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Одеська національна юридична академія. — О., 2005. — 19 с.; дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01/Місевич Сергій Васильович – Одеса, 2005. – 185 с.
148. *Місевич С.В.* Канонічне право як окрема специфічна система права / С.В. Місевич // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Україна: поступ у майбутнє (спецвипуск). – К., 2000. – С. 267–270.
149. *Місевич С.В.* Матеріальні джерела канонічного права / С.В. Місевич // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наукових праць. – Вип. 147: Правознавство. – Чернівці: Рута, 2002. – С. 23–27.
150. *Місевич С.В.* Особливості систематизації норм канонічного права / С.В. Місевич // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наукових праць. – Вип. 91: Правознавство. Чернівці: Рута, 2000. – С. 5–9.
151. *Місевич С.В.* Поняття джерел канонічного права / С.В. Місевич // Ерліхівський збірник юридичного факультету Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича. – Вип. 3. – Чернівці: Рута, 2002. – С. 117–120.
152. *Місевич С.В.* Правовий звичай як джерело канонічного права східної християнської церкви / С.В. Місевич // Наукові записки. – Серія «Право». – Вип. 5. – Острог, 2004. – С. 261–267.
153. *Місевич С.В.* Специфіка джерел канонічного права православної церкви як теоретико-правова проблема / С.В. Місевич // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наукових праць. – Вип. 55: Правознавство. – Чернівці: Рута, 1999. – С. 12–15.

154. *Місевич С.В.* Українські джерела канонічного права / С.В. Місевич // Теоретичні та практичні проблеми становлення правової держави в Україні. – Вип. 2. Матеріали доповідей і тези виступів наукової конференції викладачів, аспірантів та студентів юридичного факультету Чернівецького державного університету ім. Ю. Федьковича (4–5 травня 1995 р.). – Чернівці, 1995. – С. 91–95.
155. *Місевич С.В.* Юридична доктрина (тлумачення визначних каноністів) як джерело канонічного права / С.В. Місевич // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наукових праць. – Вип. 154: Правознавство. – Чернівці: Рута, 2002. – С. 37–40.
156. Могила П. Православное исповедание Петра Могилы. – [Чернигов?], 1712. – 4–19, 177, 27 л. ; Могила П. Православное исповедание Петра Могилы, 1887. – 304 с.
157. *Мозгова Н.Г.* Київська Духовна Академія, 1819–1920: Філософський спадок / Н.Г. Мозгова. – К.: Книга, 2004. – 320 с.
158. *Момотов В.В.* Формирование русского средневекового права IX–XIV в. / В.В. Момотов. – М.: Зерцало, 2003. – 416 с.
159. *Момотов В.В.* Формирование русского средневекового права в IX–XIV вв.: автореф. дис. на соискание науч. степени доктора юрид. наук / В.В. Момотов. – М., 2003. – 40 с.
160. Науковий часопис НПУ ім. М. Драгоманова / серія 18 «Економіка і право»: збірник наукових праць. – Випуск 9. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – 188 с.
161. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова / серія 18 «Економіка і право»: збірник наукових праць. – Випуск 2. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. – 161 с.
162. *Нижник Н.С.* Правовое регулирование брачно-семейных отношений в контексте эволюции государственно-правовой системы России (IX–XX вв): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Надежда Степановна Нижник. – Санкт-Петербург, 2003. – 492 с.

163. *Никодим, еп. Далматинский (Милаш)*. Правила Православной Церкви с толкованиями/ Никодим Милаш: В 2 т. – М., 1996. – Т. 1. – 648 с.
164. *Никодим, еп. Далматинско-Истрийский (Милаш)*. Православное церковное право: Составлено по общим церковно-юридическим источникам и частным законам, действующим в автокефальных церквях / Никодим Милаш; [пер. с сербского М.Г. Петрович]. – СПб.: В.В. Комаров, 1897.– 728 с
165. *Нічик В.М.* Петро Могила в духовній історії України / В.М. Нічик. – Київ : Український центр духовної культури, 1997. – 328 с.+16 с. вкл.;
166. Номоканон: [фотопередрук] / видання 3-є митрополита Петра Могили ; фотопередрук Олекси Горбача. – Рим : [б.в.], 1989. – 206 с.
167. *Огієнко І.І.* Українська церква : Нариси з історії Української православної церкви. У 2-х томах / І.І. Огієнко. – Київ : Україна. – Томи перший і другий. – 1993. – 284с. – Передрук з: Огієнко І. Українська церква. Прага, 1942. Т. 1–2.
168. *Огірко Р.С.* Світоглядне право – інститут конституційного права України / Р.С. Огірко // Науковий часопис НПУ ім. М. Драгоманова / серія 18 «Економіка і право»: збірник наукових праць. – Випуск 6. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. – С. 89–95.
169. *Огірко Р.С.* Співвідношення держави і права: проблема світоглядного обґрунтування / Р.С. Огірко // Науковий часопис НПУ ім. М. Драгоманова / серія 18 «Економіка і право»: збірник наукових праць. – Випуск 8. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – С. 146–151.
170. *Озель В.І.* Вплив християнства на формування сімейного права за часів княжої доби / В.І. Озель // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – Київ, 2007. – Вип. 37. – С. 150–155;

- Озель В.І.* Вплив норм канонічного права православної церкви на формування та розвиток українського сімейного права [Текст] : (історико-правовий аспект) / В. Озель // *Право України.* – 2010. – № 1. – С. 169–174.
171. *Оніщенко Н.М.* Правова система і держава в Україні: Монографія / Н.М. Оніщенко. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – 132 с.
172. *Оніщенко Н.М.* Правова система: проблеми теорії: Монографія/ Н.М. Оніщенко. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – 352 с.
173. *Остроумов М.* Очерк православного церковного права / М. Остроумов. – Харьков, 1893.– 672 с.
174. П'яті юридичні читання: матеріали Міжнародної наукової конференції 23–24 квітня 2009 р.). – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – 493 с.
175. *Павлов А.* Номоканон при Большом Требнике / А.Павлов. – М., 1897. – 520 с.
176. *Павлов А.С.* «Книги законные», содержащие в себе, в древнерусском переводе, византийские законы земледельческие, уголовные, брачные и судебные / издал вместе с греч. подлинниками и с историко-юрид. введением А.С. Павлов // Отд. русского языка и словесности АН. – Сборник 38, № 3. – Спб.: Тип. Имп. Акад. Наук, 1885. – 92 с.
177. *Павлов А.С.* Курс церковного права / А.С. Павлов. – Св. Троице-Сергиева Лавра, 1902. – 539 с.
178. *Павлов А.С.* Сокращенный курс церковного права.– З.О.П. А.С. Павлова. – М., 1869.– 624 с.
179. Памятники древне-русского канонического права. – Ч.І. (Памятники XI–XV вв.). – Изд II. – Спб.: Русская историческая библиотека, издаваемая Императорской Археографической Комиссией,

1908. – Т. VI. – 446 с.; Памятники древне-русского канонического права . – Ч. 2. – Вып. 1. – Издание археографической комиссии. – Петроград, 1920. – 102 с.
180. Памятники русского права / Юшков С.В. – М., 1953. – 443 с.
181. *Пархоменко Н.М.* Джерела права як сутнісна характеристика типу правових систем / Н.М. Пархоменко // Вступ до теорії правових систем. – К.: Видавництво «Юридична думка», 2006. – С. 57–77.
182. *Пархоменко Н.М.* Джерела права: проблеми теорії та методології / Н.М. Пархоменко. – К.: Видавництво «Юридична думка», 2008. – 336 с.
183. *Пархоменко Н.М.* До проблеми формування вітчизняних концепцій праворозуміння у середині ХІХ – початку ХХ століття // Університетські наукові записки. – Хмельницький: Часопис Хмельницького університету управління та права, 2006. – № 2(18)6. – С. 13–20.
184. *Пархоменко Н.М.* Правова система, система права, джерела права / Н.М. Пархоменко // Порівняльне правознавство (теоретико-правове дослідження). – К.: Видавництво «Юридична думка», 2007. – С. 348–371.
185. *Певцов В. Г.* Лекции по церковному праву / В.Г. Певцов. – С-Петербург: Типо-литография С.-Петербургской одиночной тюрьмы, 1914. – 240 с. (с табл.)
186. *Перетерский И. С.* Дигесты Юстиниана / И.С. Перетерский. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1956. – 131 с.
187. *Петр (Л'юилье), архиеп.* Правила первых четырех Вселенских соборов/ П. Л'юилье: [авториз. пер. с франц.]; Под ред. прот. В. Цыпина. – М., Изд. Сретенского м-ря, 2005. – 528 с.
188. *Петришин О.В.* Верховенство права в системі правового регулювання / О.В. Петришин // Держава і право у світлі сучасної юридичної думки: Збірник наукових праць на пошану академіка Юрія Сергійовича Шемшученка. До 75-річчя від дня народження. – К.: Видавництво «Юридична думка», 2010. – С. 74–84.

189. *Петрунь Ф.* Ханські ярлики на українській землі (До питання про татарську Україну) // Східний Світ. – N 2. – 1928. – С. 170–187.
190. *Пилипчук В.Г.* Глобалізація, безпека і право: український вимір / В.Г. Пилипчук // П'яті юридичні читання: матеріали Міжнародної наукової конференції 23–24 квітня 2009 р.). – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – С. 42–47.
191. *Пилипчук В.Г.* Глобальні виклики і загрози та роль держави і права у їх подоланні// В.Г. Пилипчук/ Четверті юридичні читання: матеріали Міжнародної наукової конференції 3–4 квітня 2008 р. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. – С. 7–11.
192. Полный церковнославянский словарь. Прот. Г. Дьяченко / Репринтное воспроизведение издания 1900 г. – Москва, 1993. – 1120 с.
193. *Полонська-Василенко Н.Д.* Історія України: у 2 т. / т.1 До середини XVII століття / Н.Д. Полонська-Василенко. – 2 вид. – Київ: Либідь, 1993 – 640 с.; т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. 2 вид. – Київ: Либідь, 1993 – 606 с.
194. *Поспішил В. Д.* Східне Католицьке Церковне право: Згідно з Кодексом Канонів Східних Церков: [Монастир Монахів Студійського Уставу] / В. Поспішил. – Львів : Свічадо, 1997. — 615 с.
195. Правила Вселенских Соборов Православной Церкви. – [Електронний ресурс]: Режим доступу: www.panteleimon.info/index.php?newsid=18/ А також: Правила святых Вселенских соборов с толкованиями. – Ч. I. Правила соборов 1–7. – Издание Московского общества любителей духовного просвещения, 2001. – 1438 с.
196. Правила Православной Церкви с толкованиями Никодима, епископа Далматинско-Истринского. – Т. 1. – Изд. Свято-Троицовой Сергиевой Лавры, 1996. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.wco.ru/biblio/boks/pravila_ap1/main.htm.

197. Правила святых Вселенских соборов с толкованиями. – Ч. I. Правила соборов 1–7. – Издание Московского общества любителей духовного просвещения, 2001. – 1438 с.
198. Право і релігія: Збірник матеріалів та нормативно-правових актів / Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи; Академія правових наук України; Київський регіональний центр; НДІ приватного права і підприємництва; Закарпатська філія МАУП/ В.В. Костицький (ред.). — К., 2000. — 116 с.
199. Православный съезд в Мюнхине // Вестник Германской Епархии РПЦ за границей. – №2/2000.–15 мая 2000. – [Електронний ресурс]: Режим доступу:<http://www.rocor.de/Vestnik/20002/html/sjezd.htm>
200. *Рацінгер Йосиф (Венедикт XVI)*. Ісус з Назарету. Від хрещення в Йордані до Преображення / Йосиф Рацінгер / Пер. з нім. О. Конкевича. – Жовква: Місіонер, 2009. – 412 с.
201. Релігієзнавчий словник / за ред. А. Колодного і Б. Лобовика. – Київ, Четверта хвиля. – 1996 .– 392 с.
202. *Савчук С.В.* Церковні канони в теорії і практиці/ С.В. Савчук. – Вінніпег, 1995. – 94 с.
203. *Сагулин Е.* Принципы применения икономии и акривия в Православной Церкви: дис. ... канд. богословия / Е. Сагулин. – Киев, Печерская Лавра, 2005. – 156 с.
204. Сборник правил Православной Церкви (в 2-х томах), с толкованиями еп. Никодима. – [Електронний ресурс]: Режим доступу:www.wco.ru/biblio/boks/pravila_ap1/main.htm.
205. Світова класична думка про державу і право: навч. посібник / Є.Ф. Безродний. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 400 с.
206. *Серафім (Слобідський), прот.* Закон Божий: підручник для сім'ї та школи / Серафім Слобідський. – Вид. 3. – Київ: Вид. відділ УПЦКП, 2003. – 654 с.

207. *Сімейний кодекс України // Відомості Верховної Ради (ВВР). 2002.– № 21–22 (з наступними змінами).*
208. *Скакун О.Ф. Теория государства и права / О.Ф. Скакун. – Харьков: «Консум», 2000. – 703 с.*
209. *Скворцов И.М. Записки по церковному законоведению / И.М. Скворцов. – Киев: Унив. Тип., 1861, – 3-е изд. – 288 с.*
210. *Скрипнюк О. Давньоукраїнська Церква і формування правової системи Київської Русі / О. Скрипнюк // Український богослов. – 2003. – №2. – С. 236–253.*
211. *Скрипнюк О.В. Місце і значення церковного права у формуванні правової системи Київської Русі/ О. Скрипнюк // Наукові записки: Зб. наук. Праць. – Вип. 1. – Острог, 2000. – С. 20–44.*
212. *Соколов Н.К. Из лекций по церковному праву. Вып. 1: Введение в церковное право / Н.К. Соколов. – М.: Унив. тип., 1875. – 359 с.*
213. *Соколов Н.К. О влиянии церкви на историческое развитие права / Н.К. Соколов. – М., 1870. – 103 с.*
214. *Срезневский И.И. Обзорение древних русских списков Кормчей книги / И.И. Срезневский // Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – Т.65. – СПб., 1897. – С.16–48.*
215. *Стратилатов И. А. Древность и важность Апостольских правил. / И.А. Стратилатов. СПб., 1996. – 127 с.*
216. *Суворов Н. Об юридических лицах по римскому праву/ Н. Суворов. – Ярославль, 1892. – 299 с.; изд. 2-е доп. и испр., М.: Печатня Снегиревой, 1900. – 352 с.*
217. *Суворов Н. Объем дисциплинарного суда и юрисдикции церкви в период Вселенских Соборов / Н. Суворов. — Ярославль, 1884. — 396с.*
218. *Суворов Н. С. Учебник церковного права / Н.С. Суворов. – Ярославль, типо-литография Е.Г.Фальк, 1898. – 601 с.; 4-е изд. – 1912. – 530 с.; 5-е изд. – М.: А.А. Карцев, 1913. – 535 с.*

219. *Суворов Н.С.* Курс церковного права / Н.С. Суворов. – Ярославль: Типо-лит. Г. Фальк, 1889. – 369с.; 1890. – 515 с; 1898.– 370 с.
220. *Суворов Н.С.* Церковное право как юридическая наука / Н.С. Суворов // Юридический Вестник. – Москва. – 1888. – Август. – Т. XXVIII. – С. 522–545.
221. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
222. *Толкачова Н.Є.* Вплив християнських релігійних норм на генезис давньоруського кримінального права / Н.Є. Толкачова // Бюлетень Міністерства Юстиції України. – К.,1997. – № 9. – С. 12–22.
223. Требник Митрополита Петра Могили : У 2-х томах / Складено Петром Моголою. – Київ : Інформаційно-видавничий центр української православної церкви. – Том 1–2. – 1996. – 872 с.+816 с. – Репринтне видання «Євхологіон альбо Молитвослов или Требник» 1646 р.; Назва на спинці: Євхологіон / Петро Могила.
224. Треті юридичні читання: матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 25–26 квітня 2007 р.). – Т.1. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – 237 с.
225. Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн.2. Правова охорона культурних цінностей / Відп. ред.: Ю.С.Шемшученко, В.І. Акуленко. – К.: Юрінком Інтер, 1997. — 864 с.
226. Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн.2. Правова охорона культурних цінностей / Відп. ред.: Ю.С.Шемшученко, В.І. Акуленко. – К.: Юрінком Інтер, 1997. — 864 с.
227. *Ульяновський В.* Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради): Навч. посібник / В.І. Ульяновський. – К.: Либідь, 1997. – 200 с.

228. *Ульяновський В.* Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського): Навч. посібник / В.І. Ульяновський. – Київ : Либідь. – 1997. – 320 с.
229. *Ульяновський В.І.* Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібник: У 3-х книгах. – Кн. 1. Середина XV – кінець XVI століття / В.І. Ульяновський. – К.: Либідь, 1994. – 179 с.
230. *Федоренко Т.* Розвиток церковної юрисдикції як динамічний аспект давньоруської правової системи / Т. Федоренко // Держава і право: зб. наук праць / Юридичні і політичні науки . – Вип. 7: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2000 – С. 82–92.
231. *Федоренко Т.М.* Вплив християнства на формування правової системи Київської Русі з кінця X по 40-ві роки XIII століття: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Т.М. Федоренко. – К., КНУ ім. Т. Шевченка, 2001. – 18 с.; *Федоренко Т.М.* Вплив християнства на формування правової системи Київської Русі з кінця X по 40-ві роки XIII століття: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01/ Т.М. Федоренко. – Київ, 2001– 190 с.
232. *Федоренко Т.М.* Місце церковного права у правовій системі Давньої Русі X – першої третини XIII ст. // Вісник Київського Національного Університету ім. Т. Шевченка. (Юрид. науки). – Вип. 39. – Київ, 2000 – С. 38 – 42.
233. *Харитонов Є.О.* Рецепція римського приватного права (теоретичні та історико-правові аспекти): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора юрид. наук: спец. 12.00.01 «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Є.О. Харитонов. – О., 1997. – 50 с.
234. *Хижняк З.* Києво-Могилянська Академія / [Текст]. З.І. Хижняк, В.К. Маньківська. – 2-е вид. доп. і переробл. – К.: Києво-Могилянська Академія, 2008. – 202 с.

235. Христианство: Энциклопедический словарь: В 3 т. / С.С. Аверинцев и др. (глав. ред.) – М.: Большая Российская Энциклопедия, 1993. – Т.1:А–К. –1993. – 863 с.; Т. 2: Л–С. – 1995. – 671 с.; Т.3: Т–Я. – 1995. – 783 с.
236. *Цветкова Ю.В.* Візантійські церковні джерела правових норм Єфремівської кормчої / Ю.В. Цветкова // Держава і право: Зб. наук. праць. Юрид. і політичні науки. Вип. 17.– К., 2002.– С. 53–58.
237. *Цветкова Ю.В.* Єрфемівська Кормча – джерело права Київської Русі (кінець XI – початок XII ст.): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ю.В. Цветкова. – КНУТШ. – Київ, 2003 – 209 с.
238. *Цыпин В. А., прот.* Церковное право / В. Цыпин. – М.: Издат-во МФТИ. – 1994. – 440 с.; *Протоиерей Владислав Цыпин.* Каноническое право/ В. Цыпин. – М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2009. – 864 с.
239. *Чанышев А. Н.* Курс лекций по древней философии / А.Н. Чанышев. – М., 1981. – 374 с.
240. Четверті юридичні читання: матеріали Міжнародної наукової конференції 3-4 квітня 2008 р. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. – 476 с.
241. *Шагуна А.* Краткое изложение канонического права единой, святой, соборной и апостольской Церкви / А. Шагуна. – СПб, 1872. – 637 с.
242. *Шевченко О.О.* Історія держави і права зарубіжних країн: Хрестоматія для студентів юрид. вузів та факультетів / О.О. Шевченко. – К.: Вентурі, 1998. – 176 с.
243. *Шемшученко Ю.С.* Вибране / Ю.С. Шемшученко. – К.: ТОВ Видавництво «Юридична думка», 2005. – 592 с. (+ фотоархів).
244. *Шемшученко Ю.С.* Галузі права // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. Шемшученко (від ред.) та ін. – К.: «Укр. Енцикл.», 1998. – Т. 1: А–Г. – 624 с.
245. *Шемшученко Ю.С.* На перехресті століть. Вибрані праці / Ю.С. Шемшученко. – К.: ТОВ Видавництво «Юридична думка», 2010. – 608 с., іл.

246. *Шип Н. А.* Джерела з історії вищої духовної освіти в Україні (XIX–початок XX ст.) / Н.А. Шип // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ: Інститут історії України НАН України. – 2002. – №5. – С.100–104.
247. *Шип Н.А.* Київська Духовна академія – центр вищої духовної освіти Наддніпрянської України (XIX – поч. XX ст.)/ Н.А. Шип // Український історичний журнал. – 1999 – №2. – С. 67–69.
248. Шості юридичні читання: матеріали Міжнародної наукової конференції, 22–23 квітня 2010 р. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – 381 с.
249. *Щапов Я. Н.* Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII веках / Я.Н. Щапов. М.: Наука, 1978. – 291 с.
250. *Щапов Я.Н.* Княжеские уставы и церкви Древней Руси XI–XIV веков / Я.Н. Щапов. – М.: Наука, 1972. – 338 с.
251. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. Шемшученко (від. ред.) та ін. – К.: «Українська енциклопедія», 1998. – Т. 1: А–Г. – 624 с.: іл.; Юридична енциклопедія. В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова колегії) та ін. – К.: «Українська енциклопедія», 2001. – Т. 3: К–М, 792 с.; К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. – Т. 6 – С. 359; Т. 4 – С. 32–33.
252. Юридичні читання молодих вчених: зб. матеріалів Всеукраїнської наукової конференції (Київ, 23–24 квітня 2004 р.). – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2004. – 450 с.
253. *Ярмол Л.В.* Свобода віросповідання людини: юридичне забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Л.В. Ярмол. – О., 2003. – 19 с.

Додаток А.

Пропозиції по вдосконаленню чинного законодавства щодо реституції культового (церковного) майна в Україні.

I. Актуальність питання правового забезпечення процесу реституції культового (церковного) майна в Україні.

Цінності привнесені християнством справили значний вплив на загальну та правову культуру суспільства¹. На основі об'єднання комплексу світських і духовних (культурних) цінностей, які становлять основу морального світосприйняття людини, були сформовані гармонійні державно-церковні взаємовідносини.

В період з 1917 р. і до 1941 р. в Україні радянськими органами держбезпеки була проведена примусова конфіскація² та націоналізація церковного майна, яке знаходилося у власності релігійних громад³. В цей час репресії набули такого характеру, що навіть радянське законодавство було закрите і видавалося для службового користування тільки за грифом і нумерацією⁴. Лише з другої половини ХХ ст. відбувається поступове осмислення ролі правового забезпечення у сфері охорони пам'яток⁵. Починаючи з часу проголошення незалежності 1991 р. в Україні почали підніматися питання повернення такого майна⁶. Були проголошені пріоритет міжнародних принципів у сфері збереження та охорони культурної спадщини⁷. На основі взятих на себе міжнародних зобов'язань Україна, як правонаступниця⁸ СРСР, розпочала зворотній процес - відновлення порушеного права власності Церкви на її майно (як рухомих об'єктів, так і нерухомості)⁹. Правознавцями почали підніматися питання про правові підстави повернення культурних цінностей.¹⁰ Однак ці питання є мало вивченими й досі через обмеженість доступу до певних архівних джерел¹¹. В той же час відсутнє кореспондування між галузями в цій сфері (правової охорони пам'яток, реституцією культурних цінностей тощо)¹². Важливо зазначити, що церковна

власність є одним із інститутів канонічного права, а тому правове регулювання питання реституції церковної власності стосується також і сфери дії цієї галузі законодавства¹³.

II. Стан нормативно-правової бази у даній сфері правового регулювання.

1. Зазначена сфера відносин регулюється Ст. 54 *Конституції України*¹⁴. Зокрема ч. 7 ст. 92 Конституції України визначає, що правовий режим власності визначається виключно законами України.
2. Отже, з усіх правових актів національного законодавства підстави для реституції можуть визначатися тільки *Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23.04.1991 р. № 987-XII*¹⁵, так як інші нормативні акти не регулюють правовідносини щодо повернення церквам «культового майна». Однак формулювання ч.2 ст.17 цього Закону «Культові будівлі і майно, які становлять державну власність, передаються організаціями, на балансі яких вони знаходяться, у безоплатне користування або повертаються у власність релігійних організацій безоплатно за рішеннями обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а в Республіці Крим – уряду Республіки Крим» – не вирішує ані механізму, ані критеріїв, ні інших проблемних питань реституції, а лише декларує можливість такої передачі та зміну майнового стану релігійних організацій.
3. *Постановою Кабінету Міністрів України «Про виключення окремих об'єктів із переліку культових споруд – визначних пам'яток архітектури, які не підлягають передачі у постійне користування релігійним організаціям» від 14.09.1991 р. N 198*¹⁶ та від 8.06.1992 р. N 311-92-п, затверджений перелік культових споруд - визначних пам'яток архітектури, що не можуть бути передані у постійне користування релігійним організаціям.
4. *Указом Президента України «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» від 4.03.1992 р. № 125*¹⁷ Раді Міністрів

Кримської АРСР, виконавчим комітетам обласних, Київської та Севастопольської міських рад народних депутатів було доручено впродовж 1992–1993 рр. здійснити передачу релігійним громадам у власність чи безоплатне користування культових будівель, що використовуються не за призначенням, а також організувати інвентаризацію культового майна, що зберігається у фондах державних музеїв та архівів, для розв'язання у встановленому порядку питання про можливість його подальшого використання за призначенням.

5. *Розпорядженням Президента України «Про повернення релігійним організаціям культового майна» від 22.06.1994 р. № 53/94-пр*¹⁸ місцевим органам державної виконавчої влади доручено «забезпечити до 1 грудня 1997 року передачу у безоплатне користування або повернення безоплатно у власність релігійних організацій культових будівель і майна, які перебувають у державній власності та використовуються не за призначенням».
6. *У роз'ясненні Вищого арбітражного суду «Про деякі питання, що виникають при застосуванні Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 29.02.1996, № 02-5/109*¹⁹ визначено зміст понять «культові будівлі та майно». Зокрема в п. 4. зазначено, що: «Під культовими будівлями та майном слід розуміти будівлі і речі, спеціально призначені для задоволення релігійних потреб громадян. Тому, зокрема, не можуть бути визнані культовими будівлями ті приміщення, що пристосовані для проживання священнослужителів та інших служителів культу, якщо вони не є невід'ємною частиною культової споруди і не знаходяться на земельній ділянці, необхідній для обслуговування цієї споруди (сторожка тощо). Зазначені обставини можуть встановлюватись документами служби технічної інвентаризації». Абз.2. п.2. вказує на шлях розв'язання спірних питань з приводу належності майна до категорії культового: «У разі виникнення сумнівів щодо належності будівлі або

майна до категорії культових, господарські суди повинні призначати експертизу».

П. 5. Роз'яснення стосуються права володіння і користування культовими будівлями і майном: «Права релігійних громад, які в установленому порядку користувалися культовими будівлями і майном до введення в дію Закону «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23.04.1991 р. №987-12, зберігаються і після одержання ними правоздатності юридичної особи згідно з пунктом 4 Постанови Верховної Ради України від 23.04.1991 р. № 988-12 про порядок введення цього Закону в дію. Права громад щодо володіння і користування цими будівлями і майном зберігаються також за їх правонаступниками».

7. *Ч. 5 ст. 60 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 р. №280/97-ВР²⁰.*
8. *Розпорядженням Кабінету міністрів України від 7.05.1998 р. за № 290-р²¹, в якому Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям було доручено забезпечити поетапне повернення релігійним організаціям культових будівель, які не використовуються або використовуються не за призначенням, а також до 1 липня 1998 р. подати Кабінетові Міністрів України повний перелік культових будівель, які перебувають у державній та комунальній власності і не використовуються або використовуються не за призначенням, із визначенням термінів та умов повернення їх релігійним організаціям.*
8. *Указом Президента України «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій» від 21.03.2002 р. № 279/2002²² Кабінету Міністрів України було доручено: утворити до 1 травня 2002 р. міжвідомчу комісію для підготовки пропозицій щодо відновлення прав церков і релігійних організацій, які були порушені внаслідок проведення колишнім Союзом*

РСР тоталітарної політики стосовно релігії, та опрацювання механізмів подолання негативних наслідків такої політики; розробити до 1 вересня 2002 р. перспективний план заходів, спрямованих на відновлення порушених прав церков і релігійних організацій, тобто повернення їм колишніх культових будівель, іншого церковного майна, зокрема, приміщень, що перебувають у державній власності і використовуються не за призначенням; передбачати під час розроблення проектів Державного бюджету України на 2003 та наступні роки видатки, пов'язані з реалізацією органами виконавчої влади зазначеного плану заходів.

9. У вересні 2002 р. Кабінет Міністрів України на виконання вищезазначеного указу, затвердив *перспективний план невідкладних заходів щодо остаточного подолання негативних наслідків політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій.*

10. В той же час перед Україною стоять невирішені зобов'язання, взяті нею при вступі до Ради Європи щодо реституції колишнього церковного майна.

*У Висновку Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо заявки України на вступ до Ради Європи N 190 (1995) від 26.09.1995 р.*²³ у п.11. Асамблея наголошує на виконанні обов'язків, взятих на себе Україною як члена Ради Європи, а саме на тому, що: «хі. ...буде запроваджено нову недискримінаційну систему реєстрації церков і встановлено правове вирішення питання про повернення церковної власності».

11. У п. 8 *Рекомендації Парламентської Асамблеї Ради Європи №1556(2002) від 24.04.2002 р. «Релігія та перетворення в центральній та східній Європі»*²⁴ піднімаються питання щодо правових гарантій та їх дотримання: «v. гарантувати релігійним інститутам, власність яких була націоналізована в минулому, реституцію цієї власності у визначені строки або якщо це неможливо, справедливу компенсацію; необхідно

- слідкувати за тим, щоб націоналізована церковна власність не приватизувалась».
12. У п. 270 розділу VI Доповіді «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною» від 5.10.2005 р. Парламентської Асамблеї Ради Європи²⁵ ще раз звернула увагу на нерозв'язаність питання повернення церковного майна: «Законодавству України все ще бракує ефективних правових способів повернення церковного майна. Правова проблема реституції в основному породжена тим, що релігійні об'єднання не мають права на отримання статусу юридичної особи і, таким чином, не можуть володіти майном».
13. П. 13.18. Резолюції 1466 (2005) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною» від 5.10.2005 р.²⁶ визначає: «встановити чіткі правила повернення церковного майна, як це вимагається підпунктом 11. хі. Висновку N 190 (1995)».
14. На виконання вимог міжнародного законодавства був виданий Указ Президента України «Про План заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи» від 20.01.2006 р. № 39/2006²⁷, яким було затверджено відповідний план, для забезпечення виконання якого наказом Міністра юстиції України від 02 лютого 2006 р. № 5/5 було затверджено відповідний план роботи Міністерства Юстиції України на 2006 р., в якому, зокрема, передбачено розроблення і внесення на розгляд Верховної Ради України проекту Закону про вдосконалення правил повернення колишнього церковного майна. Як наслідок, у 2006 р. за завданням Міністерства юстиції України було розроблено законопроект під назвою «Про засади повернення культових будівель та майна релігійним організаціям».
15. Також Державним комітетом у справах національностей та релігій за дорученням Кабінету Міністрів України було розроблено Концепцію проекту Закону України «Про повернення релігійним організаціям колишніх культових будівель та іншого церковного майна» та створено

робочу групу з розроблення вказаного законопроекту відповідно до спільного наказу Міністерства юстиції України та Державним комітетом у справах національностей та релігій від 24.09.2007 р. № 1309/7/79.

16. Протягом 2006—2007 рр. у Верховній Раді розглядались численні законопроекти, які мали врегулювати земельно-майнові проблеми релігійних організацій (зокрема важливий законопроект 2007 р., який накладав мораторій на приватизацію екс-культового майна, яке ще перебуває у державній та комунальній власності). Одним із останніх законопроектів є проект Закону України «Про повернення культового майна релігійним організаціям» (Народного депутата України О. Фельдмана від 27.10.2010 р.).

Отже, нині проблемні питання законодавчого регулювання реституції релігійним організаціям їх культового майна в Україні не врегульовано спеціальним законодавством в цій сфері. Немає єдиного законодавчого акту, який би чітко формулював питання повернення релігійним організаціям відібраної у них в радянські часи власності. Потрібно визначити чіткі засади, критерії, механізми та фінансове забезпечення повернення церковної власності релігійним організаціям.

За роки незалежності було прийнято цілу низку законодавчих актів, які стосувалися цього питання, але нерідко вони викликали колізії в законодавстві, чим ще більше ускладнювали вирішення цієї проблеми. Ці акти загалом носили підзаконний та, здебільшого, декларативний характер, що суттєво гальмувало процес реституції.

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», а також проекти змін і доповнень до нього, пропонують тільки часткове вирішення цього питання. Проте численні законопроекти так і не були прийняті, і тому проблема реституції культового майна залишається остаточно нерозв'язаною.

У цій проблемі не вистачає також і наукових досліджень та відповідних наукових пропозицій, оскільки окремі питання часто вирішуються не з правової позиції, а з політичних мотивів. Тому нині в законодавстві потрібно закласти

механізм передачі культового (церковного) майна (рухомих та нерухомих цінностей), що мають унікальну культурну (літературну, мистецьку, художню, історичну) цінність.

III. На основі історичного досвіду і чинного законодавства подаються висновки та пропозиції, спрямовані на поліпшення правового регулювання у цій сфері.

Отже, на сучасному етапі потрібен системний та прозорий підхід до правового забезпечення реституції (процесу повернення колишнього церковного майна) в Україні. На порядку денному постає **пропозиція розробити єдиний спеціальний нормативний акт** (наприклад, **закон України «Про реституцію церковного майна»**), який би на вищому законодавчому рівні узагальнив та врегулював всі вищезазначені актуальні проблеми та законодавчі колізії з цього питання.

Відповідно до чинного законодавства України для вдосконалення правового регулювання реституції культового (церковного) майна потребують вирішення наступні питання:

1. Принциповою юридичною проблемою постає питання правового статусу церкви в державі. Суть його полягає у тому, що Українська Православна Церква відповідно до чинного законодавства України не є юридичною особою. На цьому вихідному положенні базуються всі питання реституції колишнього церковного майна. Юридично виходить, що **Церква не є суб'єктом реституції.**

Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23.04.1991 р. № 987-XII з огляду на аналіз ч. 2 ст. 5, де зазначено, що «Церква (релігійні організації) в Україні відокремлена від держави», а так само виходячи із положення ч. 1 ст. 6 цього Закону, поняття «Церква» вживається як синонім поняття «релігійні організації» (саме в множині). Це правова колізія, подолання якої потребує чіткого законодавчого визначення та **закріплення саме за «Церквою» статусу юридичної**

особи. Оскільки будь-які об'єднання без статусу юридичної особи не можуть набувати будь-яких майнових прав.

На перешкоді розв'язання цієї проблеми безперечно є конфесійна роздробленість української церковної громади. В цій площині також постає питання про повернення колишнього церковного майна не лише Українській Православній Церкві (далі –УПЦ) (яка нині представлена УПЦ московського патріархату, УПЦ київського патріархату, Українською Автокефальною Православною Церквою), а також і майна греко-католицьких церков, синагог тощо.

2. Наступним постає **питання правонаступництва суб'єктів** (історичних спадкоємців), яким передається зазначене церковне майно у власність. За архівними даними майно вилучалось у тих громад, монастирів, духовних шкіл, інших релігійних організацій, що припинили своє існування якщо не фактично, то вже, напевно, як суб'єкти права.

В законодавстві зазначається, що культове майно має повертатись у власність або передаватись у безоплатне користування релігійним громадам. Однак, колишнє церковне майно відбирали не лише у релігійних громад, але й у монастирів, єпархіальних управлінь, духовних шкіл, релігійних братств, місій тощо, а тому й повертати його потрібно не лише релігійним громадам, а Церкві як релігійному об'єднанню, яка нині позбавлена в Україні правосуб'єктності.

Із питання права власності на культове майно, що передається, впливає ще одна проблема – у **кількості суб'єктів такого права** (власників). Тобто якщо на одне й теж саме майно претендує відразу кілька суб'єктів – релігійних (громад) організацій. В цьому випадку потрібно **розробити процедуру визначення (підтвердження) правонаступництва суб'єктів реституції** та наявності чи відсутності його **документального підтвердження.** А також врегулювати питання визначення правонаступництва кількох релігійних організацій на одне й теж саме майно. Оскільки ст. 17 Закону України «Про свободу совісті та релігійні

організації» передбачає лише надання у почергове користування культової будівлі і майна двом або більше релігійним громадам.

3. У Законі немає жодних критеріїв визначення того, коли держава повинна повернути «культове майно» у власність, а коли – у безоплатне користування, і коли взагалі та на яких підставах у реституції може бути відмовлено.

Однак, **безоплатне користування майном не є реституцією** у правовому значенні цього терміну (оскільки, якщо Церкву позбавили права власності, її не можна «відновити» в праві користування). Отже, **реституція майна – це повернення його у власність** тому, хто був позбавлений цього майна, або, іншими словами, відновлення колишнього власника в правах власності. Але більшість «культових будівель та майна» надається релігійним організаціям лише у безоплатне користування, а не повертається їм у власність, що не назвеш реституцією, тобто відновленням Церкви в правах.

Це положення про «**безоплатне користування майном**» взяте із радянського законодавства і **стосується майна, на яке примусово позбавили права власності та взамін цьому надали його в користування**. Так, згідно декрету РНК РСФРР від 23.01.1918 р. «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» всі церковні приміщення і предмети, що призначені спеціально для культових цілей, оголошені народним добром і постановами місцевих органів влади передані в безплатне користування релігійним громадам.

Та навіть і досі, виходячи з цієї ситуації, відсутні критерії за якими культове майно передається у користування, а коли – у власність. Законом «Про свободу совісті та релігійні організації» лише відсилає до цивільного законодавства: «договори про надання в користування релігійним організаціям культових та інших будівель і майна можуть бути розірвані або припинені в порядку і на підставах, передбачених цивільним законодавством України» (ч. 8 ст. 17).

4. В законодавстві потрібно визначити **механізми повернення культового майна з врахуванням форми власності**, в якій воно перебувало до передачі релігійним організаціям. Водночас постає **питання приватизації** такого майна, згідно з п. 8 Рекомендації Парламентської Асамблеї Ради Європи №1556(2002) від 24.04.2002 р. «Релігія та перетворення в центральній та східній Європі»: «необхідно слідкувати за тим, щоб націоналізована церковна власність не приватизувалась».
5. Потрібно **створити національний перелік об'єктів культового майна**, що підлягають реституції. А також у **чинному Державному реєстрі пам'яток культурного надбання архітектурних і музейних цінностей визначити ті пам'ятки, які виступатимуть об'єктами реституції**.
6. Доцільно було б у законодавстві вживати термін «церковне майно» замість терміну «культове майно» (у відповідності до його визначення в міжнародному законодавстві з метою уніфікації національної правової термінології з європейською)²⁸. Терміни «культ», «культове майно», «релігійний культ» тощо вживалися за тоталітарних часів у окремій галузі радянського законодавства – про релігійні культу, з якої вони були скопійовані у змісті старих нормативно-правових положень та перенесені у нове національне законодавство української держави. Метою радянської термінології було пониження значимості «Церкви», зведення її до культу, натомість як Церква є важливим суспільним інститутом цивілізованого світу, виразом його духовності та культури.
7. Потрібно **розробити визначення «культового (церковного) майна», його критерії, а також інші ключові терміни**. Напр., щодо терміну «культового майна», то єдиним підзаконним актом, в якому визначається перелік «культових послуг та предметів культового призначення» є постанова Кабінету Міністрів України від 12 вересня 1997 р. № 1010, яка так і називається «Про затвердження переліку культових послуг та предметів культового призначення, операції з надання і продажу яких звільняються від обкладання податком на додану вартість».

8. Рада Європи рекомендувала Україні «гарантувати релігійним інститутам, власність яких була націоналізована в минулому, реституцію цієї **власності** у визначені **строки** або якщо це неможливо, справедливу **компенсацію**» (п. 8 Рекомендації Парламентської Асамблеї Ради Європи №1556(2002) від 24.04.2002 р.). Однак, у вищезазначеній рекомендації йдеться про всю власність, що була націоналізована у Церкви, в той час як в національному законодавстві, щодо питань реституції, йдеться лише про повернення релігійним організаціям **культових будівель та культового майна**, що суперечить відповідним рекомендаціям Ради Європи.

Щодо питання про неможливість повернення такого майна в натурі, потрібно **передбачити право релігійних організацій на отримання справедливої компенсації**. Має бути закріплено порядок призначення такої компенсації, механізм визначення її розміру та форми.

Потрібно також законодавчо визначити такі **строки**, які б забезпечили послідовну та чітку передачу культового майна, а також **етапи** проведення такої передачі.

Врахування рекомендацій Ради Європи щодо проведення реституції церковної власності сприятиме процесу імплементації міжнародно-правових норм у внутрішнє законодавство України.²⁹

9. Зокрема, потрібно передбачити/визначити, якими засадами керуватиметься процес повернення церковного майна, яке перебуває на землях історико-культурного призначення (відповідно до чинного земельного законодавства).

10. Потрібно також законодавчо захистити **право суб'єктів на оскарження рішень** уповноваженого органу, який буде займатиметься питанням реституції, визначивши при цьому процедуру такого оскарження.

11. Необхідно врегулювати **питання юридичної відповідальності суб'єктів реституції**. Звичайно, що релігійні організації крім права на реституцію належного їм раніше майна повинні мати обов'язки, а також нести

відповідальність за належне використання та збереження церковного майна, яке повертається/передається їм у власність. Зокрема, обов'язок дотримуватися вимог законодавства про охорону культурної спадщини³⁰ стосовно майна, що належить до цієї категорії.

12. В той же час в законодавстві має бути **передбачена** і відповідальність держави за **порушення права релігійних організацій на реституцію**.

¹ Семененко М. Роль християнської культури в гуманізації політичної і правової діяльності в Україні: проблеми і перспективи/ М. Семененко // Право та культура: (Міжнародна науково-практична конференція «Право та культура: теорія і практика». – Київ, 15-16 травня 1997 р.). – К., 1997. – С. 88-90.

² Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р./ В. Верига. – Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. – 192 с., іл.

³ Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941 рр. Ч.1. 1917 р. – середина 20-х років/О. Нестуля. – Київ., 1995. – 280 с.; Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941 рр. Ч.2. Кінець 20-х - 1941 рр./О. Нестуля. – Київ., 1995. – 216 с.

⁴ Законодавство про релігійні культури: [Збірник документів і матеріалів. Для службового користування, прим. № 008971]. – Київ: Видавництво політичної літератури України, 1973. – 264 с.; Труды Киевской духовной академии. – К., тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1881.- 60 с.; *Савицький П.Н.* Разрушающие свою родину (снос памятников искусства и распродажа музеев СССР). – Прага, 1998. – 40 с.

⁵ Законодавство про пам'ятники історії та культури: [Збірник нормативних актів]. – Під ред. О. Якименка. – Київ: Видавництво політичної літератури України, 1970. – 464 с

⁶ Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917-1990): [Монографія]/ В. Акуленко. – К.- Вища шк., 1991.- 274 с.; Каткова Т.Г. Правова охорона культурної спадщини в Україні/ Т.Г. Каткова. – Харків, 2008. – 212 с.

⁷ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн.2. Правова охорона культурних цінностей / Відп. ред.: Ю.С.Шемшученко, В.І. Акуленко. — К.: Юрінком Інтер, 1997. — 864 с.

⁸ Акуленко В.І. Міжнародно-правове співробітництво держав СНД у сфері правонаступництва, збереження і повернення культурних цінностей/ В. Акуленко// Держава і право у світлі сучасної юридичної думки: Збірник наукових праць на пошану академіка Юрія Сергійовича Шемшученка. До 75-річчя від дня народження. – К.: Видавництво «Юридична думка», 2010. – С. 420-426.

⁹ Акуленко В.І. Реституція культурних цінностей у сфері національних інтересів України// Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи/ В. Акуленко. – К., 2001. – С. 626-650.

¹⁰ Максимов В.В. До питання про правові підстави повернення культурних цінностей/ В. Максимов // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – Вип. 10. (Матеріали науково-практичного симпозиуму «Правові аспекти реституції культурних цінностей: теорія і практика». – Київ, грудень 1996 р.) – К., 1997. – С.160-163.

¹¹ Реалізація правонаступництва щодо архівів колишнього СРСР у практиці України // Сіверщина в історії України: (Збірник наукових праць). – Вип. 2. - Матеріали Восьмої науково-практичної конференції «Сіверщина в Україні». - (м. Глухів, 15-16 жовтня 2009 р.). – Глухів, 2009. – С. 6-10.

¹² Максимов В.В. Правова охорона культурних цінностей в Конвенціях ЮНЕСКО: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.11 «міжнародне право»/ В.В. Максимов. – К., Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 1997. – 16 с.

¹³ Пеньківський В. Деякі аспекти взаємовідносин інститутів цивільного права з елементами духовної культури /В. Пеньківський // Правова культура: (Міжнародна науково-практична конференція «Право та культура: теорія і практика». – Київ, 15-16 травня 1997 р.). – К., 1997. - С. 159-162.

¹⁴ Конституція України 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. - [Електронне джерело]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.

¹⁵ Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23.04.1991 р. № 987-ХІІ. - [Електронне джерело]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.

- ¹⁶ Постанова Кабінету Міністрів України «Про виключення окремих об'єктів із переліку культових споруд - визначних пам'яток архітектури, які не підлягають передачі у постійне користування релігійним організаціям» від 14.09.1991 р. N 198. - [Електронне джерело]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
- ¹⁷ Указ Президента України «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» від 4.03.1992 р. № 125. - [Електронне джерело]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
- ¹⁸ Розпорядження Президента України «Про повернення релігійним організаціям культового майна» від 22.06.1994 р. № 53/94-рп. - [Електронне джерело]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
- ¹⁹ Роз'яснення Вишого арбітражного суду «Про деякі питання, що виникають при застосуванні Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 29.02.1996, № 02-5/109. - [Електронне джерело]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
- ²⁰ Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 р. №280/97-ВР. - [Електронне джерело]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
- ²¹ Розпорядження Кабінету міністрів України від 7.05.1998 р. за № 290-р. - [Електронне джерело]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
- ²² Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій» від 21.03.2002 р. № 279/2002. - [Електронне джерело]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
- ²³ Висновок Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо заявки України на вступ до Ради Європи N 190 (1995) від 26.09.1995 р. - [Електронне джерело]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?user=country>.
- ²⁴ Рекомендації Парламентської Асамблеї Ради Європи №1556(2002) «Релігія та перетворення в центральній та східній Європі» від 24.04.2002 р. - [Електронне джерело]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?user=country>.
- ²⁵ Доповідь Парламентської Асамблеї Ради Європи «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною» від 5.10.2005 р. - [Електронне джерело]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?user=country>.
- ²⁶ Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи №1466 (2005) «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною» від 5.10.2005 р. - [Електронне джерело]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?user=country>.
- ²⁷ Указ Президента України «Про План заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що впливають з її членства в Раді Європи» від 20.01.2006 р. № 39/2006. - [Електронне джерело]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
- ²⁸ Максимов В.В. Деякі колізійні питання міжнародного права щодо культурних цінностей / В. Максимов // Колізії у законодавстві України: проблеми теорії та практики. – К., 1996. – С. 117-118.
- ²⁹ Акуленко В.І. Імплементация міжнародно-правових норм у внутрішнє законодавство України у сфері охорони культурної спадщини/ В. Акуленко //Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України/ за ред. В. Денисова. – К., 2006. – С. 458-507.
- ³⁰ Культурна спадщина України. Правові засади збереження, відтворення та охорони культурно-історичного середовища: Зб. офіц. док. / Упоряд. В.І. Фрич; Відп. ред. М.В. Гарник. – К.: Істина, 2002. - 336 с.